

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

IV

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1950

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

IV

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1950

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор — дійсний член Академії наук Української РСР

П. П. Єфіменко,

Зам. відповідального редактора — член-кореспондент Академії наук Української РСР

Л. М. Славін,

Члени редколегії: В. М. Даниленко, О. І. Теревожкін, В. А. Богусевич.

НОВИЙ ЗАГІН ЛАУРЕАТІВ СТАЛІНСЬКИХ ПРЕМІЙ

Радянський народ, керований партією Леніна—Сталіна, успішно здійснює сталінський план відбудови і розвитку народного господарства.

У боротьбі за нові успіхи нашої соціалістичної Батьківщини, за її економічний і культурний прогрес, за дальше зростання добробуту трудящих мас велику роль відіграє передова радянська наука й техніка. Керуючись у своїй повсякденній роботі революційною теорією марксизму-ленінізму, відчуваючи всебічну підтримку й допомогу партії, уряду і особисто товариша Сталіна, діячі передової радянської науки домагаються все нових і нових успіхів.

У промові на передвиборних зборах виборців Сталінського виборчого округу м. Москви 9 лютого 1946 р. І. В. Сталін сказав: „Я не сумніваюся, що коли подамо належну допомогу нашим ученим, вони зуміють не тільки наздогнати, але й перевершити найближчим часом досягнення науки за межами нашої країни“¹.

Багатотисячний колектив радянських учених і новаторів виробництва сприйняв слова великого вождя партії і народу як бойову програму і своєю самовіданою працею робить важливий внесок у велику справу побудови комунізму.

Радянські вчені створили визначні праці в різних галузях знання. Ці праці залишили далеко позаду себе все, зроблене буржуазними вченими за багато десятиріч.

Керуючись геніальною марксистсько-ленінською теорією, вчені нашої країни вперше в історії науки правильно освітили ряд важливих наукових проблем.

Особливо важливе значення мають роботи у галузі наук, безпосередньо зв'язаних з вивченням історії людського суспільства, що їх буржуазні історики засмітили різними фальсифікаціями.

Молода радянська історична наука вперше розв'язала ряд принципових питань розвитку людського суспільства взагалі та історії народів нашої країни зокрема. Разом з визначними успіхами всієї радянської науки, значними є і досягнення радянських археологів, які також дали за останні роки ряд видатних наукових праць.

¹ І. Сталін, Промови на передвиборних зборах виборців Сталінського виборчого округу м. Москви 11 грудня 1937 р. і 9 лютого 1946 р., Держполітвидав УРСР, 1950, стор. 27.

Радянський народ, комуністична партія і уряд високо оцінюють успіхи вітчизняної науки, відзначаючи найважливіші з них найвищими нагородами — Сталінськими преміями.

У попередні роки Сталінських премій були удостоєні багато праць радянських археологів: „Археологічні розкопки в Тріалеті“ Б. О. Куфтіна, „Історія та культура Урарту“ Б. Б. Піотровського, „Древній Хорезм“ С. П. Толстова та „Ремесло древньої Русі“ Б. О. Рибакова.

У березні 1950 р. опубліковано постанову Ради Міністрів СРСР „Про присудження Сталінських премій за видатні праці в галузі науки та винахідництва за 1949 р.“. Славна сім'я Сталінських лауреатів повинилася новим загоном видатних діячів науки та виробництва. Серед них ми знаходимо імена визначних спеціалістів в галузі археології, антропології і четвертинної геології, які удостоєні Сталінських премій за наукові праці, присвячені вивченю древніх періодів історії людського суспільства на території нашої батьківщини.

Деякі з нових лауреатів підтримують і підтримують тісний зв'язок з Україною, вивчаючи пам'ятки на її території.

Доктор історичних наук Тетяна Сергіївна Пассек удостоєна Сталінської премії за наукову працю „Періодизація трипільських поселень (III—II тисячоліття до н. е.)“, опубліковану в 1949 р. Ця наукова праця є підсумком більш як 50-річних досліджень пам'яток древньоземлеробської (так званої трипільської) культури, яка існувала в Наддніпрянщині та Наддністрянщині, а також наслідком майже 25-річної особистої праці автора в цій галузі археології. Т. С. Пассек є керівником загальносоюзного колективу дослідників трипільської культури та автором визнаної історичної періодизації її пам'яток. Т. С. Пассек і тепер кожного року веде велику польову експедиційну роботу на Україні разом з співробітниками Інституту археології Академії наук Української РСР.

Наукова праця Т. С. Пассек є яскравим прикладом історико-археологічного дослідження, побудованого на міцній методологічній основі. Вона присвячена одному з найважливіших розділів древньої історії Української РСР у III—II тисячоліттях до н. е., який має досить актуальне значення для розкриття процесу етногенезу слов'янства.

Тісний зв'язок з Україною підтримує Михайло Михайлович Герасимов, удостоєний Сталінської премії за оригінальне та єдине в світовій науці дослідження „Основи відтворення лиця по черепу“ і за створення реконструкцій зовнішнього вигляду предків людини та історичних осіб.

Внаслідок багаторічних досліджень М. М. Герасимов установив, що поміж будовою кісток черепа та м'яких тканин обличчя існує певний взаємозв'язок, який дає можливість відтворити риси людей по залишках їх черепів. На основі цих спостережень він вперше у світі створив науково-обґрунтований метод відтворення зовнішнього вигляду людини далекого минулого. Практична діяльність самого М. М. Герасимова близьку підтвердила правильність його теоретичних висновків. Ним створено понад 70 скульптурних портретів, починаючи від первісної людини (неандертальцець з печери Тешік-Таш) до людей сучасності; ці портрети наглядно ілюструють історію виникнення та розвитку фізичного типу народів, які населяли територію нашої батьківщини.

М. М. Герасимов створив портрети ряду видатних історичних осіб — Ярослава Мудрого, Андрія Боголюбського, Тімура (Тамерлана), Улугбека, адмірала Ушакова та ін. Скульптурний портрет київського князя Ярослава Мудрого був зроблений М. М. Герасимовим на основі черепа, тимчасово вилученого з саркофагу, який знаходиться у Київському Софійському музеї — заповіднику Академії архітектури Української РСР.

Нині М. М. Герасимов провадить роботу над обробкою антропологічних матеріалів (черепів), здобутих експедиціями Інституту археології Академії наук Української РСР під час розкопок древніх поселень, курганів і могильників. Вони належать різним історичним періодам, і створення серії скульптурних портретів наочно продемонструє розвиток зовнішнього вигляду людей, які жили на території Української РСР.

Теоретичні дослідження та практична діяльність М. М. Герасимова знаходять застосування і в сучасній практиці.

Професор Валеріан Іннокентійович Громов удостоєний Сталінської премії за наукову працю з четвертинної геології „Палеонтологічне та археологічне обґрунтування стратиграфії континентальних відкладень четвертинного періоду на території СРСР“, опублікованої у 1948 р. У цій праці В. І. Громов близькуче показав значення застосування палеонтологічного та археологічного матеріалів для визначення стратиграфії четвертинних відкладень. У ній зібрані всі наявні на 1947 р. геологічні, палеонтологічні та археологічні дані про палеолітичні місцезнаходження первісної людини на території СРСР і піддані поглибленному аналізові в світлі останніх досягнень радянської науки.

У цій роботі широко й повно використані також усі зібрані матеріали та спостереження з стратиграфії палеолітичних поселень і четвертинних відкладень, відомих на території Української РСР. Слід відмітити, що до Великої Вітчизняної війни В. І. Громов не раз брав безпосередню участь в археологічних дослідженнях Інституту археології, спеціально вивчаючи геологічні умови залягання та склад тваринного світу на палеолітичних поселеннях у басейнах Дніпра, Десни та інших річок Української РСР.

Доктор історичних наук Олексій Павлович Окладников, професор Михайло Антонович Гремяцький і Микола Олександрович Сінельников удостоєні Сталінської премії за відкриття, вивчення та описання залишків кістяка палеолітичної людини і предметів її матеріальної культури, викладені у науковій праці „Тешік-Таш (палеолітична людина)“, опублікованій у 1949 р.

О. П. Окладников у 1938 р. відкрив у печері Тешік-Таш (у долині р. Сурхан-Дар) за 18 км на північний захід від м. Байсұна у південному Узбекистані печерну стоянку палеолітичної доби разом із залишками людини — дитини 8—9 років. Проф. М. А. Гремяцький і М. О. Сінельников вивчили та описали цю людину, а М. М. Герасимов реконструював її зовнішній вигляд.

Значення цієї наукової праці полягає у тому, що тепер безперечно доведене існування на території Середньої Азії людини неандертальського типу. Цим завдано міцного удару по ворожих теоріях буржуазних археологів і антропологів, які твердили про „споконвічне відставання“ Азії і „культурну перевагу“ Європи.

Професорові С. В. Кисільову Сталінська премія присуджена за наукову працю „Древня історія південного Сибіру“ — першу збірну працю

з історії племен і народів території Середнього Інісєю та Алтаю від доби первісного суспільства до утворення сучасних народів хакасів і алтайців.

Відзначення Сталінськими преміями праць радянських археологів, антропологів і геологів-четвертинників — яскраве свідчення бурхливого зростання радянської науки про первісне суспільство. Нема сумніву в тому, що в найближчий час радянські вчені створять повноцінні курси з усіх періодів древньої історії нашої батьківщини, гідні великої Сталінської епохи. Запорукою цьому є батківське піклування партії, уряду і особисто товариша Сталіна про розквіт найпередовішої в світі радянської науки.

СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

В. Й. ДОВЖЕНОК
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕХНІКУ ОРНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПІВДНІ ДРЕВНЬОЇ РУСІ

I

Писані та археологічні джерела змальовують східних слов'ян періоду перед утворенням Київської держави як суспільство, що перебувало на порівняно високому рівні господарського розвитку. Східним слов'янам, як можна судити за даними візантійських і арабських письменників та археологічних пам'яток I тисячоліття н. е., було відоме орне землеробство і тваринництво — основні галузі господарства, відомо багато важливих галузей ремесла (добування і обробка заліза, гончарство, ювелірне ремесло та ін.).

„Таку різноманітну діяльність не могла вже виконувати одна її та сама особа; стався *другий великий поділ праці*: ремесло відокремилося від землеробства“¹.

Підтвердженням відокремлення найголовніших галузей ремесла від землеробства у східних слов'ян у I тисячолітті є відкриття в поселеннях культури полів поховань залишків гончарських печей і залізообробних майстерень².

Відокремлення ремесла від землеробства було визначаючим моментом в економічному розвитку древньої Русі, що зумовив дальший прогрес у всіх галузях економічної діяльності: землеробстві, ремеслі та торгівлі. Показником ступеня розвитку суспільного поділу праці є зростання міст як центрів зосередження ремесла та торгівлі.

Скандинавські джерела називають Русь країною міст. Археології відома велика кількість городищ, що являють собою залишки слов'янських укріплених пунктів, частина яких із розвитком суспільного поділу праці перетворювалась на місця зосередження ремесла і торгівлі, стала містами з ремісничими посадами. Такі посади у містах древньої Русі відомі з літописів; вони виявлені і під час археологічних розкопок багатьох городищ.

Літописи згадують найважливіші міста, з якими пов'язані визначні події, що привертали увагу літописців. Літописні міста були центрами політичного життя древньої Русі. Природно, що багато з них були

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 127.

² Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі. Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4, К., 1949, стор. 153.

також і господарськими центрами, де зосереджувалось ремесло та торгівля. Тому, цілком імовірно, кожне місто, про яке згадує літопис, в економічному відношенні було також ремісничим і торговим пунктом. Якщо розподілити за століттями згадувані у літописах міста, то можна буде уявити процес розвитку суспільного поділу праці у древній Русі. Проф. М. Тихомиров встановив, що в джерелах Х ст. згадується про 26 міст¹, XI ст. — про 86 міст², XII ст. — про 236 міст³.

Джерела не дають безпосередніх вказівок про кількість населення цих міст. Але з деяких побічних даних можна зробити висновок, що ця кількість була чимала.

Найбагатолюднішим містом був Київ. Площа древнього Києва була велика і густо населена. Археологічні розкопки на його території виявляють житла і майстерні ремісників, що щільно примикають одне до одного.

Деякі писані свідчення підтверджують дані топографії та археології про кількість київського населення. Німецький хронікер Тітмар Мерзебурзький, очевидно на підставі чуток, що дійшли до нього від німецьких воїнів, які брали участь у поході Болеслава I на Київ, говорить про те, що „в Києві було вісім ринків і 400 церков“⁴. Ці відомості, якщо і не відбивають дійсних даних щодо населення древнього Києва, важливі як свідчення про те велике враження, яке справляв Київ на іноземців.

У „Повести временных лет“ згадується про те, що в 1092 р. у Києві протягом зими вимерло від епідемії багато людей, — за декілька місяців було продано 7000 хрестів. Причому літописець, повідомляючи про цю подію, нічого не говорить про спустошення міста⁵. Не всіх померлих ховали з купованими хрестами. Хоч умерло, треба думати, понад 7000 чоловік, проте Київ ще залишився багатолюдним містом⁶.

Крім Києва, у древній Русі також великими і багатолюдними, хоч і меншими від нього, були міста: Новгород, Смоленськ, Чернігів, Галич, Володимир, Полоцьк, Псков, Вишгород та багато інших. Припускають, що в XII ст. було близько 60 міст з населенням від 5000 чоловік і більше⁶. Припущення це треба вважати цілком імовірним.

Головним контингентом міського населення були ремісники, які самі не виробляли продуктів харчування. До цього числа треба додати населення феодального міста і села, які взагалі не були зайняті у виробництві. Це — феодали та їх челядь, купці, військо, духівництво. Ця категорія населення споживала значну кількість продуктів землеробства.

„З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з ним і торгівля не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже й заморська“⁷.

Це в однаковій мірі стосується як продукції ремесла, так і продукції землеробства. Вже слов'янські племена — носії культури полів по-

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, издание Моск. гос. унив., 1946, стр. 11.

² Там же, стр. 22.

³ Там же, стр. 24.

⁴ Н. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стр. 13.

⁵ Летопись по Ипатьевскому списку, СПБ., 1871, стр. 150.

⁶ В. Стоклицкая-Терешкович, Средневековый город, ВИ, № 2, 1945, стр. 144.

⁷ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполтвидав, К., 1948, стор. 127.

ховань — вивозили хліб до Римської імперії¹. Відокремлення ремесла від землеробства обумовлювало товарне виробництво хліба для внутрішньої торгівлі. Ремісники, військова і племінна знать були тими суспільними групами, що споживали продукти землеробства.

Про торгівлю хлібом, починаючи з XI ст., говорять і деякі літературні джерела.

„Патерик Києво-Печерського монастиря“ свідчить про те, що юний Феодосій купував у Курську жито, молотив його і випікав проскури на продаж². Монахи Києво-Печерського монастиря виготовлювали різні вироби ручної роботи і продавали їх у місті, за що „жито купяху“³.

Про торгівлю хлібом не раз згадується у Новгородському літопису. У 1123 р. внаслідок весняного бездоріжжя і недостатнього підвезення продуктів до Новгорода подорожчав хліб, „оже купяху по наготе хлеб“⁴.

В 1127 р. у Новгородській землі вимерзли озимі посіви і жито подорожчало до „гривни за осьминку“⁵. Про ціни на хліб та інші продукти сільського господарства в Новгородському літопису повідомляється під 1137, 1161, 1215, 1228, 1230 роками. Отже, продаж хліба в Новгороді був не випадковим, а постійним явищем. Стан хлібного ринку був таким важливим економічним фактором, що цінам на хліб літописці приділяють таку ж увагу, як і найважливішим подіям політичного життя Новгорода.

Подорожчання хліба в Новгороді виникало не тільки внаслідок недородів у Новгородській землі, але і внаслідок воєнних дій, у зв'язку з чим припиняється підвіз хліба до Новгорода з інших земель. Так було в 1137 р., коли Новгород вів війну з Суздалем, Смоленськом, Полоцьком та Києвом: „и стоя все лето осьмина великая по 7 резан“⁶. Це свідчить про те, що хлібом торгували не тільки всередині окремих районів, але і між окремими областями.

Новгород, звичайно, не може вважатися єдиним містом, де була розвинута хлібна торгівля.

Археологічні джерела дають змогу простежити збут ремісничої продукції. Це ґрунтовно зробив Б. О. Рибаков у своїй праці „Ремесло древней Руси“⁷. Хоч на основі археологічних джерел важко простежити хлібний обмін, проте деякі дані дещо висвітлюють це питання.

Розкопками древньоруських міст встановлено найважливіші центри ремесла. Такими були Київ, Новгород, Вишгород та деякі інші міста. В цих пунктах майже відсутні пам'ятки землеробства, але часто трапляються запаси зерна. У відкритих розкопками землянках, що є рештками жител та майстерень ремісників, як правило, знаходять спеціально обладнані невеликі ями для зберігання зерна або спеціальний глиняний

¹ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, № 11—12, 1943, стр. 75.

² Патерик Києво-Печерского монастиря, СПБ, 1911, стр. 18.

³ Там же, стр. 26.

⁴ Новгородская Первая летопись, ПСРЛ, СПБ, 1846, стр. 5.

⁵ Там же, стр. 5.

⁶ Там же, стр. 6.

⁷ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стр. 434.

посуд, іноді із залишками зерна. Виникнення цих запасів ясне. Це — зерно, яке ремісники купували на ринку за свої ремісничі вироби.

Отже, землеробство в древній Русі повинно було задовольняти продуктами харчування не тільки безпосередніх виробників — землеробів, але і значну кількість населення, яке не було зайняте в сільському господарстві. Землеробство повинно було забезпечити торгівлю хлібом, бо попит на хліб збільшувався в міру зростання суспільного поділу праці. Це було можливо здійснити тільки за досить високого технічного рівня землеробства.

II

У російській історичній науці довгий час існували суперечності у питанні про значення і рівень розвитку землеробства в господарстві східних слов'ян древньої Русі. В значній мірі ці суперечності випливали з стану джерел з цього питання. Писані джерела хоч і дають достатні підстави визнати землеробство у східних слов'ян основною розвиненою галуззю господарства, але не дають прямих доказів, які б розвінчали інші погляди. Розв'язати це питання тільки на основі писаних джерел, розв'язати остаточно, щоб воно більше не викликало сумнівів, — було неможливо.

Наприкінці XIX ст. російська історична наука почала інтенсивно збагачуватись археологічними матеріалами. Пам'ятки, здобуті розкопками слов'янських могильників і городищ, свідчать як про високий рівень суспільно-історичного розвитку наших предків у найдавнішу епоху, так і про значний рівень розвитку у них землеробства. Особливо важливе значення для вивчення землеробства у древній Русі мають знахідки решток землеробських знарядь, на основі яких можна судити не тільки про місце землеробства в господарстві, а й про його технічний рівень.

У Чернігові, в Чорній Могилі, розкопаній в 1873 р., Д. Я. Самоквасов виявив три серпи разом з іншими речами Х ст., які знаходилися коло знатного покійника¹. Два серпи знайдено при розкопках слов'янського могильника IX—XI ст. ст. коло Житомира². На території древнього Володимира-Волинського виявлено залізний наральник (робоча частина землеробського знаряддя — рала) та два серпи³. Залізний серп знайдено в могилі коло с. Гришинців і другий — коло с. Зеленків, Миронівського району, Київської області⁴.

Першим пунктом, розкопки якого дали важливий матеріал для вивчення землеробства, було городище Княжа Гора, коло Канева, досліджene в 1891—1893 рр. Гадають, що колись тут було місто Родня, про яке згадується в літопису під 980 р. у зв'язку з боротьбою Володимира з Ярополком. Населений пункт на Княжій Горі існував, як доводять знайдені там речі, протягом тривалого періоду і був знищений у XIII ст.,

¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стр. 200.

² С. Гамченко, Житомирский могильник, Житомир, 1888, стр. 66.

³ МАР, вип. 11, СПБ, 1893, стр. 68.

⁴ Труды XI АС, т. I, М., 1901, стр. 64; Каталог выставки XI АС, стр. 103, 105.

мабуть, татарами. Після цього життя на городищі більш не поновлювалось, чим і можна пояснити велику кількість речей, що збереглися в землі.

Під час розкопування серед інших речей виявлено чимало пам'яток землеробства.

Автор розкопок пише: „Із землеробських знарядь для орання ґрунту служило рало. Залізні частини від нього, що збереглися, складаються з наральника — у вигляді товстого трикутного наконечника, який надівався на дерево; розмір його від 20 до 25 см завдовжки та 15 см завширшки; на двох краях, які сходяться під кутом, і посередині для більшої міцності іноді прироблялись до них товсті залізні штаби; усіх наральників чотири, три — цілі і один — зломаний. Попереду наральника прикріплювався великий залізний ніж — „чересло“, що розрізував землю, яку потім підіймало рало. Таких ножів знайдено шість; довжина їх 45—50 см, ширина 6—7 см.“

Від сучасних дуже відрізняються коси; вони зроблені з досить товстої залізної штаби, приблизно в 40 см довжини, 4,5 см ширини, і на кінці трохи загнуті. Кіс знайдено три ціліх, одну — з відламаним кінцем і двоє уламків. Цікаво те, що, як мені розповідали, ці коси дуже схожі на коси, якими тепер користуються якути. Більше знайдено серпів; довжина їх звичайно 35 см, ширина від 2-х до 4-х см; ціліх є шість і 12 уламків. Рослини, культура яких була відома жителям Княжої Гори, наскільки можна судити по їх залишках, були жито, просо, гречка, овес. Три знайдені заступи свідчать про існування городництва; будова заступів цілком така, як і тепер; овальне залізко набивалося на дерев'яну лопату; але один із знайдених заступів трохи іншої форми — залізко не овальне, а швидше трикутне; довжина заступів 15 см, ширина приблизно така ж. Є ще одно залізко, очевидно від заступа, яке має іншу будову, ніж попередні: краї лопати не входили в нього, а залізко прибивали до лопати.

Під час розкопок не виявлено нічого, що можна було б віднести до городніх продуктів.

Крім перелічених, знайдено ще декілька різних знарядь, які могли б з однаковим успіхом вживатися як у землеробстві, так і в городництві; сюди належать кирки — одна на зразок теперішньої сапи, але значно масивніша, і дві інші — вузькі, із загостреними кінцями в 17 та 20 см завдовжки; потім ряд невеликих залізних лопаток із втулками для дерев'яних ручок; таких лопаток знайдено до 20 штук, довжина їх становить близько 13 см. З кісток тварин дуже часто траплялися кістки коня¹.

Серпи, коси та лемеші знайдені на городищі коло с. Старосельська близько м. Сміли на Тясмині². Це городище, судячи із знайдених там речей, належить до древньоруських поселень. На жаль, автор розкопок не дає опису і розмірів землеробських знарядь, а також не зазначає кількості серпів, кіс та лемешів, знайдених на городищі.

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., Киевская старина, К., 1892, стр. 91.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, СПБ, 1896, стр. 17.

Коло с. Шарків, Рокитнянського району, Київської області, у похованні з тілоспаленням В. В. Хвойко знайшов частину залізного серпа¹. Другий серп знайдено на городищі коло цього ж села².

Слід відзначити, що знахідки знарядь землеробства та, особливо, знахідки решток орних знарядь, є порівнюючи рідкими. Вони аж ніяк не відбивають дійсної кількості знарядь землеробства, які існували вдавнину. Це насамперед пояснюється тим, що поселення, де проживала основна маса землеробського населення, зовсім не досліджувались наприкінці XIX і на початку XX ст. ст., а городища досліджувались дуже мало. Крім того, залізні частини землеробських, особливо орних, знарядь були великою цінністю і їх зберігали із покоління в покоління. Поламані або спрацьовані залізні частини орних знарядь ремонтували, а якщо це було неможливо, переробляли на інші залізні предмети. Наральники з Княжої Гори із залізними штабами по краях або посередині є, певно, такими відремонтованими знаряддями. Тільки внаслідок пожежі або війни, коли несподіване лихо перешкодило врятувати цінності і населення після того не повернулось на свої старі місця, збереглись залишені на попелищах залізні частини знарядь землеробства. Деякі землеробські знаряддя, наприклад серпи і коси, клали іноді в могилу з похідником.

І все ж археологія вже на початку ХХ ст. мала чимало пам'яток землеробства, які дали змогу В. В. Хвойку в 1913 р. підвсти підсумки в питанні про їх значення для вивчення господарства древньої Русі. Він писав: „Отже, ми бачили, що жителям Середньої Наддніпрянщини слов'янської епохи було відомо багато галузей виробництва, але ремесла не були головною формою праці місцевого населення — найголовніше значення все-таки мало землеробство та тваринництво. Це підтверджується досить численними знахідками різних сільськогосподарських знарядь: залізних наральників, мотик, серпів, кіс та ін. речей, які були виявлені в городищах і могильниках цього часу, а також і знахідками великої кількості зерен хлібних злаків, що нерідко зберігались в особливих приміщеннях. У житлах, як виявило дослідження стародавніх будівель, знищених від пожежі, у відділенні, що було поруч з жилим помешканням, нерідко виявляли цілі шари піджарених хлібних зерен — пшениці, ячменю, жита і проса; іноді зерно було в дерев'яних обгорілих діжках або в бочках. Інколи, наприклад у Шарківському (Шаргородському) городищі, хлібні зерна були виявлені в спеціальних зерносховищах, влаштованих у відділенні поблизу жилого помешкання. Ці зерносховища являли собою круглу, викопану в жовтій материковій глині яму з склепистим верхом, в якому був отвір. Стіни такої ями були випалені до червоності”³.

Радянська археологічна наука розширила джерела вивчення землеробства. Радянські археологи не тільки відкрили нові пам'ятки, але завдяки методу розкопок широкими площами дістали змогу вивчати їх повніше і глибше, пов'язувати пам'ятки землеробства з усім комплексом матеріальної культури, що висвітлює різні види діяльності людини.

¹ В. В. Хвойко, Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, 1905, стр. 101.

² АЛЮР, 1901, стр. 39.

³ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стр. 61.

Внаслідок цього стало можливим порівняльне вивчення різних галузей виробництва на одному ж поселенні, що дозволяє повніше розкривати значення цих галузей в господарській діяльності населення.

Особливо важливе значення для вивчення землеробства, як і інших галузей господарства, мають розкопки Райковецького городища, що розташоване в Бердичівському районі, Житомирської області. В 1929—1934 рр. городище було розкопане повністю на всій своїй площі вперше в археологічній науці. Поселення, від якого залишилось це городище, було зруйноване і спалене ворогами, напевно, татарами. Після цього нападу життя на поселенні вже не поновлювалось: все, що збереглось від пожежі і тління, було розкрито розкопками в тому вигляді, в якому воно залишилось після катастрофи.

На городищі були виявлені різні речі, які з винятковою повнотою висвітлюють різні сторони життя населення цього городка. Серед цих речей найбільше є знарядь землеробства. Виявлено 22 екземпляри залізних наральників, 4 чересла, 113 серпів, 32 коси, лопати, кирки, господарські сокири, багато обгорілого зерна (пшениці, жита, ячменю, гороху, проса, коноплі, кользи, маку). Знайдено жорна для розмелу зерна і борошно в дерев'яній обгорілій посудині¹. Важливо відзначити, що всіх житлових комплексів (кожен з них складався із житлового і господарського помешкання) на цьому городищі було 28. Ці комплекси, як видно, належали окремим родинам, що населяли город. І майже в кожному такому комплексі були знаряддя землеробства; тільки в шести з них не виявлено решток знарядь для орання ґрунту. Висновок про господарську діяльність цих родин зробити легко — мешканці городка займалися землеробством.

Сільськогосподарські знаряддя також відкриті в розкопках городища в Городську, Коростишівського району, Житомирської області², городища коло с. Колодяжного, Дзержинського району, тієї ж області, Пліснеського городища, Олеського району, Львівської області, де, певно, знаходилося місто Пліснеське, про яке згадується в „Слові о полку Ігоревім“³.

В останній час виявлені землеробські знаряддя, які належать до більш давнього періоду історії східних слов'ян. Нам відомо три екземпляри залізних наральників, знайдених на слов'янських поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. — на поселеннях так званої культури полів поховань. Один з них знайдено на поселенні коло с. Пражева, Житомирського району⁴, другий — на поселенні коло с. Ягнятини, Ружинського району, Житомирської області⁵, третій — коло с. Гречаників, Переяслав-Хмельницького району, Київської області. На поселеннях культури полів поховань коло с. Великі Вікнини, Великодедеркальського району, Тернопільської області, знайдено залізний серп⁶. Виявлено та-

¹ В. К. Гончаров, Райковецьке феодальне городище XI—XII ст. ст., Вісник АН УРСР, № 7, 1948, стор. 39.

² А. Дмитрієвська, Звіт Городської експедиції 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 49.

³ А. С. Орлов, „Слово о полку Игореве“, изд. АН СССР, 1946, стр. 32.

⁴ Е. Махно, Поселения культуры полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, стор. 167.

⁵ Там же, стор. 164.

⁶ М. Смішко, Селище доби полів поховань у Великих Вікнинах, Археологія, т. I, стор. 100.

кож два наральники другої половини I тисячоліття н. е. Один наральник — з поселення ранньороменського типу коло с. Волинцевого. Путівльського району, Сумської області, яке можна датувати VII—VIII ст. ст., другий — там же, на городищі, яке належить, очевидно, до IX—X ст. ст.

Знахідки землеробських знарядь і, особливо, залізних наральників у слов'янських поселеннях I тисячоліття н. е. свідчать про те, що орне землеробство в басейнах Середнього Дніпра, Верхнього Дністра та Сейму, безумовно, існувало вже в епоху, яка передувала Київській державі.

Врахувати всі знахідки землеробських знарядь на території лісостовової смуги древньої Русі надзвичайно важко. Для цього потрібно вивчити всі фонди українських музеїв, де зберігаються знаряддя, невідомі в літературі.

Багато знарядь землеробства, що були знайдені ще за дореволюційного часу випадково під час різних земляних господарських робіт або під час аматорських розкопок, передавались до музеїв без вказівок на місце їх обставині знахідок. Тому знахідки, про які йшла мова вище, не є показником справжньої кількості виявлених знарядь землеробства.

Знайдені при археологічних розкопках знаряддя землеробства є важливим джерелом для вивчення рівня розвитку землеробства в древній Русі, але вони не можуть свідчити про територіальне поширення орного землеробства. Оскільки не вся територія півдня древньої Русі досліджена, ми не можемо твердити, що знарядь для обробітку ґрунту із залізним наконечником у тих місцях, де вони не виявлені, не було. З другого боку, в древній Русі поряд з орними знаряддями, що мали залізні наконечники, існували, звичайно, знаряддя з дерев'яними робочими наконечниками, від яких не збереглося залишків. Такі знаряддя використовувались на Україні до XIX ст. Мандрівник Гольденштадт, який відвідав Україну в 1768 р., залишив опис та малюнок дерев'яного рала без залізного наконечника — наральника¹.

III

Акад. Б. Д. Греков довів, що орне землеробство на всій території древньої Русі було провідним способом господарства вже в IX—X ст. ст², а в південній її частині воно починає розвиватися ще за скіфських часів. Вичерпна аргументація Б. Д. Грекова щодо цього питання цілком переконлива і повторювати її тут немає потреби. Спробуємо змалювати знаряддя орного землеробства на основі їх археологічних решток і тим самим хоча б у загальніх рисах висвітлити їх технічний рівень.

Нам відомо п'ять екземплярів залізних наральників, які належать до спохи, що передувала Київській Русі. Це — три наральники (фрагменти) з поселень культури полів поховань і два наральники з поселення і городища роменської культури.

У Пражівському поселенні знайдено втулку наральника, за допомогою якої його надівали на древко; лопаті наральника не знайдено. У на-

¹ Д. Зеленин, Русская соха, Вятка, 1907, стр. 17.

² Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., изд. АН СССР, 1946, стр. 42.

ральника з поселення коло с. Гречаників також лопаті немає: збереглася лише втулка. У наральника, знайдено в поселенні коло с. Ягнятини, збереглась тільки кінцева частина носа; лопаті і втулки немає. Це утруднює визначення форми і розмірів наральників з поселення культури полів поховань.

Фрагменти робочих частин орних знарядь дають підстави говорити про те, що наральники культури полів поховань в основному були такими ж, як і наральники роменської культури, що збереглися цілими. Наральник з селища роменської культури коло с. Волинцевого являє собою знаряддя у вигляді залізного клина, гострий кінець якого служить носом наральника, а тупий — його втулкою. Робили цей наральник так: залізо розклепували на пластинку, схожу на рівнобедрений трикутник; вершину його загострювали, утворюючи ніс наральника; краї пластинки з протилежного боку загинали поздовжньо у вигляді трубки або жолобка з просвітом між краями — це була втулка наральника. Ширина лопаті не набагато перевищувала ширину самої втулки. Корпус наральника поступово звужувався до кінця носа, що надавало йому форми клина. Довжина наральника 16,6 см, ширина втулки 6,2 см, ширина лопаті 7 см.

Наральник з городища роменської культури коло того ж села Волинцевого трохи відрізняється від наральника культури полів поховань тим, що його лопаті значно ширша від втулки. Довжина цього наральника 17 см, ширина лопаті 8 см, ширина втулки 5 см.

Судячи по вигляду і обробленню, цей наральник досконаліший, ніж наральники з поселення культури полів поховань та з селища біля с. Волинцевого.

Було б дуже потрібно виділити з числа відомих наральників, що належали до часів древньої Русі, більш ранні і більш пізні знаряддя.

Це дало б можливість судити про те, як удосконалювались знаряддя обробітки ґрунту в період з IX—X по XIII ст. ст. На жаль, залишки землеробських знарядь цієї епохи не піддаються точнішому хронологічному визначенню, і ми змушені розглядати їх в цілому для всіх трьох століть.

Формами і розмірами наральники епохи Київської Русі різноманітні. В значній мірі ця різноманітність пояснюється тим, що в древній Русі ще не виробились норми розмірів і форм, які найкраще відповідали б функціям знаряддя. Але можна виділити два основних типи наральників, які з технічного боку характеризують різні види орних знарядь¹.

До першого типу належать вузькі наральники. Ширина їх звичайно не перевищує 10 см, довжина досягає 20 см. Характерною особливістю їх будови є те, що ширина лопаті не набагато перевищує ширину втулки або дорівнює їй; іноді вона менша від втулки. Представниками цього типу є наральники з роменського поселення коло с. Волинцевого. До нього ж належать п'ять наральників з Райковецького городища.

¹ Класифікацію Ф. А. Теплоухова, запропоновану на основі чудських наральників, слід визнати невдалою. За цією класифікацією встановлено десять типів наральників, кожен з яких відрізняється особливими формами та розмірами. Проте ці типи автор не намагається розчленувати хронологічно і пов'язати їх з функціями знаряддя (Ф. А. Теплоухов, Земледельческие орудия пермской Чуди, Пермь, 1892).

Двоє наральників з цього городища були вставлені один в одний, очевидно для поглиблення борозни¹.

Наральники першого типу, зважаючи на їх форму та розміри, могли розпушувати ґрунт лише знаходячись під кутом до нього. Ці наральники зовсім не пристосовані для роботи в горизонтальному положенні. Маючи форму клина і втулку, часто ширшу від лопаті, вони в горизонтальному положенні не могли б підрізати шару ґрунту, бо тоді наральники вклинивалися б у ґрунт і тим гальмували роботу знаряддя.

Щоб встановити, як провадилася оранка знаряддями з наральниками цього типу, — археологічних даних недостатньо. Необхідно уявити все знаряддя в цілому, але інші його частини, крім наральника, нам не відомі. Однак можемо припустити, що воно було подібне до тих простіших знарядь орного землеробства, які за етнографічними матеріалами відомі в усіх слов'янських народів і, в тому числі, на Україні².

Найпростішими і найдавнішими з етнографічних орних знарядь слід визнати дерев'яні рала із залізними наральниками та без них, подібні до тих, які спостерігав Гільденштадт на Україні. Основною конструктивною частиною цього рала є гряділь — жердина завдовжки близько 3 м і завтовшки близько 8 см. До заднього кінця гряділя прикріплена прямостояча, зверху трохи відігнута назад, ручка, за яку орач тримався, керуючи ралом. До переднього кінця гряділя прикріплено ярмо для запрягання биків. Внизу в гряділі, в 45 см від заднього кінця, знаходиться нахиленій вперед під кутом у 45° стержень (так званий ральник) 60 см завдовжки і 5 см завтовшки. Ральник цей служить робочою частиною рала. Для більшої міцності кінець ральника скріплено з гряділем спеціальною планкою.

У подібних знарядь ральник не мав залізного наконечника, але Гільденштадт згадує рала, які мали залізні наральники, надіті на дерев'яний стержень — ральник. Етнографії відомі рала не з одним, а з декількома ральниками, які одночасно орали відповідно ширшу смугу ґрунту³.

Припущення, що орне знаряддя (частинами якого є наральники із вузькою лопаттю) своїми основними конструктивними рисами могло бути подібне до рала, описаного Гільденштадтом, цілком можливе. Це пояснює і форму наральників, улаштованих так, щоб під час роботи вони були під кутом до поверхні ґрунту. За етнографічними даними, кут цей дорівнював 40—50°. Ральник, завдяки своєму положенню під кутом до поверхні ґрунту, під час роботи заглибується в ґрунт клином зверху. Носом і країм лопаті він підрізує ґрунт знизу і з боків та одночасно вивертає землю на обидва боки борозни. Ширина борозни зверху дорівнювала ширині лопаті, а знизу, поступово звужуючись, закінчувалася гострим кутом. Між борознами неминуче залишалися смуги із цільного ґрунту, які в своєму перерізі мали форму борозни в обернутому положенні.

¹ В. І. Маслов, Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної доби, Наук. зап. Ін-ту історії матер. культ. Академії наук Української РСР, кн. 1, 1937, стор. 46—47.

² Д. Зеленин, Русская соха, стр. 18; О. Бежкович, Еволюція рільничого начиння на Кубані, Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників історії, письменства та мови, кн. I, К., 1928, стор. 95; L. Niederle, Život starých Slovanů, III, I, Прага, 1921, стор. 45.

³ Д. Зеленин, Русская соха, стр. 17—18; О. Бежкович, Еволюція рільничого начиння на Кубані, стор. 95.

женні. Цей агротехнічний недолік є головним недоліком рала, робоча частина якого знаходиться під кутом до поверхні ґрунту.

До другого типу належать наральники, лопати яких значно ширша від втулки. Вироблялись ці наральники також із залізної штаби, що формою наближувалась до рівнобедреного трикутника. Розширеній кінець штаби загинався бортами у вигляді жолобка — це й була втулка наральника.

Більша частина наральників цього типу мала лопаті, які закінчувались прямими плічками коло втулки. В цьому випадку штаби, перед тим як загнути борти, надрізувались з протилежних боків. Лопати їх має форму правильного трикутника. Як правило, ці наральники симетричні, але у деяких з них втулка знаходиться трохи збоку. Це створює неоднакову ширину плічок лопаті і порушує симетрію.

Розмірами наральники другого типу більші від наральників першого типу і відрізняються більшою різноманітністю. Широколопатеві наральники з Райковецького городища 13,6—19 см завширшки, 20—25 см завдовжки. Наральники з Княжої Гори 11—16 см завширшки, 20—22,5 см завдовжки. Наральники цього типу не могли бути робочими частинами однакових орніх знарядь. Знаряддя ці були неоднакові розмірами і конструкцією, але мали загальну особливість, що відрізняла їх від рал, робоча частина яких знаходилась під кутом до поверхні ґрунту.

Наральники з широкою лопаттю, зважаючи на їх форми і розміри, очевидно, не були пристосовані до того, щоб орати ґрунт, знаходячись під кутом до нього. Опір ґрунту на поверхню лопаті наральника, коли він знаходиться в роботі під кутом до поверхні ґрунту, прямо пропорціональний розмірам його площині. В цьому випадку збільшення ширини борозни у зв'язку з розширенням лопаті наральника не компенсувало б витрат на збільшення тягової сили. До того ж між борознами, зораними широколопатевим наральником, залишалися б широкі смуги незораного ґрунту. Для збільшення продуктивності знаряддя було відомо інше — збільшення числа зуб'їв рала. Отже, широколопатеві наральники були розраховані на те, щоб під час роботи знаходились в іншому положенні по відношенню до ґрунту, а саме — в горизонтальному. Зважаючи на це, відповідно будували і втулку цих наральників. Борти втулки загиналися так, що між ними залишався значний просвіт; втулка охоплювала стержень, на який надягався наральник, тільки з верхньої сторони і з боків, а низ стержня залишався відкритим і являв собою рівну дерев'яну площину, що вільно ковзала по поверхні ґрунту або по дну борозни.

Серед примітивних орніх знарядь, засвідчених на Україні і в інших слов'янських країнах, відомі рала, які відрізняються від попереднього типу тим, що мають так званий повзун, на кінець якого надягався наральник. Повзун знаходився в горизонтальному положенні до поверхні ґрунту¹.

Рала з повзуном стійкі, бо в роботі спираються на площину повзуна. Підрізуючи шар ґрунту знизу горизонтально, вони утворюють борозну з пласким дном, а поміж борознами не залишають смужки незораного ґрунту, що характерно для рала з наральником під кутом до

¹ L. Niederle, Život starých slovianů, III, I, Прага, 1921, стор. 45.

поверхні ґрунту. Під час роботи цього рала значно зменшується опір ґрунту, бо він припадає не на площину наральника, а, головним чином, на гострі ріжучі краї. У зв'язку з цим було можливо підвищити продуктивність знаряддя, збільшивши ширину лопаті наральника.

Рало з повзуном є досконалішим типом орного знаряддя, ніж рало з робочою частиною під кутом до поверхні ґрунту. Можна припустити наявність у цьому ралі відвальних дощок, які допомагали розсувувати піднятий шар ґрунту. Повзун був найголовнішим конструктивним елементом рала; він став основою для дальншого удосконалення цього знаряддя і перетворення його на плуг. Можливо, цей процес удосконалення рала і перетворення його на знаряддя плужного типу відбитий в „Повести временных лет“. Згідно з „Повестью“ в'ятичі в 964 р. говорили Святославові, що вони дають дань „козарам по шлягу от рала“¹. У 981 р. Володимир на в'ятичів наклав „дань от плуга, яко же и отец его имаше“². Нам не відомо, яке знаряддя називає „Повесть“ плугом, а яке — ралом. Можна гадати, що слова ці не є синонімами, але та-кож сумнівно, щоб за сімнадцять років в'ятичі змінили рало на справжній плуг. Імовірніше припустити, що заміна слова „рало“ словом „плуг“ відбивала певний процес технічного удосконалення рала, що наблизив рало наприкінці Х ст. до знаряддя плужного типу. Л. Нідерле висловив припущення, що плугом слов'яни спочатку називали знаряддя, яке мало полоз, — цьому не суперечить і лінгвістичне міркування, згідно з яким слово „плуг“ могло бути видозміною російського слова „полоз“ і чеського „плоз, плуз“.

Широколопатеві великі наральники, безперечно, були робочими частинами плуга, тобто знаряддями, які не тільки розпушували ґрунт, але й перевертали шар ґрунту. Частини ці є вже не наральники, а лемеші. Деякі з них не мають симетричної форми, характерної для наральника. У Райковецькому городищі знайдені знаряддя, що мають неоднакову ширину плічок лопаті. Така особливість форми цілком природна для лемеша, який широкую стороною лопаті підрізує шар ґрунту в бік сранки і тим самим сприяє відвальну землі в бік зораної частини поля.

Для з'ясування конструкції плуга, робочою частиною якого були лемеші (знайдені на Райковецькому городищі, Княжій Горі та інших пунктах) важливе значення мають чересла, знайдені разом з лемешами. Чересла являють собою довгі прямокутні в перерізі залізні стержні, зроблені з одного куска заліза; один кінець їх має лезо, яке нагадує лезо ножа. Довжина чересла 44—55 см, довжина леза 18—27 см.

Цілком ясно, що чересла не є якимись самостійними знаряддями. В етнографічних матеріалах вони відомі як частини плуга. У Полтавському музеї (до знищенння його німецькими окупантами) зберігався плуг архаїчної форми. Залізні частини цього плуга — леміш і чересло — своїми формами нагадували лемеші та чересла, здобуті під час археологічних розкопок. Треба гадати, що плуг Київської Русі, від якого збереглися лемеші та чересла, був прототипом плуга з Полтавського музею, який зберіг у собі основні конструктивні частини дерев'яну руського плуга.

¹ Лаврентьев. летоп., ПСРЛ, т. I, 1926, стр. 65.

² Там же, стр. 82.

Плуг з Полтавського музею складався з двох головних частин — колісного передка та робочої частини. До передка входили вісь та двоє коліс, надітих на вісь; причому на праву сторону надіто ціле колесо, на ліву — ступка від колеса. Перше колесо в роботі проходило по борозні, ступка — по цілині. Радіус першого колеса більший від лівого на глибину борозни. До осі прикріплена тяга. Дишло та „подушка“, прикріплена до осі, зв'язували передок з робочою частиною плуга. Робоча частина плуга складається з лемеша, дерев'яної полиці та чересла. Леміш надіто на так званий повзун, прикріплений до дишка знизу, в горизонтальному положенні до поверхні ґрунту.

Позаду лемеша, з правого його боку, до дишка і повзуна було прикріплено полицю, що являє собою дерев'яну дошку, поставлена вертикально під гострим кутом до дишка. На дишлі, попереду лемеша, знаходилось чересло вістрям уперед і під кутом до поверхні ґрунту. Чересло вертикально розрізує шар ґрунту, леміш горизонтально його підрізує, а полиця відсуває землю в правий бік і одночасно перевертає її. З заднього кінця до дишка прикріплено два стержні, які служать чепігами при керуванні плугом¹.

Отже, чересло було найважливішою частиною плуга, без якої він не міг працювати. Леміш плуга підрізує ґрунт тільки знизу, полиця відсуває його і перевертає, але для того, щоб підрізаний шар відсунути вбік і перевернути з допомогою дерев'яної дошки, необхідно відрізати його по вертикалі від решти ціліни. Для цього і служить чересло, без якого цим плугом працювати не можна. Чересло може бути замінене тільки залізною полицею удосконаленого плуга, в якому гострий кут полиці виконує функцію чересла давнього плуга.

Чересло обумовлює необхідність передка плуга. Якби тяга була безпосередньо прикріплена до дишка, то воно під час роботи хиталося б залежно від зміни швидкості та опору ґрунту. Чересло, прикріплене до дишка, також опускалось би в ґрунт нерівномірно, і це б гальмувало хід плуга. Отже, наявність чересла свідчить про існування плуга з колісним передком. Передок плуга, який би рухався не на колесах, а, припустимо, на повзунах, практично був нездійснений, бо для роботи з ним потрібна була б чимала тяглова сила.

Розгляд функціональних особливостей давніх лемешів і чересел приводить до висновку, що ці знаряддя є частинами колісного плуга. Основні риси такого плуга відбиті на одному з малюнків Кенігсберзького літопису, які, як довів А. В. Арціховський, в основному відтворюють малюнки давнішого джерела, певно, першої чверті XIII ст.

Про зображення на цьому малюнку А. В. Арціховський пише: „Це не соха, а плуг, тобто знаряддя для перевертання землі скибами; є навіть зображення передка з колесами (колеса з спицями). Леміш плужного типу. У нього залізне окуття дерев'яної основи. Полиця — типу „bipaе aiges“. Для повної картини невистачає тільки чересла, але чи не прийняли його при зрисовуванні за другу чепігу (однієї б досить?). Взагалі ми маємо добре відому форму плуга, яка виникла близько початку нашої ери в Римі і була поширенна у феодальній Європі“².

¹ Збірник Полтавськ. держ. музею ім. В. Г. Короленка, т. I, Полтава, 1928, стор. 75.

² А. В. Арціховський, Древнерусские миниатюры, как исторический источник, М., 1944, стр. 24—25.

Із зауваженнями автора щодо залізного окуття дерев'яної основи можна не погодитись. Цього не видно на самому малюнку. Інші ж частини зображеного плуга цілком схожі з тими, які уявляються на основі археологічних решток плуга. Судячи по тих елементах, які дійшли до нас, плуг древньої Русі своїми конструктивними даними був подібний до римського плуга з колісним передком, череслом та полицею¹.

Дуже важливим є питання про те, коли виник плуг на нашій території. Але сучасний стан археологічних джерел не дає змоги вичерпно відповісти на це питання. Ми певні тільки в тому, що плуг з колісним передком, череслом та полицею існував на території Середньої Наддніпрянщини вже в першій половині XIII ст. Деякі побічні міркування та згадки про плуг у літопису та „Русской Правде“ не виключають також припущення про існування плуга в Київській Русі і в більш ранній час.

Насамперед треба відзначити той факт, що всі пункти, де були знайдені рештки плуга, були заселені протягом усього періоду древньої Русі і навіть в епоху, що передувала утворенню Київської держави. Княжа Гора як населений пункт Київської Русі відома вже в Х ст. під назвою Родні. Райковецьке городище, безумовно, було населеним пунктом, що існував ще до татарської навали, під час якої було знищено це поселення. Галич, вперше згадуваний в літопису під 1139 р., був уже тоді значним містом. Зважаючи на неясність стратиграфічних умов знахідок лемешів і чересел на Княжій Горі, нема певності, що вони в цьому пункті не можуть відноситись до часу більш раннього, ніж перша половина XIII ст.

В „Русской Правде“ двічі згадується про плуг. Із змісту 57 статті „Русской Правды“ видно, що плуг був цінним, а значить, і складнішим знаряддям, ніж рало: „Аже у господина ролейний закуп, а погубить свойски конь, то не платити ему; но еже ему дал господин плуг и борону, от него же купу емлеть, то погубивше платити, аже ли господин его отслет на свое орудие, а погибнет без него, то того ему не платити“².

Стаття встановлює випадки, коли за пропажу плуга закуп відповідає і коли за це не відповідає.

Те, що закон Київської Русі надавав такого значення охороні плуга, свідчить про те, що плуг був на той час знаряддям дуже цінним. Аналіз згаданої статті „Русской Правде“ доводить, що закуп, який мав власного коня, не завжди міг мати власний плуг. Рало як просте і менш цінне знаряддя, звичайно, могло бути у закупа, що мав власного коня.

Виходячи з цих міркувань, згадуваний „Русскою Правдою“ плуг треба розуміти як знаряддя, що мало всі ознаки плуга, а не як орне знаряддя типу рала.

Отже, археологічні та писані джерела дають підставу припустити існування плуга на півдні Київської Русі вже в XI ст.

¹ А. В. Арциховский, Социологическое значение эволюции сельскохозяйственных орудий, РАНИОН, Труды социологической секции, т. I, 1927, стр. 130.

² „Правда Русская“, изд. АН СССР, 1940, стр. 428.

Удосконалення техніки обробітку орних земель було головним шляхом збільшення продукції землеробства. Вирішальне значення у цьому відігравав плуг. Ми не маємо конкретних даних про те, наскільки застосування плуга збільшило врожай в древній Русі. Але цілком очевидно, що більш удосконалений обробіток полів за допомогою плуга давав можливість збирати кращий врожай. Завдяки плугу поля стали обробляти систематично, рік у рік, забезпечуючи рівномірну врожайність. Плуг був тим знаряддям, за допомогою якого стало можливим освоювати під орні землі степові простори, які неможливо було обробляти ралом.

Лісостеповий пояс Східної Європи, який включає в себе Середню Наддніпрянщину, верхів'я Південного Бугу та Верхню Наддністрянщину, був найпридатнішим для землеробства. Лісові масиви і степові площи, оточені лісом, були характерні для цієї території в епоху ранніх слов'ян і Київської Русі. Ліс пом'якшував клімат і робив його більш однотипним, захищаючи рослини від суховію і зберігаючи вологість ґрунту. Завдяки постійній вологості ґрунту і відсутності різких температурних коливань структура лісостепового ґрунту є сприятливішою для обробітку, ніж структура степового. Тому на оточених лісом ділянках розміщувалися поселення трипільської культури, носії якої були переважно землеробами. Цим же пояснюється і те, що лісостепова зона Східної Європи найбільш багата на археологічні пам'ятки, залишені землеробським населенням наступних епох.

Орні поля лісостепової смуги людина відвідувала у природі, орючи степову цілину і розчищаючи ліс. Перетворити степову цілину на постійне орне поле на великих площах стало можливим тільки завдяки плугу. Плугом можна було підрізувати коріння степових рослин, вивертати його на поверхню разом із шаром ґрунту і тим самим очищати ґрунт від дикоростучих рослин, що заглушали посіви.

Таке важливе культурно-історичне надбання як плуг не могло не поширитись на великій території. Територією поширення плуга в часи Київської Русі слід вважати лісостепову зону.

Рало із залізним наральником було поширене на більшій території, яка включала і територію, де вже був застосований плуг. Зважаючи на знахідки наральника, можна твердити, що рало було поширене на півночі, у верхів'ях Волги та Оки і в Новгородській землі.

Одночасне існування рала та плуга відзначено при дослідженнях Княжої Гори та Райковецького городища. Очевидно, на Середній Наддніпрянщині співіснувало два типи орних знарядь: примітивніший і удосконалений. Таке співіснування не можна пояснити тільки соціальною і майновою нерівністю населення.

Плуг як удосконаленіше знаряддя для обробітку ґрунту може бути застосований не за всяких умов. Ним можна орати на рівному ґрунті і не можна застосовувати на ділянках, які нещодавно були звільнені від лісу і ще мали залишки пнів та коріння.

„Повесть временных лет“ говорить про древлян, що „они седоша в лесах...“¹. На території, яку займали поляни, також ріс ліс. Про крає-

¹ Лаврентьев. летоп., стр. 6.

від околиць Києва в „Повести“ говориться: „бяше около города лес и бор велик, и бяху ловяще зверь“¹. Очевидно, природне оточення Києва в XI ст., сучасне літописцеві, дало йому матеріал для відтворення ландшафту більш раннього часу.

В іншому місці, у зв’язку з розповіддю про данину, яку поляни виплачували хазарам, „Повесть“ розповідає, що поляни жили „в лесе на горах, над рекою Днепровскою“².

Ще багатшою на ліс була територія інших слов’янських племен, які жили на північ і на схід від древлян та полян.

Орні поля за таких природних умов також створювались внаслідок вирубування лісових ділянок. Тому на городищах, поселеннях і в могильниках, розташованих у лісостепової зоні Київської Русі, знаходять багато сокир. Найбільше сокир було виявлено в тих пунктах, де були знайдені і землеробські знаряддя. Наприклад, на Княжій Горі знайдено 39 сокир, на Райковецькому городищі — 76, на Пастирському — близько 10.

Серед цих знахідок найбільше виявлено господарських сокир. Вони були необхідні для багатьох господарських робіт, в тому числі і для робіт по розчистці лісових ділянок під посіви.

Процес освоєння лісових площ і пристосування цих площ під орні землі відбився і в законодавстві Київської Русі. „Русская Правда“ встановлює штраф у 12 гривен для того, „хто дуб подотнет знаменъный или метъный“³. „Знаменъный“, або „метъный“, дуб — це дерево, яке розділяло феодальні земельні володіння, що охоронялися законом Київської держави. Важко припустити, щоб ці дуби росли серед відкритого поля. Більш правдоподібно вбачати в них залишки вирублених лісів. Отже, орні землі лісостепової території древньої Русі, очевидно, були розташовані вперемішку з лісовими масивами і були оазисами в лісі. На цих землях гаї та окремі дерева — залишки вирубаного лісу — визначали їх межі.

Вирубка лісу була засобом не тільки збільшення орного поля. За низької агротехніки орні землі, які систематично оброблялись, виснажувались, і це негативно позначалося на врожайності. Нові ділянки, звільнені від лісу, давали більшу врожайність. Підтвердженням цього може бути землеробство в якутів у XIX ст.

Етнограф В. Л. Сірошевський, який вивчав господарство якутів, пише з цього приводу: „Мене, втім, завжди дивувала одна обставина: у місцях, де хліборобство найменш розвинене і де надзвичайне привілля земель, якути менш користуються цілинами, ніж у справжніх землеробських улусах. У перших оруть іноді десятки років одну і ту ж ділянку, поки вона стане неродючою; тимчасом як у других, переконавшись у перевазі ріллі з-під лісу, не лінуються навіть корчувати його і залишають ближчу, цілком придатну під ріллю, але не таку родючу степову ціліну. Придивившись ближче, я переконався, що перший випадок мав місце там, де землеробство відігравало до цього незначну роль у господарстві і відвоювало собі з суми загальної праці таку

¹ Лаврентьев. летоп., стр. 9.

² Там же, стр. 17.

³ „Правда Русская“, т. I, стр. 434.

незначну частину, що не варто було пахати далеко від садиби, хоч тут міг бути менший урожай”¹.

Якщо визнати, що сучасна лісостепова смуга Східної Європи була в епоху древньої Русі багата на ліс і землеробство в той час було провідною галуззю господарства, ми змушені визнати й те, що для збільшення продукції землеробства лісові ділянки вирубувались і оброблялись під посіви.

Має рацію акад. Б. Д. Греков, який відкидає думку про існування вирубного землеробства на цій території в зазначеній час, як про дотриману спосіб землеробства². Але не можна заперечувати вирубку лісу для звільнення площі під посіви. Це не був вирубний спосіб землеробства, головною особливістю якого є недовгочасна експлуатація вирубної і випаленої ділянки, яка потім залишалася і знову заростала лісом. На півдні Київської Русі вирубка лісу була засобом розширення орної площини. Вирублена та випалена ділянка оброблювалася і ставала полем. Вирубка була засобом розширення орних земель та підвищення їх родючості.

Ділянки, звільнені від лісу, не відразу ставали чистим орним полем. На них могли ще залишитися окремі дерева, як це і засвідчено „Русской Правдой“, залишалися пні та коріння. Такі ділянки треба було обробляти іншими технічними засобами, ніж чисті поля. Потрібні були знаряддя для корчування пнів і обрубки коріння, а також для розпушування ґрунту коло пнів. Таким знаряддям стала залізна мотика, подібна до тієї, яку використовували у вирубному землеробстві пізнішого часу на півночі³. Мотики часто знаходять на городищах, поселеннях, а іноді і в могильниках на півдні Київської Русі. Це — масове знаряддя, що нагадує сокиру, з тією різницею, що вушко зроблено не вздовж плоскості леза, як у сокири, а перпендикулярно до леза. Знаходять мотики, зроблені з перекованих сокир.

Землеробське знаряддя треба було пристосовувати до умов ґрунту. Воно повинно було давати змогу орачеві маневрувати під час роботи (обходити пні та велике коріння), мусило бути легким, щоб, коли знаряддя потрапить на пень або коріння у землі, його можна було б витягти з ґрунту. Такими знаряддями і були рало на півдні та соха на півночі.

Отже, поряд із удосконаленням техніки обробітку ґрунту, що було найважливішим способом збільшення врожайності, у древній Русі продукція землеробства також збільшувалася за рахунок освоєння під лани нових ділянок.

¹ В. Л. Серошевский, Якуты, опыт этнографического исследования, СПБ, 1896, стр. 292.

² Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, М.—Л., изд. АН СССР, 1946.

³ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. XIV, вып. I, 1932, стр. 22.

В. И. ДОВЖЕНОК

К ВОПРОСУ О ТЕХНИКЕ ПАШЕННОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ НА ЮГЕ ДРЕВНЕЙ РУСИ

Резюме

В I тысячелетии н. э. в хозяйстве восточных славян произошло второе крупное разделение труда — ремесло отделилось от земледелия. Это явилось определяющим событием для дальнейшего прогресса всех видов хозяйственной деятельности — земледелия, ремесла и торговли. Показателем степени развития разделения труда в древней Руси является рост городов как ремесленных и торговых пунктов и увеличение населения, незанятого в сельскохозяйственном производстве.

Отделение ремесла от земледелия вызвало необходимость производства хлеба для продажи. Торговля хлебом в древней Руси засвидетельствована письменными источниками. Земледелие должно было обеспечить хлебом рынок, на котором спрос на хлеб возрастал по мере роста общественного разделения труда. Обеспечить этот спрос земледелие могло, находясь только на высоком техническом уровне.

Главнейшим источником изучения роли земледелия в хозяйстве древней Руси и его технического уровня являются археологические памятники. В настоящее время археологическая наука имеет достаточное количество материалов, которые свидетельствуют о том, что пашенное земледелие являлось господствующим на всей территории древней Руси.

На основании остатков пашенных орудий (так называемых наральников) можно представить технический уровень пашенного земледелия. Наральники древней Руси можно разделить на два основных типа: узкопастные и широколопастные. Наральники являются железными рабочими частями двух разных типов пашенных орудий — рала и орудия плужного типа.

Кроме рала, в древней Руси существовал плуг с череслом, отвалом и колесным передком. Письменные и археологические источники позволяют утверждать, что плуг в южной части древней Руси был известен в XI в., но это не исключает возможности существования его и в X в. Плуг явился культурно-историческим приобретением огромного значения, позволившим поднять урожайность полей и распахивать под посевы степную целину.

Существование примитивного рала одновременно с плугом в одних и тех же пунктах следует объяснить, кроме причин социально-имущественного неравенства их владельцев, функциональными различиями этих орудий.

Увеличение пахотных площадей происходило также и путем вырубки и освоения под посевы лесных участков. Для обработки почвы участков, освобожденных от леса, на которых оставались пни и корни, плуг был неприменим, рало же являлось вполне пригодным орудием.

Одновременное существование плуга и рала в древней Руси свидетельствует о том, что наряду с усовершенствованием техники обработки почвы, что являлось главным способом поднятия урожайности, увеличение продукции земледелия происходило также путем расширения посевных площадей за счет освоения степных и лесных участков.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Київ)

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН VI—VIII ст. ст.

I

Період VI—VIII ст. ст. н. е. ознаменувався визначними подіями в історичному розвитку східнослов'янських племен. Саме в цей час наші далекі предки виступають на світовій арені, беручи участь у боротьбі варварського¹ світу проти Візантійської імперії.

Звичайно, і до цього часу давні слов'яни виступали проти Риму, фігуруючи в творах тогочасних авторів під збірним ім'ям сарматів, скіфів або готів. Але те, що саме в VI ст. вперше було назване їх власне ім'я — факт не випадковий і є свідченням того, що саме в цей час східні слов'яни з'являються на світовій арені самостійно, як цілком оформлена історична сила.

Встановлено, що роль слов'янських племен у відношенні до історії східного Риму була ні в якій мірі не меншою, аніж роль германців у відношенні до Італії. Отож, за своїм суспільним розвитком слов'яни в середині I тисячоліття н. е. стояли ніяк не нижче, аніж германці; вони так само перебували у цей час на стадії остаточного розкладу общинно-родового ладу та на порозі цивілізації. У них ми знаходимо всі інституції так званої військової демократії, як це не раз відзначено радянськими дослідниками².

Внаслідок суспільнopolітичного розвитку східнослов'янських племен утворюється перше державне об'єднання типу „варварських держав“, відоме в літературі під назвою Антського племінного союзу. Сліди цього політичного утворення знаходимо ретроспективно у звідомленні Нестора та арабського письменника Масуді. Це той Дулібський племінний союз, існування якого в VI—VII ст. ст. встановлене ще В. О. Ключевським³. Про нього згадується в літопису в зв'язку з боротьбою слов'ян проти аварів. Цей союз локалізується на північ від Карпат (тобто на власні антській території, як про неї відомо із свідчень візантійців та

¹ „Варварського“ — в розумінні стадіальному.

² Див., наприклад, А. В. Мішулін, Древние славяне и судьбы Восточно-римской империи, ВДИ, № 1, 1939, стр. 290—307.

³ В. Ключевский, Курс русской истории, т. 1, 1923, стр. 124—126.

Іордана). Хронологічна, територіальна та етнічна відповідність не залишає сумніву, що і тут і там йдеться про одне і те ж явище.

Час VI—VIII ст. ст. н. е. в історії наших предків є досить знаменним і важливим. Проте відривати цей час від попередньої епохи, яка не дає нам безпосередніх письмових відомостей про східних слов'ян, а археологічно окреслюється як доба культури полів поховань, було б помилкою. Дійсно, маємо свідчення Іордана про те, що ще в IV ст. н. е. антський „король“ Бож змущений був захищатися від експансії готів і загинув у цій боротьбі¹. Отже, принаймні в IV ст. якесь політичне об'єднання антів вже існувало.

Справжнє вивчення докиївського періоду історії східних слов'ян, власне кажучи, почалося тільки у радянські часи; до цього часу більшість істориків нашої країни, що були в тій або іншій мірі під впливом норманської теорії, визнавали початок державного життя східних слов'ян лише від X ст. Пріоритет же розвитку в більш давні часи залишався за готами, бастарнами та іншими германськими „культуртрегерами“.

Таким чином, опрацювання питань історії східних слов'ян у середині I тисячоліття н. е. нерозривно пов'язане з розвінченням норманської, готської та до них подібних ворожих теорій.

II

Жоден розділ історії Східно-Європейської рівнини не становить для дослідників таких труднощів, як період, що відділяє добу перших століть н. е. від часів Київської Русі. Труднощі ці обумовлені, з одного боку, недостатністю письмових джерел, які залишають неосвітленими ряд важливих питань, а з другого, — археологічне вивчення періоду утруднюється майже повною відсутністю досліджених пам'яток, які дали б комплекси, датовані саме цим часом.

Ця теза, проте, вірна лише тоді, коли вважати, що час існування культури полів поховань закінчується V ст. н. е., як це робить більшість дослідників, а культуру Київської Русі починати не раніше X ст. Інакше вірніше було б сказати, що сьогодні не маємо жодної пам'ятки, яка була б незаперечно датована часом VI—VIII ст. ст.

Можливо, що в дійсності нам відомі пам'ятки цього часу (не можемо ж думати, що їх взагалі не існує!), які помилково віднесені до іншої доби — більш давньої чи більш пізньої. Можливість ця випливає із загальної складності датування, пов'язаної з відсутністю надійних критеріїв.

І справді, що могло б вважатися надійною основою для датування пам'ятки часом VI—VIII ст. ст.? Знахідки монет? Але монети цього часу взагалі на наших землях дуже рідкі: можемо назвати тільки вісім випадків знахідок монет VI ст., шість VII ст. та тринадцять VIII ст. Період від II—III до IX—X ст. ст. н. е. дослідники називають для території Української РСР „періодом безгрошів'я“. Отож, ступінь імовірності, що пам'ятка VI—VIII ст. ст. виявиться датованою за допомогою монет, незначний. Щождо деяких груп речей, то самий їх характер (як речей

¹ De rebus gethicis, LXVIII, p. 246—248, ВДИ, № 1, 1941, стр. 233.

ювелірного виробництва), треба думати, виключає можливість і їх частих знахідок у комплексах. До того ж і датування в розумінні визначення верхнього або нижнього порогу не завжди виявляється достатньо обґрутованим: згадаймо хоча б спробу Б. О. Рибакова передатувати наддніпрянські віймчасті емалі¹. Не встановлені межі датування таких речей, як сережки пастирського типу, деякі типи підвісок, шийних гривен та ін. Датування таких речей як пальчасті фібули поки що здається безсумнівним, але деякі групи їх (прикрашені гранатами або гладкі), деякі дослідники готові відносити до зовсім раннього часу (до III ст.)².

Великої шкоди правильному датуванню археологічних знахідок завдали представники німецької націоналістичної археології, які розробили типологічні схеми окремих груп речей і, намагаючись довести германське їх походження, навмисно „остаріли“ ці групи речей, щоб якось погодити датування з історичними відомостями про германців. Отже, до хронологічних схем Тишлера³, Гаусмана⁴, Блюме⁵, Алмгrena⁶ та інших треба ставитись сугубо критично.

Але головна складність у вивченні антської проблеми полягає у тому, що ті речі, які ми зараз відносимо до VI—VIII ст. ст., зустрінуті на наших землях, головним чином, або як випадкові знахідки або у складі скарбів. Ще в 1926 р. О. А. Спицин писав: „Найбільш певно ця культура (тобто антська — М. Б.) за даних умов, як не дивно, виступає у вигляді скарбів“⁷.

Друга обставина, що утруднює вивчення цієї проблеми, полягає в тому, що довгий час ті групи речей, які ми зараз вважаємо антськими, приписувалися готам, аварам, аланам та ін., тобто кому завгодно, тільки не слов'янам. Тому знахідки їх у слов'янських комплексах розглядалися як випадкові і не знаходили достатнього відображення в літературі. Прикладом може бути городище Княжа Гора, де знайдено велику кількість речей VI—VIII ст. ст. (в тому числі такі, як наприклад, декілька пальчастих фібул, браслет із змінними голівками, бляшки від поясного набору, прикрашені плетінням, бляшки у вигляді мушок, які де-Бай вважає предметами готської культури, бляшки із зображенням кінських голівок, речі з емаллю та ін.)⁸. Тимчасом, зв'язок цих речей з культурним шаром не з'ясований, і город Родня, який існував віддаленої давнини і цілком обґрутовано пов'язується з Княжою Горою, залишається і досі археологічно не документованим.

Характерно, що навіть О. А. Спицин у 1903 р. вважав наддніпрянські емалі аланськими не тому, що в його розпорядженні були якісь сер-

¹ Б. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, № 11—12, 1943, стр. 76; Ремесло древней Руси, М., 1948, стр. 46—57.

² М. Макаренко, Ніжинська фібула, К., 1928.

³ O. Tischler, Ostpreussische Gräberfelder, Königsberg, 1879.

⁴ Katalog d. X. arch. Kongress in Riga, 1896.

⁵ E. Blume, Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge, Würzburg, 1910.

⁶ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, 1923.

⁷ А. А. Спицын, Древности антиков, Сб. в честь Соболевского, 1926, стр. 492.

⁸ Н. Ф. Беляшевский, Княжа Гора, 1891; Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., К. 1892; Раскопки на Княжей Горе в 1892 г., К., 1893; Случайные находки на Княжей Горе, К., 1893; А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, и. с., т. XI, вып. I—II, стр. 265.

йозні дані для такого твердження, а тільки тому, що, як він сам визнав, не вбачав більш нікого, кому можна було б їх приписати¹ (пізніше О. А. Спицин відмовився від цього погляду). Найпростіша ж думка про слов'янське їх походження не спала дослідників навіть на думку.

Багато шкоди в історії нашої науки завдала так звана готська теорія — витвір німецького войовничого націоналізму, що намагався всі культурні завоювання людства пояснити „благотворними“ впливами „германського нордичного геню“. Ця псевдонаукова теорія була для німецького імперіалізму і фашизму знаряддям виправдання їх розбійницьких намагань оволодіти нашими споконвіку слов'янськими землями. Звичайно, саме ця „теорія“ мала бути в першу чергу розвінчена радянськими вченими, на що завжди приділялась особлива увага в нашій літературі. І зараз можна вважати цю „теорію“ цілком розгромленою.

Питання про антські старожитності було поставлене на порядок денний О. А. Спициним у 1926 р.². Тепер принадлежність антам указаного ним комплексу ні в кого не викликає заперечень. До цього комплексу додаємо ще речі з виїмчастою емаллю, антське походження яких не може викликати серйозних заперечень³.

Зважаючи на те, що VI—VIII ст. ст. на території Української РСР представліні досі тільки окремими знахідками або скарбами, можемо судити про суспільство, яке нам їх залишило, лише на основі самих речей, що входили до їх складу.

Речі ці можна розподілити на дві основні групи: речі місцевого виробництва та речі іноземного походження.

Речі місцевого виробництва дають нам можливість судити про рівень ювелірного ремесла в антському суспільстві. Речі іноземного походження можуть бути джерелом, що висвітлює взаємовідносини антів з іншими народами.

Речі обох груп, зроблені нерідко з благородних металів і прикрашені дорогоцінним камінням, є часом витвором справжнього мистецтва, отже, можуть бути ілюстрацією майнової диференціації, що мала місце в антському суспільстві.

III

Питання про речі місцевого походження довгий час було в нашій літературі не розв'язане до кінця, оскільки дехто з дослідників заперечував місцеве походження деяких речей. І досі не вирішено, наприклад, питання про виробництво скла на Наддніпрянщині в докіївські часи. Проте основні категорії речей, знайдених тут, тепер визнані місцевими. Дійсно, більшість з них поширені тільки на Наддніпрянщині, не виходячи за її межі. Тому навіть при максимально скептичному відношенні до факту існування антського виробництва нема іншої території, яку можна було б вважати центром їх виготовлення.

Однією з найважливіших категорій речей, що нас цікавлять, є виїмчасти емаль. Вона являє собою на Наддніпрянщині одне з найяскраві-

¹ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, Зап. отд. слав. и русской археологии, V, 1903, стр. 160.

² А. А. Спицын, Древности антов, Сб. в честь Соболевского, 1926, стр. 492—495.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 46—57.

ших явищ археології доби мандрівки народів. Не дивно, що виїмчаста емаль давно вже привертала до себе увагу дослідників. Інтерес до неї був викликаний першою ж знахідкою, що, проте, виявлена поза межами основної території їх поширення — у валу Мощинського городища коло Масальська, на р. Опі. Мощинський скарб, опублікований М. І. Буличовим¹ та де-Байєм², відразу ж привернув увагу археологів та поставив питання про природу речей цього типу. З легкої руки де-Байя виїмчасті емалі були визнані готськими. Так іх розглядає, наприклад, Аспелін, відшукуючи впливи готів у Північній Росії³.

Теорія готського походження емалей у значній мірі підтримувалася тією схемою типології та еволюційного ряду речей цього типу, що виводила їх генетично від ювелірних виробів так званого „поліхромного“ або „інкрустаційного“ стилю, який був розвинений в Керчі та степовому Причорномор'ї в IV—V ст. ст. н. е. Ці речі, прикрашені вставками кольорового каміння або скла, часто зустрічаються в інвентарях готських некрополей Криму. Але мають рацію О. А. Спицин⁴, а в наші часи Б. А. Рибаков⁵, коли заперечують зв'язки антської і подібних до неї емалей з інкрустаційним стилем і виводять їх від емалі римського типу.

Готська теорія походження емалі надумана і тенденційна: в дійсності той район поширення емалей, який О. А. Спицин називав Оксським, не може бути пояснений за її допомогою: готи там історично не за- свідчені.

Надуманість та тенденційність готської теорії яскраво виявляється також при аналізі дати існування виїмчастих емалей. Правда, Аспелін та інші буржуазні дослідники намагалися існування їх віднести до більш раннього часу, але безрезультатно: розквіт виробництва емалей припадає на час після залишення готами Причорномор'я. Тому-то готська теорія була замінена теоріями про аланське (за Спициним, який асоціював наддніпрянські емалі з північнокавказькими), летто-латвійське (за Нідерле, який пов'язував їх з прибалтійськими ємалями) та антське походження емалей. Антської теорії і дотримується тепер радянська наука.

Виробництво речей, прикрашених виїмчастою емаллю, у середземноморському світі виникає досить рано. Ще в другій половині I тисячоліття до н. е. техніка ця була освоєна кельтськими племенами і в епоху Ля-Тен виробництво емалей процвітало в гальських містах — Бібракті, Алезії та ін⁶, поступово поширюючись по всій Європі. Дехто вважає, що доба максимального розквіту мистецтва емалі у „варварському світі“, в тому числі і у нас на Наддніпрянщині.

¹ Н. И. Булычов, Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра, М., 1899.

² De Baye, *Les bronzes émaillés de Mostchina*, Paris, 1892.

³ Аспелін, Следы влияния готов в северной полосе России, Труды VIII АС, т. III, стр. 55—56.

⁴ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, стр. 192.

⁵ Б. А. Рибаков, Ремесло древней Руси, стр. 178—186.

⁶ Л. Нидерле, Человечество в доисторические времена, СПБ, 1898. стр. 448—449.

Б. О. Рибаков, наприклад, твердить, що розквіт виробництва емалей припадає на IV—V ст. ст. н. е., після чого, разом з падінням Риму, воно зникає по всій Європі¹.

Проте це твердження не можна вважати незаперечним. У Прибалтиці виїмчасті емалі зберігаються досить довго, імовірно — до VII—VIII ст. ст., виступаючи разом з пальчастими фібулами та іншими характерними категоріями речей². На Північному Кавказі виявлено серію аналогічних речей в могильниках типу Чмі і Кумбульти, що датуються VI—VII ст. ст.³. Мошинський скарб датується приблизно тим же часом. На наших слов'янських землях датування їх VI—VII ст. ст. цілком відповідає загальній схемі культурного розвитку. Щодо західноевропейських земель, то там емалі типів, подібних до наших, не відомі зовсім.

Отже, припустити хронологічний розрив у виробництві емалей здається нам передчасним: виїмчасти емаль не зникає разом з падінням Західного Риму, але продовжує існувати на Сході серед антських, литовських або північнокавказьких племен, поступово замінюючись виробництвом перегородчастої емалі, що виникла в ранньосередньовічні часи вперше, видимо, у Візантії.

Римська емаль, що виступає на дуже характерних речах (сильно профільовані фібули, підвіски особливого типу та ін.), на наших землях трапляється дуже рідко, головним чином у західних областях; на Наддніпрянщині ж, здається, відсутня зовсім. Треба сказати, що Північне Причорномор'я взагалі виявилось більше самобутнім, ніж інші землі, що зазнали римського впливу. Для прикладу вкажемо на той факт, що арбалетна фібула з підігнутою ніжкою, відома в літературі під назвою „фібули римського типу“, в дійсності є місцевим причорноморським типом, як це встановлено ще М. Ебертом⁴, погляди якого щодо цього питання поділяли О. Алмгрен⁵ та більшість інших дослідників. Таким чином, термін „фібула римського типу“ набуває подекуди умовного змісту: фібула ця, дійсно, внаслідок діяльності римлян поширилась майже по всій Європі, але „фібулою римського типу“ вона була для інших земель, а не для Північного Причорномор'я, де вона виникла.

Гадаємо, мав рацію О. А. Спицин, який, вивчаючи ранньосередньовічні емалі, відрізняв римську емаль від пізніших⁶.

На Наддніпрянщині на речах римського часу емалі не зустрічаємо, — очевидно, вона виникла тут пізніше.

Б. О. Рибаков у своїй праці „Ремесло древней Руси“ відзначив, що речі з виїмчастою емаллю не зустрічаються спільно з пальчастими фібулами, зробивши звідси висновок про їх різне хронологічне визначення⁷. Але при цьому треба мати на увазі, що, по-перше, речі ці на території Наддніпрянщини зустрінуті досі, головним чином, у вигляді окремих знахі-

¹ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, 11—12, 1943, стр. 76; Ремесло древней Руси, стр. 55.

² А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, стр. 186—189.

³ П. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, Матер. по археол. Кавказа, т. VIII.

⁴ M. Ebert, Zur Geschichte der Fibel mit umgeschlagenem Fuss. Prähist. Zft, B. III, N. 3—4, 1911, S. 232—237.

⁵ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, 1923, S. 73—74.

⁶ А. А. Спицин, Предметы с выемчатой эмалью.

⁷ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 49.

док (із скарбів мав емалі тільки один Межигірський¹ та ще Борзенська знахідка², якщо її взагалі можна вважати за скарб), по-друге, якщо нам не відомі факти знахідок емалей разом з пальчастими фібулами, то в той же час не маємо й жодної знахідки, де вони були б виявлені з речами безперечно римського часу.

Коли ж взяти Межигірський скарб (повторюємо, єдиний, де речі з виїмчастою емаллю виявлені разом з іншими речами), то, хоча він і не має пальчастих фібул, в кожному разі, за більшістю речей, які входять до його складу, він може бути датований якраз часом VI—VII ст. ст., так само, як Мошино, Межанські кургани³, північнокавказькі могильники та інші аналогічні пам'ятки. Тимчасом, фібули типу межигірської займають в еволюційному ряді Б. Рибакова одне з найбільш ранніх місць, цілком обґрунтовано вважаючись прототипом трикутних, що так характерні для антської культури⁴.

Процесу виробництва виїмчастих емалей, досить з'ясованому в нашій літературі, повинен був відповідати і досить високий розвиток техніки.

Серед найбільш поширеніх у нас речей, прикрашених емаллю, відзначаються фібули (арбалетні, трикутні, круглі, підковоподібні), підвіски (головним чином луниці), нашивні бляшки (розетки, листки та ін.). Як окремі знахідки відомі: шпори, булавки, дзеркальця, пряжки, персні та ін. Датування деяких з цих речей не може вважатися встановленим (наприклад, О. А. Спицин відносить розетки до сарматської емалі римського часу⁵). Можливо, більш раннім часом можна датувати дзеркальце та шпори, що нагадують відповідні речі римського часу.

Ювелірні вироби з виїмчастою емаллю зустрінуті на території сучасної Української РСР у межах дуже обмеженого району: у Середній Наддніпрянщині, здебільшого на Правобережжі і зрідка, поодинокими знахідками, на вузькій прибережній смузі Лівобережжя. Виняток становлять декілька (3) знахідок на Наддеснянщині. Цілком відсутні речі цього типу на території власне Лівобережжя — на Полтавщині, Харківщині.

Так само невідомі емалі і на Поділлі, на Волині, в Галичині. Виробництво їх являє собою якесь вузьколокальне і дуже яскраве явище, визначення суті якого належить майбутньому. Так само завданням майбутніх дослідів є з'ясування відношення та зв'язків наддніпрянських емалей з литовськими і, особливо, з приокськими, а також з північнокавказькими групами речей цього типу.

Дуже істотним є також питання про виїмчасту емаль в античних колоніях Північного Причорномор'я. Римська емаль представлена, хоч і в незначній кількості, і в Ольвії і в Херсонесі⁶. Керч замість мистецтва емалі розвинула інкрустаційний стиль. Щождо речей антського типу, то вони для колоній зовсім не характерні. Лише одна трикутна фібула знайдена в Херсонесі⁷.

¹ И. Хойновский, Археологические сведения о предках славян и Руси, 1896, стр. 166—171, табл. XIX.

² М. Макаренко, Борзенські емалі, Чернігів та північне Лівобережжя, К., 1927.

³ Ф. Покровский, К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы, Труды IX АС, т. II, стр. 138, табл. IX—XIII.

⁴ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 54—56.

⁵ А. А. Спицин, Предметы с выемчатой эмалью, стр. 150—151.

⁶ Там же, стр. 151—156.

⁷ ОАК, 1891, стр. 138.

IV

На території Наддніпрянщини були дуже поширені категорії речей VI—VIII ст. ст. так званого „готського“ стилю.

Ці речі, які ми тепер вважаємо слов'янськими, німецькі націоналістичні археологи безпідставно приписували готам. Цю ворожу фальсифікацію довгий час важче було викрити, ніж теорію про готське походження емалей, оскільки такі речі, як пальчасті фібули, гладенькі прорізні фібули з пташиними та кінськими голівками довгий час беззастережно порівнювалися з подібними речами, що трапляються у пам'ятках типу південнокримських могильників, які цілком справедливо приписувалися готам.

Могильник на Госпітальній вулиці в Керчі, досліджений В. В. Шкорпілом¹, мав речі, подібні до фібул типу ніжинської² або ласківської. Щодо пальчастих фібул VI—VII ст. ст., то вони звичайно асоціюються з матеріалами могильників типу Суук-Су, де провадили досліди ще в старі часи М. І. Репніков та М. О. Макаренко³.

Отже, подібність речей VI—VIII ст. ст. з Наддніпрянщини і з кримських готських могильників давала підставу твердити про існування готської культури на Наддніпрянщині.

З другого боку, речі так званого „готського типу“ в VI—VII ст. ст. були дуже поширені по всій Європі. Особливий стиль цих речей — звіриний — західноєвропейськими археологами був визнаний специфічно германським.

Салін⁴, який вивчав речі звіріного стилю, зарахував до числа германських і такі прояви цього стилю, що генетично пов'язані з скіфською культурою і германськими вважатися ніяк не можуть. Нільс Оберг на знахідках саме цих речей основував свої теорії про міграції германських народів за часів раннього середньовіччя⁵.

Але, очевидно, мають рацію ті дослідники, які говорили про необхідність розрізняти наддніпрянський комплекс речей від західноєвропейського, — нехай і близьких, але етнічно чужих аналогій. Ще В. В. Хвойко, досліджуючи Пастирське городище, зазначав, що при розгляді знахідкуваних на ньому „готських“ речей не можна не помітити „певної самостійності і звички до певної, раніше виробленої, техніки і орнаментації“⁶.

Цей момент особливо настійно був підкреслений Б. О. Рибаковим, який вимагав при розгляді старожитностей VI—VII ст. ст. розрізняти наддніпрянський комплекс від західноєвропейського⁷. Дійсно, крім пальчастих та антропо- і зооморфних фібул, усі інші речі, які входять до визначеного О. А. Спиціним⁸ античного комплексу знахідок, не мають собі аналогій серед власногерманських старожитностей; ці аналогії

¹ В. В. Шкорпіл, Отчет о раскопках в г. Керчи в 1904 г., ИАК, вып. 25, стр. 32—54.

² М. Макаренко, Ніжинська фібула.

³ Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, ч. I, ИАК, вып. 19, 1906; ч. II, ЗООИД, т. XXVII.

⁴ B. Salin, Die altgermanische Tierornamentik, Stockholm, 1904.

⁵ N. Åberg, Die Goten und Langobarden in Italia, Uppsala, 1923.

⁶ Труды XII АС, стр. 103.

⁷ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 66—67.

⁸ А. А. Спицын, Древности античных, стр. 492—493.

швидше можна вбачати в ранньосередньовічних пам'ятках Угорщини¹.

Готська теорія походження даної категорії речей виявляється безпідставною ще й тому, що генетично ці речі дуже добре пов'язуються з речами скіфського звіриного стилю, в той час як у Прибалтиці, на території, вихідній для готських міграцій, генетичної основи для них не знайдено. Отже, за своїм походженням вони не можуть розглядатися як справді готські. В цьому світлі „теорію“ Т. Арне про те, що готи внаслідок розкопок скіфських могил ознайомилися з скіфським стилем і, прийнявши його (як відповідний їх „нордичній“ натури), виробили на цій основі той стиль, про який йде мова², — не можна не визнати цілком штучною та безпідставною. Той „неозвірінний“ стиль, що в VI—VII ст. ст. поширюється по всій середньовічній Європі, приписуваний германцям, походить з Північного Причорномор'я. Твердження В. І. Равдонікаса про приналежність цього стилю сарматам здається досить обґрутованим³.

Ще О. А. Спицин твердив про неможливість приписування „готських“ старожитностей готам, указуючи на генетичне коріння цих речей в місцевому причорноморському середовищі, більш давньому, ніж гіпотетичний прихід готів⁴.

Датування речей цього комплексу (VI—VII ст. ст.) так само виключає всяку можливість приписування їх готам.

В наші часи цілком викрита ворожа готська теорія — цей витвір німецької націоналістичної ідеології. Більш того, в останній час Б. О. Рибаков зробив цікаву спробу переглянути питання про знахідки пальчастих фібул у кримських готських некрополях типу Суук-Су, Гурзуфа, Узень-Баш та ін. На його думку, місце виробництва їх знаходилося в Середній Наддніпрянщині; в Криму ж вони являють собою інордний матеріал⁵. Ця думка тим цікавіша, що в деяких безсумнівно готських могильниках Криму пальчасті фібули відсутні (наприклад, у могильнику в Ескі-Кермен — розкопки М. Репнікова)⁶.

Про античне походження речей так званого „готського“ стилю вперше писав, як відомо, О. А. Спицин⁷. Серед вказаного ним комплексу знахідок основне місце належить фібулам, які розподіляються на дві основні категорії: пальчасті, або лучеві, та прорізні антропо- і зооморфні, які, здається, виявляються похідними. Генетично вони мають походити від двопластинчастих фібул типу керченських, з яких безпосередньо розвинулися пальчасті. В той же час зустрічаємо такі пальчасті фібули, що мають елементи, оформлені у вигляді стилізованих голівок коней та птахів, і, очевидно, становлять проміжну, переходну ланку до категорії речей антропо- і зооморфних. Отже, обидва типи з'ясовуються, як до певної міри споріднені.

¹ N. Fettich, Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn, Arch. Hung., B.I, 1926.

² T. Arne, Det Stora Svitjod, Stockholm, 1917.

³ В. И. Равдоникас, Пещерные города Крыма и готская проблема, Готский сборник, ИГАИМК, вып. XII, 1933, стр. 39—45.

⁴ А. А. Спицын, К вопросу о происхождении так называемых готских фибул, ЗРАО, т. XI, вып. I—II, стр. 385—387.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 63—66.

⁶ Н. И. Репников, Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг., Готский сборник, стр. 153—181.

⁷ А. А. Спицын, Древности антиков, стр. 492—495.

Район поширення цих фібул досить великий, значно ширший, аніж віймчастих емалей. Особливо часто вони зустрічаються на Правобережжі Дніпра, але нерідко трапляються і на більш західних землях (Волинь та ін.) та на Лівобережжі. Як відзначив Б. О. Рибаков, основний район поширення цих фібул збігається з лісостеповою смугою Української РСР — для степу та лісу вони малохарактерні¹. Найбільшу кількість і найбільшу різноманітність їх дало досі Пастирське городище, досліжене В. В. Хвойком².

До речей того комплексу, який О. А. Спицин визначив як антський, належать також і прорізні пряжки, що мають складну форму. На наших землях дуже рідко трапляються пряжки того типу, який характерний для готської культури в Криму або для степової смуги Української РСР (з вставками з кольорового скла або каміння, багато орнаментовані³). Такі пряжки у нас відомі (наприклад, у Перещепинському скарбі⁴), але дуже рідко. Замість того у нас дуже поширені предмети поясного набору іншого стилю. Це, головним чином, пряжки з пластинками, кінцівки пояса та накладні бляшки, виготовлені з листового срібла або бронзи, прорізні, прикрашені звичайно геометричним орнаментом. Хоч ці речі часто порівнюють з аварськими старожитностями Угорщини, але, треба відзначити, що все ж вони істотно від них відрізняються. Такі речі досить поширені і нерідко зустрічаються в складі скарбів (наприклад, Мартинівського, Хацківського та ін.). Ареал їх поширення загалом співпадає з ареалом поширення фібул „готського“ стилю.

До числа речей, характерних для VI—VIII ст. ст., належать також браслети з потовщеними кінцями, підвіски у вигляді трапецій, луниць, дзвіночків (головним чином, піраміdalних), намиста з бус та бронзових трубочок-пронизок, гривни, ланцюжки, особливі прикраси з товстого срібного дроту, завернутого спіраллю (іноді у вигляді окулярів) і деякі інші.

Особливі місце займають речі „візантійського стилю“, але, безсумнівно, місцевого виробництва. Це, головним чином, підвіски-сережки, прикрашені грубою литою зернню. Цілий скарб таких речей знайдений на Пастирському городищі разом з браслетами з потовщеними кінцями⁵. Підвіски із зернью виявлені також в скарбі, знайденому коло с. Фатівич на Чернігівщині⁶. Ці сережки є прототипом слов'янських височих кілець часів Київської Русі.

Зустрічаються також речі, що мають аналогії в Прибалтиці і Литві, виготовлені з мідної бляхи з „оброним“ орнаментом, що складається з концентричних кіл, S-овидних узорів, простих ліній та ін. Речі цього типу виявлені в Межигірському скарбі⁷, Жукинському скарбі на Остерщині⁸, в скарбі з с. Івахніки⁹ та ін.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 66.

² В. В. Хвойко, Городища в Среднем Приднепровье, Труды XII АС, т. I, стр. 93—98; Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. IV—VI.

³ Н. Репников, Некоторые могильники области крымских готов.

⁴ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, вып. 34.

⁵ Древности Приднепровья, вып. IV, табл. XIX; А. А. Спицин, Древности антиков, стр. 493.

⁶ Материалы Київського історичного музею, Срібний скарб часів великого переселення народів на Чернігівщині, К., 1928.

⁷ И. Хойновский, Археологические сведения о пределах славян и Руси, табл. IX.

⁸ Древности Приднепровья, вып. VI, табл. XXX—XXXII.

⁹ Н. Е. Макаренко, Материалы по археологии Полт. губ., ч. I, Полтава, 1908.

V

Такі в загальних рисах основні категорії речей, що звичайно датуються на наших землях часом VI—VIII ст. ст. Як бачимо, вони мають ряд споріднених рис з деякими категоріями речей, знайдених на сусідніх територіях: в Криму, на Північному Кавказі, в Литві, не кажучи вже про центральноєвропейські райони. Але разом з тим у своїй сукупності вони становлять один визначений комплекс, що займає певний територіальний район.

У своїй сукупності ці речі дають нам можливість судити про ступінь розвитку ремісничого виробництва на території Української РСР в середині I тисячоліття н. е. Правда, мова йде тільки про одну галузь ремесла — ювелірну, але, очевидно, відривати її від інших галузей не доводиться. Не говорячи вже про те, що само ювелірне виробництво є досить складним і обов'язково включає ряд інших галузей, як, наприклад, ливарське, скляне (для одержання емалі) та інші виробництва, та про те, що для виготовлення тонких речей типу зерні необхідні були відповідні інструменти (які, в свою чергу, потребували виготовлення), неможливо припустити, щоб ювелірне ремесло розвітвяло так яскраво в той час, коли інші галузі, важливі для розвитку господарства (як от металообробне, ковальське, гончарське та ін.), перебували в занепаді. В цьому розумінні пам'ятки ювелірного ремесла являють собою прекрасне історичне джерело.

В нашій літературі вкоренилася думка про те, що після високого розвитку давньослов'янської культури в перші століття н. е., що нібто обумовлювався „благотворним“ впливом римської цивілізації, від моменту падіння Риму намічається глибокий занепад цієї культури, що характеризується зникненням гончарного виробництва, занепадом ковальського ремесла та ін.

Для пояснення цього явища наводились різні міркування, здебільшого чисто умоглядні. Так, наприклад, деякі автори пов'язують цей сугубо гіпотетичний регрес з навалою гунів та іншими подіями бурхливої епохи переселення народів¹.

Уявлення про цей гіпотетичний регрес, як бачимо, непримиримо суперечить фактичним даним археології. Дійсно, гадати, що гунська навала змела всі життєво важливі галузі ремісничого виробництва і це не тільки негативно не відбилося на стані ювелірного ремесла, але, навпаки, викликало його небачене до того піднесення, принаймні було б надто дивно. До того ж додамо, що історичні відомості про антів аж ніяк не пов'язуються з уявленнями про глибокий занепад в їх виробництві і культурі.

Чи не тому саме, що дослідники звикли до думки про примітивність античної культури VI—VIII ст. ст., не можемо й досі її відкрити?

VI

Другу категорію знахідок, що належать до VI—VIII ст. ст. н. е. на території Української РСР, становлять речі іноземного походження. Тут ми, крім ряду випадкових знахідок, маємо декілька великих скарбів,

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет, КС ИИМК, XIII, 1946, стр. 142.

до складу яких входили візантійські або іранські речі. Звичайно скарби ці не дають нам більш-менш нормального співвідношення речей місцевого виробництва та привозних; здебільшого маємо безумовне переважання чи навіть виключну наявність тих або інших.

Серед скарбів імпортованих речей перше місце, безумовно, належить відому Перещепинському скарбу, що дав серію прекрасних коштовних виробів візантійського та сасанідського прикладного мистецтва¹. Серед них деякі мають клейма або написи, що звичайно збільшує цінність як їх самих, так і всього скарбу². Особливе місце серед речей скарбу належить так званому „блуду епіскопа Патерна“³, особа якого відома нам з історії (він був епіскопом у м. Томи на західному березі Чорного моря у VI ст.). Отже, блюдо, яке має напис з його ім'ям, дістає дату і персональне визначення.

Крім речей, до складу скарбу входили також візантійські монети, з яких найпізніші — середини VII ст. Отже, скарб має бути датований кінцем VII — початком VIII ст. ст. н. е.

Речі іноземного походження зустрічаються у нас не тільки в складі скарбів, але й у вигляді окремих знахідок. Останні відомі на широкій території: і в Степу (кол. Катеринославська губернія), і в Лісостепу (на Київщині, на Волині, на Лівобережжі). Проте цих речей у нас спеціально ніхто не вивчав, як і не було спроб їх датувати. Зрозуміло, що частина їх може бути віднесена і до більш пізніх часів — вже, власне, до епохи Київської Русі. Однак не менш безсумнівно і те, що частина їх належить саме до VI—VIII ст. ст., як, наприклад, цікава східна ваза в формі витягнутої розетки, знайдена біля с. Хомякова коло Острога на Волині⁴. Ваза має низьку підставку, багато орнаментована. Найближчою аналогією цій знахідці виступає золота сасанідська ваза з Перещепинського скарбу — правда, без орнаменту.

Привертає увагу майже цілковита відсутність на нашій території монет часів VI—VIII ст. ст. Після широкого припливу римського срібла в II ст. н. е. вже з середини III ст. приплив цей майже повністю припиняється⁵. Тільки в IX—X ст. ст. ми знову маємо масове поширення іноземної монети на наших землях — на цей раз вже арабської. Щодо періоду IV—IX ст. ст., то цей час дослідники називають „періодом безгрошів'я“⁶.

¹ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, вып. 34; И. А. Орбелли и К. В. Тревер, Сасанидский металл, М.—Л., 1935; М. В. Фармаковский, К изучению Перещепинского клада. Блюдо епископа Патерна, ИАК, 49, стр. 101—116; В. Бенешевич, К изучению Перещепинского клада. Надписи и клейма на сосудах, ИАК, 49, стр. 117—127; Л. Моисеев, К изучению Перещепинского клада. Сасанидское серебряное блюдо, ИАК, 54, стр. 27—37.

² В. Бенешевич, Надписи и клейма на сосудах, стр. 101—116.

³ М. В. Фармаковский, Блюдо епископа Патерна, стр. 117—127.

⁴ Древности Приднепровья, вып. IV, табл. XV. W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1926, str. 192, t. XL; А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, Волынская губ., ЗАРАО, н. с., т. XI, вып. I—II, 1899, стр. 287.

⁵ М. Ю. Брайчевский, Знайдки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III, К., 1950.

⁶ В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губернии, Херсон, 1903. Література, присвячена знахідкам римських монет на території нашої країни, дуже велика; навести її тут повністю не маємо можливості.

Монети VI ст. знайдені у нас на території Київщини (2 знахідки), Харківщини (4 знахідки), Херсонщини (1 знахідка), Дніпропетровщини (2 знахідки). Монети VII ст., крім уже згадуваного Перещепинського скарбу, а також скарбів Ново-Санжарського, Макухинського та Келегейського¹, відомі в двох знахідках на території Херсонщини та Харківщини. Цю незначну кількість знахідок періоду VI—VIII ст. ст. доводиться порівнювати з величезною кількістю знахідок монет II ст. на території Української РСР (понад 500 фактів). Монетні скарби, що ще відомі в IV—V ст. ст. (Оболонський² та Рублівський³), в VI—VII ст. ст. повністю відсутні.

Якщо питанням про знахідки монет VI—VII ст. ст. на наших землях досі ніхто з дослідників не цікавився через те, що таких знахідок у нас майже нема, то питанням про припинення припливу римської монети цікавились багато дослідників, які з приводу цього висловили різні гіпотези. Не маємо нагоди і місця зупинятися на цій проблемі докладно; зазначимо лише, що маємо справу, звичайно, не з випадковим явищем. Причина його лежить в тій історичній обстановці, яка склалася на початку III ст. н. е. як в становищі самої імперії, так і, головним чином, у характері взаємовідносин її з нашими давньослов'янськими землями (відсутність регулярних економічних сполучень)⁴.

Щодо фактів знахідок речей іноземного походження, то вони, в свою чергу, так само можуть бути пояснені історичними умовами тієї епохи.

У VI—VII ст. ст. східні слов'яни, як відомо, під ім'ям антів вперше виступають на історичній арені⁵. До цього періоду належить багато історичних відомостей про походи та наскоки антів і склавінів на Візантію. Вже з початку VI ст. вони нападають на візантійські балканські міста і захоплюють полонених; пізніше, від часів Юстініана, вони ведуть регулярні військові дії проти імператорських військ. Візантійські письменники VII—VIII ст. ст. із жалем зазначають, що вся імперія „слов'янізується“.

Ці події знаходять своє пояснення в загальній історичній кон'юнктурі того часу; дещо аналогічне спостерігаємо в той же час і на Заході. Древні слов'яни, в тому числі й анти, що жили на території лісостепової смуги сучасної Української РСР, перебували на крайній грани розкладу первіснообщинного ладу — коли зароджуються класи й з'являється держава. В цей час — в VI—VIII ст. ст. утворюються перші державні об'єднання древніх слов'ян: антський племінний союз, держава Само, Велико-Моравське князівство, Болгарське царство і т. п. Для цього періоду саме їх характерні часті наскоки й війни, які ведуться не стільки заради загальних державних інтересів, як для особистої наживи їх учасників⁶.

¹ І. В. Фабриціус, Літопис Херсонського музею, вип. VIII, Херсон, 1927, стор. 15—16.

² Н. Ф. Беляшевский, Монетные клады Киевск. губ., К., 1889, стр. 26—34.

³ ОАК за 1891, стр. 128 и 131.

⁴ М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III.

⁵ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, стр. 301—307.

⁶ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 127—128.

Скарби та окремі знахідки речей візантійського та сасанідського виробництва, виявлені на землях, де жили анти, виступають прекрасним історичним джерелом, що ілюструє ці бурхливі події епохи мандрівки народів.

Довгий час скарби типу Перещепинського, Суджанського, Обоянського, Келегейського, Вознесенського та ін. не мали в літературі правильного освітлення. Їх хоча й пояснювали подіями, пов'язаними з добою мандрівки народів — війнами та наскоками — проте приписували іншим народам: готам, аварам, гунам та ін., забуваючи про корінне населення території, де ці скарби були знайдені, яке брало участь у подіях того часу не в меншій, а швидше в більшій мірі, аніж випадкові пришельці на наших землях.

„Внаслідок кепської традиції археологічної науки намагались розподіляти ці скарби між народами, що так або інакше були згадані у зв'язку з Східною Європою, але жодного разу не були названі анти. Ці скарби приписувались готам, хоч усі вони були закопані через сотні років після залишення готами степів, приписувались аварам, хоч авари в південноруських степах були всього лише десяток років. Справжніми господарями цих скарбів треба вважати анти, які грабували у VI ст. візантійські міста і повертались із здобиччю на батьківщину“, — писав дослідник античних старожитностей Б. О. Рибаков¹.

Під час одного з таких походів або наскоків, очевидно, було розграбоване м. Томи, внаслідок чого „блюдо Патерна“ разом з іншими речами церковного начиння було привезене в Причорномор'я, використовувалося там місцевою соціальною верхівкою і кінець кінцем потрапило в землю в складі Перещепинського скарбу.

Правда, Б. О. Рибаков висловлює іншу гіпотезу щодо того, яким шляхом блюдо це потрапило в руки античних ватажків: відомо, що в 544 р. епіскопам м. Томи та Одеси було наказано викупати полонених за церковне майно.

Можливо, що саме внаслідок цього деякі речі (серед них і „блюдо Патерна“) потрапили до Причорномор'я².

Таким же шляхом потрапляли на північ і багато інших речей візантійського та колоніального виробництва, що тепер зустрічаються у вигляді археологічних знахідок. Історично відомо, що вже на початку III ст. н. е. північнопричорноморські колонії зазнають експансії варварських племен, які там закріплюються. Так, між іншим, Олександр Север був останнім імператором, зображення якого зустрічається на ольвійських монетах. Саме з III—IV ст. ст. починається сильна варваризація культури Боспорського царства. І в той же час маємо серію знахідок у лісостеповій частині Української РСР, які належать здебільшого до IV—V ст. ст. і які в розумінні виробництва речей, що входять до їх складу, пов'язуються з колоніями, головним чином, з Боспором і далі з Візантією, роль якої в цю добу дуже збільшується. Сюди залічуємо знахідки типу ніжинських фібул³, Ласківського скарбу 1610 р.,

¹ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, № I, 1939, стр. 330.

² Там же, стр. 330.

³ М. Макаренко, Ніжинська фібула.

Суджанських знахідок¹, Обоянського скарбу², поховання в Концештаках в Молдавії³.

Тут вбачаємо початок процесу, який пізніше так яскраво виступатиме на прикладі Перещепинського скарбу.

Менш вивчене питання про шляхи, якими потрапили до нас сасанідські речі, що не являють на наших землях чогось рідкісного. О. Бобринський висловив думку про те, що речі ці типу тих, що входили до складу Перещепинського скарбу, потрапили на наші землі за посередництвом Візантії⁴. Дійсно, Візантія в цю епоху вела інтенсивні війни з Іраном, які звичайно супроводилися і грабунками; отож не дивно, що коштовні речі сасанідського стилю використовувалися в тодішньому візантійському побуті. Деякі риси цього стилю були навіть сприйняті візантійським мистецтвом. Отже, під час розгромів балканських міст окремі речі іранського походження могли потрапити до рук переможців — антів.

Але, безперечно, може бути, що в дійсності анти мали безпосередні стосунки і з Іраном. Вирішення цього питання є проблемою майбутніх досліджень.

VII

У світлі розгляду археологічних пам'яток, що відображають військові сутички антів з середземноморським світом, історію їх експансії на південь, південний захід, а може, і південний схід, певну увагу слід приділити питанню про антську зброю.

Вищий ступінь варварства, який на наших землях почався ще в скіфську добу, Ф. Енгельс характеризує як добу залізного плуга і залізного меча⁵. В цей час і, особливо, на заключному його етапі меч виступає як знаряддя виробництва, оскільки війна стає професією, джерелом збагачення і наживи.

Вирішення проблеми утруднюється майже повним незнанням нами зброї попередньої епохи — доби культури полів поховань.

Тимчасом зброя ця повинна існувати; адже не можна припускати, що всі ті виступи антів на арені світової історії, про які ми дізнаємося з літературних джерел, могли здійснюватись при відсутності озброєння.

На території Української РСР нам відома велика кількість найрізноманітніших предметів озброєння, здебільшого недатованих. Отже, сказати, які з них можуть належати до часу, що нас цікавить, дуже важко.

Предметів озброєння, строго датованих часом VI—VIII ст. ст., у нашому розпорядженні поки що дуже мало. На першому місці тут має бути поставлений меч з Перещепинського скарбу, датованого кінцем VII — початком VIII ст. ст. Цей меч з багатими золотими

¹ Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в восточной Европе, ИГАИМК, вып. 112, 1934, стр. 13—76.

² А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II.

³ Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, стр. 56—57; А. Одобеско, Le trésor de Petrossa, Paris, 1899—1900, т. I, pp. 146, 487—488.

⁴ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, вып. 34.

⁵ Ф. Енгельс, Походження сім'ї приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 126.

обкладками порівнюється Б. О. Рибаковим з мечами, поширеними на Русі в наступну феодальну епоху¹. Дві частини — верхня й нижня — оправи меча входили до складу скарбу біля с. Макухівки на Полтавщині. Короткий меч з круглим кінцем знайдений на Ягнятинському поселенні VI ст. н. е.

Декілька знахідок мечів відомі на територіях, що межують з Українською РСР. На північному сході, у могильнику коло м. Валуйок (Воронезької області) виявлено поховання воїнів з мечем у кольчузі та шоломі, датоване монетами VIII ст.². Б. О. Рибаков опублікував меч з скарбу V—VI ст. ст., знайдено в Орловській області³. Обкладка меча знайдена в могильнику коло с. Вороб'ївки, Воронезької області, в 1895 р⁴.

У степовій смузі меч разом з предметами кінської збрії та монетою Іраклія (VII ст.) був знайдений біля с. Печена на Дніпропетровщині⁵. Однолезвійні мечі були в складі Вознесенського (3 екз.) та Новосанжарського скарбів, датованих VII—VIII ст. ст.⁶. У цих же скарбах знайдені також у великій кількості наконечники стріл. Останні,крім того, виявлені в могильнику коло с. Вороб'ївки.

Два залізних наконечники списів знайдені в могильнику коло с. Колоскова, Курської області⁷.

Цікаво відзначити, що відоме нам озброєння часто належить вершникам. Не раз на наших землях були знайдені і предмети кінської збрії. Невідомі за попередньої епохи стремена поширюються, очевидно, як і по всій Європі, саме тепер, в післягунські часи. У нас вони знайдені, наприклад, у складі Вознесенського скарбу.

Особливо цікаво відзначити, що вже в ці часи з'являється кольчуга. Досі вважалося, що перша поява її належить до пізнішого часу, але знахідки залишків кольчуги в безсумнівно датованих часом VII—VIII ст. ст. пам'ятках, не залишають сумніву в її наявності вже в цей період. Обривки кольчуги знайдені у Вознесенському скарбі в похованні Волинцевського могильника коло м. Путівля, Сумської області, датованого теж часом VII—VIII ст. ст., а також, як тільки що було згадано, в похованні воїна коло м. Валуйок.

Відомості про озброєння населення території Української РСР у VI—VIII ст. ст., як бачимо, надто уривчасті, до того ж не можуть в якійсь своїй частині бути категорично заличені до антських; тут маємо ще не матеріал для історичного вивчення у власному розумінні слова, а швидше сигнали для дальнього накоплення фактичного матеріалу. Але тим більше сигнали ці виступають серйозним моментом при вивченні тих подій, про які йде мова.

¹ Б. А. Рыбаков, Аланы и Киевская Русь, стр. 335.

² А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 135—136.

³ Б. А. Рыбаков, Аланы и Киевская Русь, стр. 337.

⁴ А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 136.

⁵ В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губ.

⁶ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. біля с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, т. III, К., 1950.

⁷ А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 135.

VIII

У процесі археологічних досліджень за дореволюційних часів були випадки, коли археологи натрапляли на поховання, що належали до VI—VIII ст. ст., або находили речі цього часу під час досліджень поселень і городищ. Проте факти ці не знайшли ні відповідного відображення в літературі, ні справжньої фіксації в силу причин, на які вказано вище.

Вже О. А. Спицин у 1926 р. писав, що трапляються знахідки античних речей в погребальних комплексах, хоч, правда, ще в незначних розмірах¹.

Зараз можемо вказати на такі знахідки:

1. Біля с. Мартинівки, Канівського району, на кістяку знайдена пальчаста фібула². Тут же був знайдений відомий Мартинівський скарб того ж часу.

2. Поблизу м. Сміла О. О. Бобринський розкопав курган (№ 224), де було виявлено два кістяки — чоловічий та жіночий і при них посуд (серед якого — „красива велика миска“), намисто, прикраси, в тому числі підвіски „готського“ типу³.

3. Балаклея, Смілянського району. Тут знайдене цікаве поховання, в якому при кістяку були виявлені дві пальчасті фібули, бронзовий дзвіночок, пронизи (в тому числі бронзова трубочка) та інші речі⁴.

4. Бабичі, Канівського району. Під час розкопок двох курганів знайдена велика кількість речей: пальчаста фібула, предмети поясного набору, кінської збрію та ін.⁵.

5. Малин, Житомирської області. В кургані знайдено срібну пряжку „готського“ типу⁶.

6. Ст. Миропіль, Дзержинського району, Житомирської області. Тут, очевидно, знайдено поховання з тілоспаленням, де разом з іншими речами виявлено дві пальчасті фібули, прикраси поясного набору та ін.⁷.

7. Коло м. Ровно в кургані знайдено три бронзові масивні прикраси кінського набору типу VI—VIII ст. ст., прикрашені зображенням голівок, а також п'ять бронзових трубочок-пронизок⁸.

8. У Ровенському повіті кол. Волинської губернії, також в кургані, знайдено вісім прикрас кінського набору та одна бронзова трубочка-пронизка⁹.

¹ А. А. Спицын, Древности антиков, стр. 494.

² Там же.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смели, т. II; А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, вып. I—II, стр. 264.

⁴ А. А. Спицын, Древности антиков, стр. 494.; А. А. Бобринский, ук. произв., т. III, стр. 148.

⁵ Каталог выставки XI АС, К., 1899, стр. 81.

⁶ А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, вып. I—II, стр. 265.

⁷ Каталог выставки XI АС, К., 1899, стр. 155.

⁸ Там же, стр. 82.

⁹ Там же, стр. 155.

9. Б е р е з і в к а, Краснокутського району, Харківської області. Під час розкопів В. О. Данилевича в поруйнованому похованні в кургані знайдені дві пальчасті фібули¹.

Значна кількість поховань з речами VI—VIII ст. ст. відома в областях Воронезькій та Курській.

10. В е л и к и й К а м е н е ць, Льговського району, Курської області. Як показано Л. А. Мацуловичем, суджанські знахідки зналяють собою поховання, які належать до початку V ст.².

11. М о к в а коло м. Курська. Тут, за повідомленням О. А. Спицина, який посилається на А. Федоровського, «виявлений могильник з речами пастирського („візантійського“) типу. Знайдені поясні бляшки, сережка з гранчастою головкою та ін.³

12. Вже згадувана В о р о б ’ і в к а. Під час залізничних робіт у 1895 р. виявлений могильник. У похованнях, крім обкладок меча та стріл, знайдені речі (поясний срібний набір, перстень та ін.), які О. А. Спицин, базуючись на кавказьких аналогіях, відносять до VIII ст.⁴.

13. В а л у й к и. У 1869 р. тут було знайдене поховання воїна, про яке вже згадувалося, датоване монетами VIII ст. (першої та останньої чверті). На кістяку, який, за свідченням очевидців, лежав на вугіллі і був прикритий вапном, знайдено кілька орнаментованих пряжок і бляшок від пояса.

14. К о л о с к о в о, Валуйського району, Воронезької області. У 1895 р. під час залізничних робіт був виявлений, очевидно, цілий могильник, де знайдено п’ять пальчастих фібул, гривни, пряжки, наконечник для пояса, намисто та ін. На деяких речах були сліди вогню; отже, можна зробити висновок, що обрядом було тілоспалення⁵.

15. З а д о н с ь к, Воронезької області. В 1890 р. випадково виявлений могильник на так званих „Див'их горах“. Поховання знаходилося у квадратному склепі, в якому була дерев’яна труна з жіночим кістяком. У головах небіжчиці знаходилась вузькогорла посудина з ручкою; на руках — два персні, праворуч — дзеркальце з зображенням фантастичних тварин⁶.

16. Р у с - Б у й л і в к а, Павловського району, Воронезької області. За свідченням О. А. Спицина, тут відкритий могильник з речами античного комплексу⁷.

17. Г о р о х о в к а, там же. Тут є такий же могильник⁸.

Декілька аналогічних фактів маємо в межах степової смуги:

18. Д м и т р и і в к а на Дніпропетровщині. В кургані знайдено вісім пряжок, три маленьких дзвіночки, пряжки і бляшки поясного набору,

¹ В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки, Ахтырск. уезда, Харьк. губ., Труды XII АС, т. I, стр. 427—432; А. А. Спицын Древности антов, стр. 494.

² Л. А. Мацулович, Погребение варварского князя в восточной Европе, стр. 13—76.

³ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

⁴ А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, и. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 136.

⁵ Там же, стр. 135.

⁶ Там же, стр. 136.

⁷ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

⁸ Там же, стр. 494.

блляшки від набору для зброй, дзеркальце та його уламки, уламки металевих посудин¹.

19. Печена на Кіровоградщині. Водою вимите поховання — кістяк з вудилами, стременом, мечем, пряжкою та монетою імператора Іраклія (610—641 рр. н. е.)².

20. Стецева на Кіровоградщині. Знайдені людські кістки, глек із золою, мідною пряжкою та чотирма грузилами³.

Таким чином, у літературі знаходимо близько двадцяти вказівок на знахідки поховань V та VI—VIII ст. ст. Проте характер цих вказівок не дає нам ще даних для характеристики самої культури. Більше того, цілком правдоподібно, що ці поховання належать до різних локальних культурних проявів. Насамперед не встановлюється твердо обряд поховань: іноді маємо тілоспалення, причому невідомо, де воно відбулося, — на стороні чи на місці (ст. Миропіль, Колосково, можливо — Стецева); іноді (Мартинівка, Сміла, Балаклея, Печена, Валуйки, Задонськ) — тілопокладення, причому невідомі ні орієнтація, ні поза, ні супровідний ритуал поховань. В одному випадку виявлене поховання у склепі. Проте, здається, можна припускати більше поширення обряду тілопокладення, причому всі поховання Правобережжя (району, що був центром вироблення речей антського типу) дали саме цей обряд.

Можна також більш-менш обґрунтовано говорити про переважання курганного способу поховань (з дванадцять поховань, обряд яких нам відомий, вісім були в курганах). Це явище особливо цікаве, оскільки попередня культура полів поховань має кладовища, позбавлені будь-яких зовнішніх ознак.

Проте зазначений матеріал надто неповний, щоб по ньому можна було судити про локальні різниці в обряді.

Цікаво відзначити, що в цей час вже зустрічаємо поховання воїнів, що, безумовно, перекликається з наступною епохою Київської Русі.

IX

На основі археологічного матеріалу, що є у нашому розпорядженні, можемо змалювати деякі сторони суспільного життя східних слов'ян у VI—VIII ст. ст. Цей матеріал у значній мірі доповнить ті відомості про антів, які маємо в письмових джерелах.

Правда, через специфічне становище у вивчені доби, про що мова вище, матеріал не є вичерпним, проте маємо певні підстави на його основі судити про загальний розвиток антського суспільства, яке в середині I тисячоліття н. е. досягло досить високого ступеня.

Про це незаперечно свідчить вже надзвичайно високий розвиток такого ремесла, як ювелірне. Звідси — теза про зникнення ремісничого виробництва (а тим самим внутрішнього ринку збути) не може бути прийнятою, як необґрунтована. Так само міфом виявляється і культурний регрес, який нібито мав місце у зв'язку з навалою гунів, аварів та інших кочівників.

¹ Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. VI, табл. IV, стр. 14.

² В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губ.; ОАК, 1897, стр. 79.

³ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

Суспільству древніх слов'ян VI—VIII ст. ст. вже властива глибока майнова нерівність. Скарби цього часу, які включають багато речей, виготовлених з благородних металів і прикрашених коштовним камінням, наочно ілюструють цю майнову диференціацію. В той час, коли у руках ватажків та верхівки антського суспільства, що виділяються із загальної маси населення, концентруються величезні багатства, рядовий воїн, або тим менше звичайний ант-селянин, не могли володіти чимось подібним.

Як важливий факт, слід в цю епоху відзначити появу „знаків власності“, які набули такого поширення в часи Київської Русі. Ці „знаки Рюриковичів“ відомі вже в VI—VII ст. ст. на підвісці з Мощинського скарбу та на наконечниках поясів з скарбів, знайдених у сс. Хацьки та Мартинівці, Канівського району, Київської області.

Надзвичайно цікавими здаються спостереження Л. А. Мацуловича над Суджанськими знахідками, внаслідок чого він робить висновок про існування у Східній Європі особливого князівського похоронного обряду, що відрізняється від загального і полягає у похованні під дном річки¹.

Всі ці дані цілком узгоджуються з історичними відомостями, за якими антське суспільство в VI—VIII ст. ст. переживало стадію переходу від варварства до цивілізації, стадію варварських держав.

X

Загальний висновок, що випливає з перегляду матеріалу: необхідно накоплювати конкретні археологічні факти.

Ще О. А. Спицин у 1926 р. накреслив загальні перспективи вивчення антської культури². З того часу вивчення антської проблеми було звернуто в бік синтетичного осмислення наявного матеріалу шляхом історичного дослідження. Праці Л. А. Мацуловича, Б. О. Рибакова, П. М. Третьякова та інших досягли в цьому відповідних успіхів. Та разом з тим польове дослідження мало посунулось уперед.

У зв'язку з цим постає питання про перспективи та шляхи дослідження саме в цьому напрямі, бо до відкриття комплексних пам'яток вивчення самої культури не зможе стати на твердий ґрунт. Тут необхідно відзначити деякі спроби пов'язання розглянутих комплексів речей з відомими нам археологічними культурами.

Слід насамперед відзначити невдалу спробу Б. О. Рибакова пов'язати антський комплекс з городищами роменського типу³. Ця теорія не змогла утриматися в науці, бо, по-перше, роменські городища в основній своїй кількості належать до наступної епохи — VIII—X ст. ст. і не характеризуються вищерозглянутими категоріями речей; по-друге, вони являють собою локальний лівобережний вияв древньослов'янської культури, що пов'язується з племенем сіверян, та показують лише периферію антської культури.

Остання гіпотеза була вперше висловлена П. М. Третьяковим у 1940 р.⁴, і під її впливом Б. О. Рибаков пізніше сам відмовився від

¹ Л. А. Мацулович, Погребение варварского князя в восточной Европе.

² А. А. Спицын, Древности антов, стр. 492—495.

³ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, стр. 322—326.

⁴ П. Н. Третьяков, Днепровская (славянская) экспедиция, КСИИМК, X., 1941, стр. 120—124.

своїх попередніх поглядів¹. Проте П. М. Третьяков, який переконливо показав, що роменська культура не є характерною для Правобережжя, не зміг замість неї висунути якихось інших даних, бо посилання на матеріали Кислівки, де нібито поміж шарами культури полів поховань корчватівського типу та Київської Русі лежав шар, що характеризувався грубою ліпною керамікою (яка в свій час була кваліфікована як „антська“), не могло бути підтверджено через ненадійність стратиграфії самої Кислівки та відсутність інших аналогій.

Крім того, існує гіпотеза, яка пов’язує антський комплекс з якимись пізніми виявами культури полів поховань і яку нам доведеться покласти в основу дальнього розгляду.

Взагалі переважаюча більшість пам’яток культури полів поховань відома нам виключно через кераміку. Основна складність проблеми антської культури полягає, між іншим, в тому, що нам не відомі типи кераміки VI—VIII ст. ст. Щодо деяких поховань, правда, маємо вказівки на знахідки там посуду, але про характер його судити не можемо через деласпортизацію матеріалу. Між тим знання кераміки дуже допомогло б пов’язати антський комплекс з відомими нам погано датованими пам’ятками.

Слід звернути особливу увагу на пам’ятки культури полів поховань, також в літературі здебільшого як слід не зафіковані, які або пов’язуються із знахідками речей антського комплексу, або ж за загальним своїм характером повинні бути датовані часом після класичної доби культури полів поховань, тобто після V ст. н. е.

Розглядаючи пам’ятки пізньої культури полів поховань, ми натрапляємо на ті труднощі, що й при розгляді попередніх знахідок — на недостатню фіксацію матеріалів, що походять з розкопів, проведених ще в дореволюційні часи. Причиною цього є те, що дослідники (наприклад, В. В. Хвойко) і тут, вважаючи антські речі неслов’янськими, не приділяли їм належної уваги.

Серед таких пам’яток насамперед слід назвати відоме Пастирське городище, частково розкопане В. В. Хвойком², а пізніше обстежене І. В. Фабриціус та С. В. Коршенком. На цьому городищі зафіковані шари скіфського часу та культури полів поховань. У той же час Пастирське городище дає нам багато антських речей: пальчастих, антропопі зооморфних фібул, речей з емаллю, з литою зернью, браслетів з потовщеними кінцями та ін. Можна сміливо твердити, що серед пунктів, відзначених знахідками речей VI—VIII ст. ст., Пастирському городищу належить перше місце.

Щодо взаємозв’язку комплексів скіфського, полів поховань та антського, звичайно визнається відсутність твердих даних. Тимчасом це не так. В. В. Хвойко писав про свої розкопки Придніпровських городищ, маючи на увазі Пастирське:

„Ми знаходимо у них предмети готського типу, що мають, проте, деякі відхилення від стилю таких саме західноєвропейських виробів; тут же помітні і сліди культури, що супроводять нещодавно відкриті у наших місцевостях поля поховань“³.

¹ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, стр. 78.

² В. В. Хвойко, Городища в Среднем Приднепровье, Труды XII АС, т. I.

³ Там же, стр. 102.

Таким чином, тут автор прямо вказує на зв'язок шару культури полів поховань з „готським“ (тобто антським) комплексом. До цього слід додати, що взагалі на Пастирському городищі культурного шару, пізнішого від доби полів поховань, нема.

Отже, маємо сигнал про зв'язок речей антського комплексу з культурою полів поховань.

Другим таким сигналом є знахідки в с. Ромашки, розташованому на Пороссі. Як відомо, тут був відкритий свого часу могильник культури полів поховань з невисокими курганами та більш пізній — часів Київської Русі. Спочатку розкопки тут провадив В. В. Хвойко¹, причому в його колекції звідси маємо чотири прекрасні фібули, прикрашені емаллю: дві арбалетні та дві трикутні².

Дехто з дослідників висловлює сумнів у тому, що ці фібули належать до поховань, оскільки В. В. Хвойко не згадує про них у своїй публікації, а лише побіжно говорить про загальну схожість ромашківських фібул з черняхівськими. Дивного тут, проте, нічого нема. Теза, яку В. В. Хвойко обстоював усе своє життя, була тезою про принадлежність культури полів поховань слов'янам³. Тому, з погляду В. В. Хвойка, зв'язок ромашківських фібул з цією культурою здавався сумнівним, оскільки в його часи речі з емаллю приписувалися готам, аланам — кому завгодно, тільки не слов'янам, а факт їх знахідки в Ромашках — випадковим, що мав лише дезорієнтувати читача.

Третій сигнал — скарб, знайдений в с. Россаві, Миронівського району, Київської області, що вміщувався в посудині (у глеку) культури полів поховань. До складу його входили такі речі: дві сережки з золотого дроту, прикрашені зернью, дев'ять намистин із кольоворової маси, 42 бляшки з слідами емалі та циліндрики, глиняне пряслице, в'язка з п'яти срібних кілець.

Четвертим сигналом виступає Білосток, Волинської області. Згідно записів в інвентарній книзі Луцького музею, тут знайдена кераміка культури полів поховань та бронзова луница, прикрашена плетінням та стилізованими зображеннями кінських голівок на кінцях.

П'ятим сигналом може вважатися Мартинівка, де місце знахідки відомого Мартинівського скарбу топографічно пов'язується з поселенням культури полів поховань.

Певний інтерес з цього погляду являє і Вознесенський скарб, хоча територія Запоріжжя, очевидно, в культурно-історичному відношенні пов'язується більше з пам'ятками салтівського типу, ніж із слов'янськими. До того ж зв'язок скарбу з керамікою, знайденою там, виявляється ненадійним. Але кераміка ця — сіра, виготовлена на гончарському крузі, з пролощеним орнаментом, очевидно, має генетичну підоснову, близьку нашим полям поховань⁴.

Можна було б назвати ряд пунктів, відзначених знахідками речей часів переселення народів та наявністю поселень або кладовищ культури полів поховань, про зв'язок яких немає відомостей. При цьому

¹ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, и. с., т. XII, 1901.

² Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. IV, табл. VII и IX.

³ Матеріали Київського історичного музею.

⁴ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. біля с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, т. III, К., 1950.

реєстр таких пунктів, наведених свого часу О. А. Спициним¹, міг би бути значно збільшений.

Але особливого значення набувають ті пам'ятки культури полів поховань, які цілком визначено датуються часом після V ст. н. е. Це — Підкарпатські кургани, Лука-Врублівецька та Ягнятин.

Як відомо, Підкарпатські кургани характеризуються особливим виявом культури полів поховань, що має, очевидно, й територіальне та хронологічне визначення. Її особливості виступають і в формі похоронного обряду (кургани, головним чином, із спаленням) і тим більше — в характері самого інвентаря, для якого характерна, наприклад, повна деградація сіролощеного посуду².

Культура Підкарпатських курганів цікава тим, що строго датована на основі фібул VI ст. н. е. Отже, приналежність цієї культури до часів після V ст. н. е. (на якому звичайно обривають існування культури полів поховань, після чого нібито починається регрес древньослов'янської культури, що супроводжується падінням ремесла, зникненням гончарського круга та ін.), не викликає найменшого сумніву. Це, озбройвши дослідника даної культури М. Ю. Смішко³ новими даними для датування пам'яток половини та середини I тисячоліття н. е. на території Лісостепу Української РСР, дозволило йому по-новому підійти до хронологічного визначення інших пам'яток пізньої культури полів поховань (Вікнини Великі, Неслухів, Волиця-Страклівська, Костянець та ін.)³, внаслідок чого існування пізніх варіантів цієї культури типу Підкарпатських курганів щонайменше в VI ст. може вважатися твердо встановленим.

Другою дуже важливою в цьому відношенні пам'яткою є Лука-Врублівецька на Дністрі. Тут під час розкопів у 1947 р. знайдена цікава фібула, яка, на думку М. Ю. Смішка, може на основі західних аналогій (Фрауенбурзький скарб) датуватися часом VI—VII ст. ст.

Важливою пам'яткою, також датованою часом після V ст., треба вважати Ягнятинське поселення, частково розкопане Є. В. Махно у 1946—1947 рр.⁴. Одне з його жител дало амфору ранньовізантійського віку, яку, на думку спеціалістів, слід датувати VI ст. н. е.

Загальний фон ягнятинського матеріалу створює враження цілком відповідного Підкарпатським курганам, що особливо яскраво позначилося на кераміці, яка становить основну кількість знахідок (деградація сіролощеного посуду, розвиток кружального посуду з грубими домішками, наближення форм до посуду часів Київської Русі і т. д.).

Слід підкреслити, що типом поховання і тут виступає курганний спосіб.

¹ А. А. Спіцын, Древности антич., стр. 494—495.

² М. Ю. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, 1948, стор. 107—108.

³ М. Ю. Смішко, Селище доби полів поховань у Великих Вікнінах, Археологія, т. I, 1947, стор. 120—121; Звідомлення з дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові, Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 203—204.

⁴ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 169.

За останній час намітилися деякі пам'ятки культури полів поховань і близькі до них, які, очевидно, мають зайняти якесь проміжне місце поміж культурою полів поховань та культурою Київської Русі.

Інтерпретація їх набуває, правда, змісту лише в тому разі, коли відмовиться від теорії регресу в античний час, за якою прямий розвиток однієї культури в другу переривається десь у VI—VIII ст. ст.

Сюди слід віднести пам'ятки типу верхнього шару Луки-Врублівецької. Матеріал, що походить звідси, головним чином керамічний, з одного боку, вже цілком модифікувався в порівнянні з матеріалами культури полів поховань, але в той же час має ряд рис, що пов'язують його з цією культурою та відрізняють від матеріалів Київської Русі. Нам відомий ряд таких пунктів на території Середньої Наддністрянщини (Голігради, Макарівка, Лука-Мар'янівка та ін.); багато з них мають безпосереднє напластиування шарів, що характеризуються подібним матеріалом, на шари пізнішого етапу культури полів поховань.

Цей же матеріал має безсумнівні аналогії і на Північному Поділлі — в районі Кременця (Шумбар, Матвіївці та ін.), а також виступає як домішка в пам'ятках, що відповідають пам'яткам даного типу за загальними прикметами.

Останні, що також являють собою форми, переходіні поміж культурою полів поховань і культурою Київської Русі, виступають насамперед у пам'ятках Луцької групи (Гнідава, Вітков, Домініканська вул., Квятовська вул.), звідки походить невелика, але виразна колекція посуду, з одного боку, близького технікою до посуду культури полів поховань, з другого, — вже оформленого в ранньослов'янський тип, як він відомий нам на інших землях. У той же час цей посуд має деякі риси, які подекуди наближують його до роменської культури, відомої на Лівобережжі („гусеничний“ орнамент). Аналогії цьому типу досить поширені на Волині (вони були зустрінуті ще в розкопках К. Мельник), а в останній час виступають у ряді нововідкритих пам'яток (Костянець, Мирогоща, Великі Вікнини, Липа та ін.), а на близьких до Дніпра територіях — в особливому архаїчному вияві Луки-Райковецької, що має втім, видимо, інші генетичні основи (не в культурі полів поховань, а в пам'ятках типу Корчак або Запасіка)¹. Датування цих матеріалів, цілком очевидно, має безпосередньо слідувати за пізніми полями поховань, себто припадає на кінець VII—VIII, може IX ст. ст. н. е.

Надзвичайно цікавий архаїчний матеріал дав древній Пліснеськ, що так само показав переходіні форми поміж культурою полів поховань та культурою Київської Русі².

Нарешті, дуже цінним здається керамічний матеріал, що походить з розкопаного в 1947 р. кургана в с. Ягнятині. Цінність цього матеріалу полягає в тому, що тут у хронологічно замкненому комплексі зустрінуті, з одного боку, фрагменти кераміки типу пізніших полів поховань (цілковито деградованого), а з другого, — уламки горщика, який вже ніяк

¹ В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 32—35.

² І. Д. Старчук, Розкопи на городищі Пліснесько, Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 80—82.

до культури полів поховань (виходячи з загальноприйнятої схеми про регрес древньослов'янської культури в епоху, що відділяє часи полів поховань від часів Київської Русі) віднесенім бути не міг би. Основні ознаки його ідентичні вже кераміці епохи Київської Русі. Тут же були знайдені попсовані вогнем уламки бронзових посудин, які на Надпріжжі датуються VII ст. н. е.

Загальний вигляд погребальних залишків спровалює враження пізніших, аніж саме Ягнятинське поселення. До того ж висновку приводить і факт знахідки під насипом, на рівні стародавньої поверхні, шиферного прясла, оскільки речі цього типу раніше від кінця VII—VIII ст. ст. досі не зафіковані. Між тим, беручи до уваги наявність безсумнівних елементів культури полів поховань і порівнюючи їх з пам'ятками Луцької групи та пам'ятками, близькими до них, навряд чи виявиться можливим датувати цей курган часом після кінця VII ст.

Звідси можна зробити висновок, що дальші шукання пам'яток антської культури VI—VIII ст. ст., очевидно, мають бути скеровані по лінії вивчення найпізніших виявів культури полів поховань та її похідних типу верхнього шару Луки-Брублівецької, пам'яток Луцької групи, Липи, Пліснеська, Ягнятинського кургана та ін. Правдоподібно, що знахідки речей антського комплексу, принаймні на Правобережжі, виявляються пов'язаними з чимось аналогічним. Але для цього необхідно бути обізнаним з пізнішими пам'ятками полів поховань саме на Наддніпрянщині, в районі, що був центром виробництва речей антського комплексу, де вони максимально поширені. Як встановлено, Поділля, Волинь та Галичина не характеризуються великою кількістю подібних знахідок; очевидно, вони поширювалися в середовищі древньослов'янського суспільства VI—VIII ст. ст. нерівномірно.

XII

Вищезгадані пам'ятки полів поховань найпізнішого періоду, а саме — Ромапки, Підкарпатські кургани, Ягнятинський курган, свідчать про те, якої актуальності набуває питання про виникнення курганного способу поховань у південних східнослов'янських племен.

Сама постановка питання виникає тут з тієї обставини, що перші століття н. е. характеризуються кладовищами, позбавленими будь-яких зовнішніх ознак (звідки і сама назва „полів поховань“), тоді як язическим обрядом слов'ян IX—X ст. ст. був обряд поховання в курганах. Отож, питання полягає в тому, коли цей обряд виник.

Характер похоронного обряду виступає дуже істотним археологічним показником, коли зважити на те велике значення, яке ідеологічні явища подібного (тобто насамперед культового) типу займали в житті доісторичного та ранньоісторичного суспільства. Тому той факт, що в переважаючій більшості поховання, в яких знайдені речі антського комплексу, мали місце у курганах, у порівнянні з тим, що пізніші захоронення культури полів поховань, датовані VI ст., а ймовірно, і початком VII ст. н. е., так само являють собою підкурганні поховання, набуває особливого значення.

Це значення стає ще важливішим, коли взяти до уваги аналогічні явища на інших слов'янських територіях, в першу чергу в Польщі. Тут,

у межах Великої Польщі, перехід від культури полів поховань (подекуди іншого типу, аніж у нас), або венедської до слов'янської, городищенської простежується на основі так званих курганів седлемінського типу, в яких так само маємо елементи як передуючої венедської, так і наступної „ранньоісторичної“, городищенської культур при курганному способі поховань, що виникав уже в цей час¹.

Таким чином, цей процес цілком ґрунтівно може бути віднесений саме до епохи VI—VIII ст. ст. Цілком імовірно, що виникнення курганного способу поховань має деякий внутрішній зміст, будучи обумовлене якими-сь глибокими причинами, що лежать в сфері соціального життя. Але, на жаль, питання це в нашій літературі майже не опрацьоване: курганні поховання відомі в різні періоди історії людства, починаючи від доби ранньої бронзи і, очевидно, відбиваючи в різних часах різні стадії суспільного розвитку, вони не можуть не мати і різного змісту. Вирішити це складне і цікаве питання, базуючись тільки на одному явищі, без урахування інших аналогічних явищ, навряд чи буде можливим.

Є ще одне, також складне і актуальне питання, що має безпосереднє відношення до періоду, що нас цікавить, а саме: питання про виникнення древньослов'янських городищ.

Тут ми так само констатуємо, що десь у середині тисячоліття, на відрізку часу, що відділяє часи класичного поширення культури полів поховань від епохи Київської Русі, здійснилась трансформація основного типу поселень. За доби культури полів поховань існували виключно відкрите неукріплені поселення. До цього слід додати, що в пам'ятках цієї культури ми, як правило, не знаходимо предметів озброєння. Навпаки, основним типом поселення в період Київської Русі є добре захищене городище з тяжіючою до нього периферією у вигляді посадів, околишніх градів або сільських приселків, класичним прикладом чого є Райки².

Отже, питання про те, коли виникла у населення потреба будувати городища, треба визнати дуже істотним.

Безперечно, городища часів Київської Русі являють собою історичне явище, цілком відмінне від більш давніх городищ родового суспільства — скіфських та ін. Соціальною функцією всякого укріпленого поселення є захист.

Але захист може бути різного роду. Одне діло — захист усього населення даного району від зовнішніх ворогів. Засоби цього захисту можуть набувати різноманітних форм залежно від характеру самого суспільства, наприклад, великі скіфські городища, рідко розкидані на широких просторах, що обслуговують повністю великі родові організації, або маленькі городища лісових районів, розташовані досить густо, що використовувалися невеликими за розмірами общинами. Інша справа — захист частини населення — невеликої кількісно — як від зовнішніх ворогів, так і від другої, основної частини того ж суспільства. Це вже є явище класової суспільної організації. Городища Київської Русі, безперечно, і були саме такими городищами-замками. В звичайній час

¹ A. Karpinska, Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu Siedlemińskiego, 1926.

² В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, Археол. пам. УРСР, т. I, стор. 31—46.

вони були цитаделлю феодала; в часи зовнішньої небезпеки, під час війн або наскоків — сховищем для всього околишнього населення.

У такому разі питання про виникнення городищ Київської Русі є разом з тим питанням про генезис феодалізму у давніх слов'ян, той процес, який В. І. Равдонікас у відношенні до кримських племен розглядає як процес „готизації“, тобто виникнення пещерних поселень-замків¹, процес, що мав місце приблизно в тих же хронологічних рамках.

Питання про антські городища О. А. Спицин називав „делікатним“². „Делікатність“ ця зводиться до нашого незнання городищ і взагалі укріплених поселень цього часу. Нам відоме, правда, Пастирське городище, але його побудування треба відносити до ранньоскіфської епохи і за типом своїм воно, безумовно, належить до більш далекого, аніж середина I тисячоліття н. е. часу; коли життя на ньому не припинилось і в антський час, то це, очевидно, слід пояснювати аж ніяк не тими причинами, які привели до виникнення городищ типу староруських городів.

Цим останнім передували, очевидно, городища-сховища типу досить раннього городища болотного типу в с. Бушевому над Россю, городища в с. Пирогово і т. д., які, очевидно, можуть датуватися часом, що безпосередньо передував Київській Русі (VIII—IX ст. ст.). У той же час і Пліснеське городище нібито дає досить давній шар³. Останнім часом виявлені рештки шару докиївського часу на Кременецькому городищі (гора Бони). В цьому розумінні знову доводиться пожалкувати про ту неясність, яка існує в питанні щодо визначення нижньої дати городища Княжої Гори.

Постає питання і про відношення пам'яток Правобережжя до городищ роменського типу. Відсутність подібних городищ на Правобережжі може вважатися доказом того, що історичний процес тут подекуди відрізнявся від історичного процесу на Лівобережжі.

Роменські городища датуються звичайно часом трохи пізнішим, аніж період, який ми розглядаємо — VIII—X ст. ст., однак корінням своїм вони сягають значно глибше: браслет з потовщеними кінцями, знайдений під час розкопів Петрівського городища, свідчить на користь досить раннього його датування. Б. О. Рибаков у свій час намагався висунути городища роменського типу як власно антські пам'ятки⁴, однак теорія ця була залишена, правда не стільки через хронологічну, скільки через територіальну неточність їх визначення. Дійсно, і розкопки Гочева і ряд інших матеріалів демонструють зв'язок роменської культури з передуючою їй скіфською⁵, на одному з городищ якої — Велико-Будківському, у валу так само був знайдений браслет з потовщеними кінцями. Перехід від скіфської до роменської стадії зможемо простежити на основі пам'яток типу Волинцевського могильника і поселення, датованіх щонайпізніше VIII ст. н. е., а можливо — ще ранішим часом, що становлять найдавніший вияв роменської культури. Отож на Лівобережжі предмети антського комплексу в якійсь мірі можуть бути пов'язані з найранішими виявами цього типу.

¹ В. И. Равдоникас, Пещерные города..., стр. 34.

² А. А. Спицин, Древности антиков, стр. 495.

³ І. Д. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, Археол. пам. УРСР, т. I, стор. 76—85.

⁴ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, стр. 322.

⁵ Там же, стр. 334.

Навряд чи в наші часи можуть бути сумніви в тому, що роменська культура являє собою північно-східну периферію антської, будучи пов'язаною з лісовими районами Лівобережжя. Південна ж, степова частина характеризується іншими культурами того ж часу, близькими до культури правобережних полів поховань. Вони мають інший шлях розвитку, що завершився утворенням культури маяцько-салтівського типу.

Питання про Роменські городища не може не стояти у зв'язку із загальною проблемою виникнення городищ на території Української РСР у першому тисячолітті н. е. Але, враховуючи деяку відсталість Лівобережжя в докіївські часи, можна припустити, що городища тут не зникають зовсім і тільки модифікують, змінюють свій соціальний зміст. Питання це не досліджено і потребує спеціального вивчення, але, здається, „скіфські“ (чи інакше — „скіфоїдні“) городища тут дійсно змінюють свої „скіфоїдні“ щари відразу ж на роменські. І тоді питання про наявність в першій половині і середині 1 тисячоліття н. е. „безгородищенського періоду“, тобто періоду, що характеризувався б наявністю тільки відкритих поселень, виявиться сумнівним. А втім поки що це тільки згадки; розв'язання цієї проблеми належить майбутньому.

Антський період в історії нашої країни, безумовно, є одним з переломних періодів, коли здійснювався і, головне, завершувався злам старих первісно-общинних відносин і виникали нові феодальні відносини.

Саме через те, що цей період ознаменувався такими найістотнішими змінами, через те, що наступний період Київської Русі так принципово відмінний від попередньої доби полів поховань, нам важко встановити зв'язки поміж ними.

Епоха VI—VIII ст. ст. на наших землях цілком відповідає, в розумінні історичного розвитку, цьому ж часу на території інших районів Європи.

Крім того, саме в цей час особливо інтенсивно розвивається процес східнослов'янського етногенезу, який і завершується сформуванням східних слов'ян — єдиного народу, предка трьох братніх народів — російського, українського та білоруського — творця великої держави Київської Русі.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ К ИЗУЧЕНИЮ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ПЛЕМЕН VI—VIII ВЕКОВ

Резюме

Период VI—VIII вв. является одним из важнейших этапов развития восточнославянской культуры. В это время осуществляется окончательная ликвидации первобытно-общинного строя и сформирование классового общества. В это же время возникает первое государственное образование восточных славян, так называемый антский или дuleбский союз.

Археологическое изучение этого времени до сих пор было затруднено отсутствием твердо датируемых монументальных памятников, что

обуславливалось, главным образом, тем вредом, который принесли нашей науке готская, норманская и им подобные „теории“.

Дальнейшее изучение эпохи не может осуществляться без полного развенчания этих измышлений германского воинствующего империализма.

Изучение ювелирного ремесла, так же как и письменные сведения об антах, исключают возможность предположения о регрессе восточнославянской культуры в VI—VIII вв., сопровождающемся падением ремесла и тому подобными явлениями, как это освещалось до сих пор в нашей литературе.

Целый ряд археологических фактов приводит к мысли о непрерывном развитии, по крайней мере на Правобережье, культуры полей погребений в культуру Киевской Руси, в то время как датировка самой культуры полей погребений охватывает не только V, но и VI, а вероятно, и начало VII вв.

Такая точка зрения, отрицающая регресс восточнославянской культуры в VI—VIII вв., позволяет выделить ряд памятников, которые должны занять хронологически промежуточное место между культурой полей погребений и Киевской Русью.

Вряд ли могут быть сомнения в том, что те комплексы вещей, известные нам пока из кладов и в виде случайных находок, которые прежде определялись как „готские“, „аварские“, „аланские“, а ныне входят в антский комплекс, в действительности окажутся связанными с указанными памятниками промежуточной поры и с позднейшими комплексами культуры полей погребений.

Связи антов с другими народами в VI—VIII вв. выражались в известных славянских походах на Балканы и Византию и археологически зафиксированы в виде знаменитых антских кладов, содержащих византийские и иранские вещи при почти полном отсутствии монет.

Важными вопросами в археологии антского периода являются: вопрос о возникновении курганного обряда погребений и вопрос о трансформации основного типа поселений из открытых селищ в городища, являющейся в данную эпоху показателем возникающего феодального общества.

Окончательное решение этих вопросов, пока только намеченное, принадлежит будущему.

Є. В. МАХНО

(Київ)

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ

I

Питання культури полів поховань у радянській історичній науці є одним з питань того комплексу, який пов'язаний із загальною проблемою етногенезу слов'ян. На початку ХХ ст. проблема культури полів поховань у російській археологічній науці була спрямована саме на вияснення історичних коренів слов'янства. Гіпотеза про приналежність пам'яток культури полів поховань слов'янам була висловлена археологами-славістами на тій підставі, що такі пам'ятки трапляються саме на території, на якій стародавні автори відзначали місце знаходження ранніх слов'ян.

Але ця гіпотеза, маючи реальні підстави для її постановки, не була достатньо обґрунтована: польові дослідження були випадковими, а російська археологічна наука, цікавлячись переважно пам'ятками так званої класичної древності, не приділяла уваги проблемі культури полів поховань.

У протилежність гіпотезі про приналежність пам'яток культури полів поховань слов'янам представники німецької націоналістичної археології висунули іншу гіпотезу, — про приналежність цих пам'яток готам. І одним з варіантів готської гіпотези була теорія „римських впливів“, згідно якої широкі простори від Дністра до Дінця були далекою провінцією Риму, що немов не тільки сприяв розвитку культури далекого Причорномор'я, але був нібіто єдиним творчим імпульсом.

У радянській історіографії питання про культуру полів поховань набуло актуальності у зв'язку з потребою вияснити конкретні історичні обставини виникнення Київської Русі.

Київська Русь, як і всяка інша держава цього типу, утворилася на основі розкладу родового устрою і виникнення класів. І хоч нам не відомі точні дати цих великих зрушень, проте історична наука, поглиблено вивчаючи ці питання, може хоч приблизно намітити ці дати¹.

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М.—Л., 1944, стр. 17.

Основною умовою для цього, на думку акад. Б. Д. Грекова, є визначення умов і характеру розвитку суспільства східних слов'ян, а також місця, яке займає історія східного слов'янства і утворена ним Київська держава в світовому історичному процесі.

На основі теоретичних настанов марксизму (головним чином роботи Ф. Енгельса „Походження сім'ї, приватної власності і держави“), відомостей стародавніх авторів про слов'ян і робіт акад. С. О. Жебельєва, М. В. Левченка та О. В. Мішуліна, акад. Б. Д. Греков робить такі узагальнення: „Східні слов'яни переживали в своєму розвитку перехідний етап від первіснообщинного ладу до класового на рубежі поміж умиранням античного світу і формуванням середньовіччя... Утворені... частково безпосередньо на руїнах античного світу, частково на території, що не входила до складу давніх держав, нові держави дали можливість визріти феодальному устрою, що в порівнянні з рабовласницьким устроєм був великим кроком вперед“¹.

Аkad. B. D. Греков підкреслює велике теоретичне значення роботи akad. C. O. Жебельєва², який перший визначив „найважливіший момент у нашій історії“, — існування на півночі від Чорного моря двох світів — рабовласницького і общинного. Між цими двома світами сутинка була неминучою і вона, як фактор так би мовити зовнішній, сприяла швидкому розвитку внутрішніх причин — економічних і політичних, які вели до зникнення рабовласницького суспільства і державних інститутів, що його оформляли.

Слов'янство виступило на історичній арені тоді, коли рабство, за Енгельсом, „вже не могло“, а праця вільних „...ще не могла зробитися основною формою суспільного виробництва. Вивести з цього становища могла тільки докорінна революція“³.

Боротьба двох світів — рабовласницького і общинного — прискорила цей історично необхідний стрибок і в цьому розумінні прогресивна роль слов'янства для Східної Римської імперії, а германців — для Західної є фактом, цілком обґрутованим класиками марксизму і загальнновизнаним радянською історичною наукою. Саме ці положення підтверджує akad. C. O. Жебельєв і підкреслює akad. B. D. Греков. Археологічна наука, виходячи з єдино правильних марксистських настанов, повинна також ці положення підтвердити.

„Справді, — говорить М. Я. Марр, — чи можуть розходитися розшуки вчених... якщо вони йдуть методологічно правильно?“

Методологічною настанововою радянської історичної науки у вивчені всякого конкретного історичного явища є загальні закони розвитку виробничих сил в їх конкретному виявленні.

„Ні одна суспільна формaciя не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові, вищі

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М.—Л., 1944, стр. 22.

² Йдеться про роботу С. О. Жебельєва, Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре, ВДИ, № 3—4, 1938.

³ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 117.

виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в лоні самого старого суспільства”¹.

„...виникнення нових продуктивних сил і виробничих відносин, які відповідають їм, відбувається не окремо від старого ладу, не після зникнення старого ладу, а в надрах старого ладу“².

Синтезуючи найновіші досягнення лінгвістики, топоніміки й етнографії, використовуючи вчення М. Я. Марра, радянська історична наука визнала генетичні зв'язки слов'янської і так званої скіфської культур.

Свідчення стародавніх авторів про слов'ян, переглянуті радянськими істориками, зазвичали по-новому. Встановлено, що буржуазні вчені, зокрема німецькі історики, тенденційно використовували ці свідчення, маючи на меті применшити роль слов'ян в історичному процесі Європи і особливо Східної Європи. На підставі письмових джерел було доведено, що анти і роси є той основний етнічний субстрат, на якому виросла Київська Русь.

Але теорії, висловлені на підставі лише письмових джерел, можуть бути сприйняті як гіпотези, більш чи менш вірогідні.

Докази правоспроможності цих гіпотез може дати лише археологія, підкріплюючи ці гіпотези археологічними фактами, і через те пильна увага істориків тепер скерована саме в бік археології.

Розглядаючи слов'янські археологічні пам'ятки, зокрема пам'ятки ранніх слов'ян, у тому числі й пам'ятки культури полів поховань, треба підкреслити, що вивчення цього найвідповідальнішого періоду історії — формування Київської Русі зазнало найбільших перекручень, які виходять з „теорії“ греко-римської, готської і норманської. Тому до цього часу нам були невідомі археологічні пам'ятки, принадлежність яких антам можна вважати доведеною, тобто факти в матеріальній культурі, які повинні стверджувати високий рівень виробничих сил, що обумовив історичну роль антів.

І для того, щоб вияснити взаємозв'язки поміж культурою полів поховань і антами, необхідно вияснити археологічну сутність культури полів поховань як бази, на підставі якої можна говорити про господарство та суспільний устрій носіїв цієї культури.

Необхідно також вияснити територіальне поширення культури полів поховань, її хронологічне визначення і відношення до культур синхронних та питання генетичних зв'язків цієї культури.

Визнаючи великі успіхи радянської археологічної науки, академік Б. Д. Греков цілком слушно констатує її безсиля дати відповідь на ряд історичних питань. І дійсно, археологія ще не дає відповіді на ряд питань і не тільки загальноісторичного значення, але й спеціально археологічних. Зокрема деякі питання щодо проблеми полів поховань поки що лишаються без відповіді.

Проте широкий розмах польових робіт у післявоєнні роки та поглиблене наукове опрацювання зібраних розкопками фактів дають підстави не тільки висловлювати здогади про принадлежність пам'яток культури полів поховань слов'янам, але й стверджувати цю принадлежність.

Намічаються також конкретні генетичні зв'язки цієї культури з культурою Київської Русі.

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, стор. 125.

² Там же, стор. 121.

Пам'ятки культури полів поховань на території Східної Європи (в Середній Наддніпрянщині) вперше були відкриті В. В. Хвойком у 1898—1899 рр. Велику популярність мала перша публікація В. В. Хвойка про його розкопки в Зарубинцях, у Черняхові й Ромашках.

За характеристикою В. В. Хвойка, „поля поховань“ являють собою більш або менш великі могильники без будь-яких ознак насипів, розташовані на площах підвищень і частково на їх схилах. У них зустрічаються разом два обряди поховань — спалення і поховання покійника в землю¹.

Інвентар поховань складається з глиняного посуду, кількість якого при похованнях коливається від трьох до дванадцяти. Трапляються у похованнях також різокольорові намиста, підвіски з морських черепашок і срібла, срібні, бронзові та залізні фібули (по одній, часом по дві), поясні пряжки, гребінці, іноді бронзові голки, шила, шпильки, бронзові кільця, браслети з розплесканого дроту, залізні ножі, ситечка та римські монети.

В описаній частині роботи В. В. Хвойко подає матеріал лише з трьох могильників. Проте у своїх висновках він використовує матеріали, очевидно, з інших своїх розкопок і розподіляє пам'ятки полів поховань на такі групи:

„1. Поля поховань, що мають предмети греко-скіфської та латенської культур (могильник коло с. Пруси) із спаленням на місці або на загальних точках.

2. Поля поховань з типами предметів, ще близькими до скіфських, та спаленням в іншому місці.

3. Поля поховань з культурами черняхівського та ромашківського могильників, починаючи від другого століття н. е.

4. Поля поховань з чисто слов'янськими предметами, що належать дохристиянській епосі і зустрічаються, крім інших місць, у самому Києві та Чернігові².

Отже, В. В. Хвойко полями поховань назвав пам'ятки перехідного від скіфського до слов'янського періодів, що вперше були знайдені в могильниках без наземних ознак. З них найвідомішими в літературі стали могильники черняхівський, ромашківський та зарубинецький, і ці назви закріпилися за групами аналогічних пам'яток.

„Якщо ми залишимо осторонь привозні та запозичені вироби, що вказують на взаємостосунки з іншими народами, — писав В. В. Хвойко, — і будемо розглядати виключно предмети та обстановку чисто місцевого характеру, то побачимо безупинну і послідовну зміну місцевої культури, що йде безперервним поступом, зберігаючи між окремими його моментами живий і безпосередній зв'язок³.

В. В. Хвойко помітив майже повну тотожність і подібність предметів, що їх знаходять як при похованнях, так і в сучасних їм житлах та городищах слов'янської епохи, і зробив висновок, що всі згадані

¹ В. В. Хвойко, Поля погребеній в Среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, вып. I—II, 1901, стр. 172.

² Там же, стр. 189.

³ Там же, стр. 190.

пам'ятки належать єдиному народові „...саме давнім слов'янам, що поселилися в Середній Наддніпрянщині з найстародавніших часів“.

Таке визначення пам'яток культури полів поховань не викликало, по суті, заперечень у дореволюційній російській археологічній літературі. Більш того, розв'язання проблеми етногенезу слов'ян О. А. Спицин ставив у залежність саме від цих пам'яток культури полів поховань¹. Не мав сумніву в правильності такого визначення і М. Ф. Біляшевський, який сподівався, що „на подібного роду пам'ятки тепер буде звернуто більше уваги і що цим самим збільшиться число фактів, які підтверджуватимуть вищевикладені висновки“².

Дореволюційна російська археологічна література не могла похвалитися новими знахідками пам'яток культури полів поховань. Знайдений В. В. Хвойком матеріал не був опублікований. Публікація ж Я. В. Яроцького про розкопки, які він провів коло с. Лепесівки, не додала нічого, що могло б змінити погляд на ці пам'ятки³.

Норманська теорія походження Київської Русі, яку пропагувала більшість дослідників дореволюційної Росії, по суті не сприяла розробці слов'янської проблеми⁴ і тому серед вчених дуже мало було цікавості до гіпотез, висловлених археологією в слов'янському питанні.

Німецька націоналістична археологія, тенденційно використовуючи свідчення Іордана, нововідкриті пам'ятки культури полів поховань відразу ж назвала готськими.

Під впливом готської теорії деякі дослідники пам'яток I тисячоліття н. е. в культурі полів поховань приділяли увагу тому, що могло свідчити про латенські чи римські „запозичення“, „впливи“ та „привнесення“ і замовчували та ігнорували те, що свідчило про місцевий характер цих пам'яток. Причому все, що було так би мовити „кращим“, вважалося привозним. За цією інтерпретацією, слов'яни були лише одним із можливих претендентів на культуру полів поховань поруч із населенням, що прийшло із Середньої Європи⁵.

Незважаючи на це, В. В. Хвойко і в своїй останній роботі „Древние обитатели Среднего Приднепровья“ знову підкреслив, що „так звана скіфська епоха в Середній Наддніпрянщині поступово замінюється епохою полів погребальних урн, найбільший розквіт якої належить часу — II—V ст. ст. по р. х.“, підкреслює також, що „заміна ця проходить без всякої перерви, з такою послідовністю, що, вивчаючи середньонаддніпрянську культуру цього періоду на збережених пам'ятках, можна констатувати повну послідовність її розвитку“⁶. Тим самим автор констатує місцеве походження культури полів поховань. Відзначаючи також, що „слов'янська епоха завершує довгий доісторичний час і в своїй пізнішій порі починає новий період — історичний“, В. В. Хвойко зали-

¹ А. А. Спицин, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, ЖМНП, 1899, VIII.

² Н. Беляшевский, Поля погребальных урн, АЛЮР, 1904, стр. 1—2.

³ Я. Яроцкий, Некоторые памятники древности близ с. Лепесовки, Кременецкого уезда, ИАК, вып. 29, 1909, стр. 54—60.

⁴ Б. Д. Греков, Образование русского государства, Известия Академии наук СССР, серия истории философии, т. II, № 3, 1945, стр. 137.

⁵ А. А. Спицин, Памятники латенской культуры в России, ИАК, вып. XIX, 1904, стр. 85.

⁶ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, стр. 43.

шається прибічником теорії про слов'янську принадлежність культури полів поховань, про поступовий розвиток її і перехід у власно слов'янську культуру Київської Русі.

Отже, всупереч буржуазним вченим Європи і, зокрема, Німеччини, які захищали готську „теорію“ культури полів поховань, археологічна наука дореволюційної Росії ніколи, по суті, не відмовлялась від слов'янської теорії.

Але загальна ситуація в науковому світі, відсутність систематичних досліджень культури полів поховань були причиною того, що теорія про слов'янську принадлежність культури полів поховань не змогла цілком витиснути теорію римських впливів.

Теорія римських впливів за радянських часів знайшла підтримку з боку ВУАК. Більше того, саме ВУАК вона була виражена в найяскравішій формі. Висуваючи на перший план вияви „гальштадських“, „геленських“, „латенських“, „римських“ і взагалі „різноманітних впливів“, ВУАК місцевим виявам відводив другорядне місце¹. Вважаючи Наддніпрянщину „українською окоплицею римської держави“, про місцевий характер культури полів поховань ВУАК не наважувався говорити і обмежувався нагадуванням (у зв'язку з пам'ятками культури полів поховань) про „місцеве осіле населення лісостепу... попередньої епохи“².

Систематичне і планове вивчення культури полів поховань почалося після реорганізації ВУАК і утворення в системі Академії наук Української РСР Інституту археології вже напередодні Великої Вітчизняної війни. Вітчизняна війна підкреслила актуальність проблем етногенезу слов'ян в цілому і одного з найосновніших на даному етапі її розділів — культури полів поховань.

Основні здобутки археологічної науки у вивчені культури полів поховань, до розгляду яких переходимо нижче, належать, головним чином, саме періоду після Вітчизняної війни.

III

Якщо В. В. Хвойко в своїй першій публікації „Поля погребений в Среднем Приднепровье“ в 1904 р. називає чотири пам'ятки культури полів поховань, а в роботі „Древние обитатели Среднего Приднепровья“ в 1913 р. 14 пам'яток, якщо Ю. Готье в роботі „Железный век в Восточной Европе“ в 1930 р. нараховує цих пам'яток уже 30, а в 1946 р. на 5-й Археологічній конференції їх було зареєстровано понад 230, то за три роки післявоєнних досліджень кількість пам'яток збільшилась майже в два рази. У розпорядженні радянської археологічної науки є нині понад 400 пам'яток культури полів поховань³.

¹ М. Я. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, 1931, стор. 156.

² Там же.

³ Маємо на увазі лише пам'ятки зарубинецько-корчоватівського та черняхівського типів. Якщо на 5-й Археологічній конференції в 1946 р. із 200 пунктів точніше були визначені 35 поселень і 32 могильники, то за три роки після війни стало відомо близько 100 могильників і понад 250 поселень.

Уже в першій своїй публікації В. В. Хвойко пам'ятки культури полів поховань розбиває на дві групи: пам'ятки зарубинецького та черняхівського типів.

Першу групу пам'яток зарубинецького типу вчений датував II—I ст. ст. до н. е. — I—II ст. ст. н. е. Другу групу черняхівського типу він датував II—V ст. н. е.¹.

Така класифікація була запропонована на підставі даних розкопок могильників коло сс. Зарубинців та Черняхова — Ромашок.

Напередодні Вітчизняної війни Інститут археології дослідив могильник типу Зарубинців коло с. Корчеватого². Нові матеріали в основному не порушили старих датувань, але чіткіше окреслили характеристику самих пам'яток, які тепер були названі пам'ятками корчеватівського типу.

Останніми роками виявлено кілька поселень, характер керамічного інвентаря яких тотожній з інвентарем могильників. Отже, зарубинецький, або корчеватівський, тип представлений у нас, крім могильників, ще й поселеннями.

Пунктів корчеватівського типу виявлено понад 30. Причому безкургани могильники і поховання в курганах виявлено в десятках пунктах; поселення у семи пунктах. Були розкопані три могильники і три поселення. Решта — випадкові знахідки.

Треба визнати, що територія поширення пам'яток корчеватівського типу ще точно не визначена, але ці пам'ятки зареєстровані на Наддніпрянщині поміж річками Уж, Ірпінь, Стугна, Красна і Росі. На лівому березі в гирлі Десни, у Посуллі, Поворсклі, а також у Середньому Побужжі.

Десь у верхів'ях басейну р. Тетерева пам'ятки корчеватівського типу зустрічаються з пам'ятками, що нагадують переворський тип.

Коло самого Дніпра, зокрема в околицях Києва, ці пам'ятки густо насичують територію і трапляються дуже часто на віддаленні 5—6 км один від одного.

Судячи з розкопок зарубинецького і корчеватівського могильників, ці могильники, або принаймні значна їх кількість, були великих розмірів. Наприклад, на корчеватівському могильнику, частина якого вже зруйнована, розкопано 103 поховання.

Крім поховань, що не мають наземних ознак, є відомості про поховання в курганах. Отже, можна припускати, що в цей час існували і захоронення під курганами та кургани могильники.

Розкопки могильників свідчать про існування в ці часи звичаїв тілоспалення і тілопокладення, із значною перевагою тілоспалення, а також звичаю ставити кенотафи (у корчеватівському могильнику 80% тілоспалень, 13% тілопокладень і 7% кенотафів).

¹ Треба при цьому відзначити, що в розпорядження археологічної науки надійшла лише коротка загальна інформація про розкопки В. В. Хвойка, а в Київський історичний музей потрапила якесь, очевидно значна, частина речового матеріалу, здобутого розкопками, неупорядкованого, нерозібраного за комплексами. Щоденники, описи та інвентарі, на підставі яких можна було б цей матеріал упорядкувати, були передані В. В. Хвойком у приватні руки і стали недоступні для вивчення.

² І. Самойловський, Корчеватівський могильник, Археологія, т. I. К., 1947, стор. 101—109.

Звичайно поховання супроводжуються інвентарем, який складається в основному з глиняного посуду, в меншій мірі з бронзових фібул. Зрідка у похованнях трапляються залізні ножі, витки бронзового дроту та скло, а в одному випадку знайдено наконечник до залізного списа.

Часто при похованнях знаходять кістки овець або кіз, свиней, биків і навіть коней. У похованнях інвентар розподілений нерівномірно: кількість посуду коливається в них від одного до трьох, а часом доходить до чотирьох — п'яти. Фібули трапляються здебільшого по одній, інколи по дві і навіть по три.

Найбагатший інвентар був у похованні № 60 в корчеватівському могильнику, в якому знайдені чотири посудини, дві бронзових фібули та шматки бронзового дроту.

Трапляються також безінвентарні поховання, які на корчеватівському могильнику становлять 15% (16 поховань).

Польовими дослідженнями 1946—1947 рр. зареєстровано також поселення, які трапляються на сонячних схилах невеликих балок і річок та на підвищених природно укріплених місцях.

Розміри відомих поселень цього часу в середньому становлять 200×30 м та 300×100 м, але можна припустити, що були (відповідно до розмірів могильників) і більші поселення. Розкопки 1948 р. дали підставу говорити, що основним типом будівель поселень є споруди наземного типу з відкритими вогнищами.

І на могильнику і на поселеннях найбільшу кількість становить зроблений від руки посуд, цілий або фрагментований. Посуд має вилощену або шершаву поверхню.

Основні форми посуду — високі горщики представлени кількома варіантами форм відповідно до функцій, ними виконуваних. Одні з них були призначенні для варіння їжі, інші — для перенесення її на віддалу, треті — для зберігання харчів та ін. Для зберігання рідин були спеціальні посудини: глеки без ручок та з однією ручкою.

Основною формою посуду для їжі були миски; для пиття і переливання рідин — кухлі з ручкою. У похованні № 73 знайдена амфора, з двома ручками. Господарські речі представлені залізними ножиками та острогою.

В одному з поховань корчеватівського могильника знайдено наконечник до списа.

З інших речей маємо фібули, головним чином середньолатенської схеми, зроблені з бронзи, а іноді з заліза. Знайдено також витки бронзового дроту, який міг бути сировиною для виготовлення цих фібул.

Всі ці знахідки — місцевого виготовлення. Але, крім них, є речі й імпортні (наприклад, скляне намисто, знайдене в похованнях, амфорна тара, знайдена на поселенні Пилипенкова Гора).

Отже, густа насиченість території пам'ятками, значні розміри могильників та поселень, велика кількість глиняного посуду в них, склад стада домашньої худоби промовляє про те, що носії пам'яток корчеватівського типу були осілим, а не випадково зайдшим населенням. Маємо також деякі вказівки на існування генетичних зв'язків цих пам'яток з пам'ятками попередньої скіфської епохи.

Значно краще вивчений другий — так званий черняхівський тип культури полів поховань.

Якщо пунктів корчоватівського типу виявлено понад 30, то черняхівського понад 400. Черняхівський тип представлений також могильниками та поселеннями. Зареєстровано вже 280 місць поселення та 100 місць із похованнями.

Якщо дореволюційна археологія мала в своєму розпорядженні матеріали з чотирьох пунктів, то радянська археологічна наука має матеріали з розкопок 27 пунктів (з них 19 поселень і 8 могильників). 14 пунктів були досліджені в післявоєнні роки.

Розкопки останніх років на поселеннях черняхівського типу дали можливість виділити комплекси ранні і пізніші. І якщо нижня дата їх, визначена В. В. Хвойком II ст. н. е., лишилась без особливих змін, то верхня дата цих пам'яток — пізньочерняхівська група тепер датується в межах V—VI—VII ст. ст. н. е.

Порівняно густа сітка цих пам'яток простягається смугою по Лісостепу від верхів'я Дніця до Дністра. Трапляються вони і в степовій частині по Бугу, Інгульцу, порожистій частині Дніпра і на Поліссі.

На археологічній карті пам'ятки виступають скученнями в районах діяльності окремих музеїв, наприклад, Бердичівського, Харківського та в місцях, де були проведені розвідки, зокрема розвідки останніх років. Наприклад, на трасі в 35 км по р. Роставиці в 1946 р. було відкрито 15 нових пунктів¹. По р. Росі між притоками Бурчак і Гороховаткою та по цих притоках на трасі приблизно в 80 км в 1947 р. виявлено 30 пунктів. Тут вони іноді скучуються групами по шість і навіть, по десять пунктів один коло одного².

Така густа сітка пам'яток дає підставу сподіватися, що нові розвідки за короткий час збільшать кількість їх в багато разів.

Перші знахідки культури полів поховань, зокрема пам'ятки черняхівського типу, були представлені могильниками.

Розташовуються могильники на підвищених плато та понад їх схилами і звичайно мають великі розміри. Так; повністю розкопаний могильник коло с. Черняхова складався із 253 поховань. Якщо ж урахувати і частину зруйнованих поховань, то кількість їх становитиме близько 300.

Поширенім типом могильників черняхівського типу, як і корчоватівського, є безкурганні могильники. Відомі також поховання в курганах та комбіновані могильники, в яких, поруч із похованнями під курганами, є безкурганні поховання (наприклад, Ромашки, Кантемирівка).

Питання про курганны м могильники спеціально не вивчалося. Зібрано лише окремі знахідки з курганів, які зареєстровані в 12 пунктах³. Могильники без наземних ознак вивчені краще. У цих могильниках трапляються, поруч з тілоспаленнями, і тілопокладення. Розташо-

¹ В. К. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

² М. Ю. Брайчевський, Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся, Археологічні пам'ятки УРСР, т. III.

³ І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 164, 178.

вуються поховання або порівнюючи рівними рядами (Черняхів), або ж без особливого порядку (Дідівщина, Маслово, Кантемирівка).

Поховання з тілоспаленням орієнтовані головою на північний захід або майже на північ. Небіжчики лежать у випростаному стані на спині, з руками, витягнутими вподовж тіла. Але трапляються поховання і з підігнутими колінами. Звичайно тілопокладення бувають без будь-яких ознак труни, але трапляються поховання з рештками перегорілих дощок і навіть у дерев'яних склепах. Глибина поховань не завжди однакова — від 0,3 м до 3—3,5 м від сучасного позему.

Тілоспалення і тілопокладення знаходяться або на однаковій невеликій глибині (наприклад, Кантемирівка) або тілопокладення у могильних ямах значно глибше від тілоспалень (наприклад, Черняхів). Трапляються також тілопокладення в катакомбах або ж у ямах з піdboем під курганами.

У пам'ятках черняхівського типу переважають поховання з тілопокладенням. Так, у черняхівському могильнику вони становлять 75% усіх поховань, у Кантемирівці 70%, а в Дідівщині тілоспалень не виявлено.

Трапляються також кенотафи.

Інвентар поховань складається, головним чином, з глиняного посуду. Кількість його при похованнях неоднакова: від однієї до трьох, навіть до дванадцяти посудин при одному похованні. Як правило, посуд зроблений на гончарському кругі, але є також і ліплений від руки. Рідше трапляються різномальорове намисто, підвіски з срібла, піраміdalні підвіски з кості, бронзові, залізні і срібні фібули, бронзові пряжки, персні, кістяні гребінці, бронзові шила, залізні ножі, ситечка.

Інколи трапляються імпортні речі (наприклад, керамічний та скляний посуд, морські черепашки, які вживалися як підвіски, римські монети).

Крім того, трапляються кістки свійських тварин: свиней, кіз, биків, домашніх птахів та ячена шкаралупа.

Інвентар у похованнях розподіляється нерівномірно. Крім багатих поховань, що мають велику кількість посуду та інших речей, а часом навіть монет, трапляються і безінвентарні поховання. Окремо відзначаємо групу багатих поховань у склепах. Співвідношення інвентарних і безінвентарних поховань у всіх могильниках неоднакове: у Черняхові, наприклад, безінвентарні поховання становлять близько 30%, а в Дідівщині понад 60%.

Над похованнями всіх груп — тілоспаленнями, тілопокладеннями, інвентарними і безінвентарними — у могильниках черняхівського типу знаходять звичайно велику кількість фрагментів від розбитого посуду, частина яких має сліди діяння вогню. Цей посуд, очевидно, лишався від тризни над померлими, яка була звязана з обрядом розбивання на місці принесеного посуду і розпалювання при цьому вогнища.

Спеціальне вивчення поселень культури черняхівського типу почалося лише напередодні Великої Вітчизняної війни і розгорнулося вже в післявоєнні роки.

Серед поселень, які розкопували в післявоєнні роки, можна назвати Неслухів, Костянець, Волицю, Мирогошу, Луку-Врублівецьку, Пражів, Ягнятин, Жуківці, Єрківці, Кантемирівку та інші.

Поселення звичайно розташовуються по сонячних схилах надзаплавних терас невеликих річок та балок. Але є матеріали, які свідчать про існування поселень також на високих природноукріплених місцях та на місцях, що були під городищами.

Поблизу лісу і родючих галявин такі місця дуже зручні для землеробства та різних додаткових промислів. Доказом цього може бути те, що значна частина їх заселювалася і в пізніші часи. Більшість поселень була великого розміру, завдовжки до одного-двох, навіть до чотирьох кілометрів. Поселення густо розташовувались одне коло одного, особливо в зручних місцях. Вони утворюють могутні масиви.

Будівлі звичайно розміщувалися вздовж схилу (відповідно до рельєфу місцевості) в один, два або і в три ряди.

Більшість досліджених будівель-жителі були наземного типу. Долівка цих будівель іноді злегка заглиблювалася у землю, зокрема та її частина, що йшла попід схилом і з підсилкою долівки в протилежній стороні і мала форму витягнутого, не зовсім правильного чотирикутника.

Стіни будувалися на дерев'яному каркасі із нетовстих стояків, обплетених лозою і обмазаних глиною. Відбитки стовпів та лози можна бачити на обпаленій глині від стін у тих випадках, коли житло загинуло від пожежі. Дах, очевидно, був двоскатий. Печами служили вогнища, зроблені з глини чи з каменю, або ж печі з склепінням, зроблені також з глини, овальні у плані, з невисоким склепінням і чотирикутні печі --- каменки.

Розміри жителі невеликі, площа їх звичайно 25—35 m^2 . Але зустрічаються і великі двокамерні будівлі площею 100 m^2 . Такі будівлі мали, очевидно, спеціальне ремісниче призначення (наприклад, тут могла бути гончарська майстерня).

Наземного типу житла і рештки жител виявлені в Неслухові (коло Львова), у Пражеві (на р. Гуйві), Лепесівці (на р. Горині), Ягнятині (на р. Роставиці), у Жуківцях (на Дніпрі) і Кантемирівці (на р. Коломак).

Крім жител наземного типу, були і заглиблені в землю напівземлянкові споруди, наприклад, у Пересічному (під Харковом), у Микільському (на Дніпрі), в Єрківцях (коло Переяслава-Хмельницького) і Луці-Врублівецькій (на Дністрі).

Гончарські печі на поселеннях звичайно будували двоярусні. Між верхнім і нижнім ярусами була перемичка з отворами, яка підтримувалася знизу підпорочним стовпом. Нижній ярус служив для топки, верхній — загрузочна камера — був звичайно круглий в плані, з діаметром понад 1 м. Печі звичайно будувались на відкритому повітрі¹. Гончарських печей на Неслухівському поселенні (коло м. Львова) виявлено кілька. Розкопано їх у Лепесівці (на р. Горині) і в Микільському (на р. Дніпрі).

У 1947 р. на поселенні в с. Ягнятині (на р. Роставиці) розкопано ще один тип гончарських печей — одноярусні. Своєю конструкцією вони нагадують звичайні печі для варіння, але відрізняються від них великими розмірами. Для загрузки і розгрузки печі, а також для топки тут є тільки один вхід, площа біля якого всередині печі вимощена камін-

¹ Про це повідомляють М. Ю. Смішко і деякі інші дослідники.

ням. Такі печі були в одній із камер великих двокамерних будівель-майстерень, про які щойно згадували.

На поселеннях знаходять багато кісток свійських тварин, серед яких найбільше кісток биків, свиней; трапляються кістки коней і кіз, домашніх птахів (курей, гусей та ін.). Знайдено також кістки диких тварин (оленя, козулі, зрідка бобра і вовка).

Інвентар, який знаходять на поселеннях, можна розподілити на такі групи: речі господарського вжитку, знаряддя виробництва, зброя і прикраси.

До речей господарського вжитку насамперед можна віднести велику кількість фрагментів глиняного посуду: залізні ножі, проколки та ін.

Глиняний посуд був двох типів: виготовлений на гончарському кругі (становить основну частину посуду) та зроблений від руки (здебільшого його небагато). Співвідношення обох цих типів посуду не скрізь однакове і залежить в основному від віку пам'яток.

Основною формою посуду на поселеннях були опуклобокі горщики з розхиленими вінцями і високо поставленими плічками, без особливих варіантів. Призначення їх — для варіння їжі. У спеціальних посудинках з дірочками в спідній частині зійджували сироватку від сиру. Для споживання їжі робили миски двох типів (відкриті, з широкими розхиленими вінцями і закриті, з біконічним або опуклим бочком) та кухлі з ручкою. Їжу переносили у двовухих амфорах з широким горлом. Глеки з однією ручкою і нешироким високим горлом служили для перевезення і розливання рідин. У спеціальних великих корчагоподібних посудинах без ручок зберігали припаси.

Майже всі горщики і великі посудини, як і переважна частина амфороподібних глеків, мають шершаву поверхню. Посуд цей орнаментований рідко. Чимало мисок, кухлів та глеків з однією ручкою мають вилощену поверхню, часом прикрашену досить складним орнаментом.

Співвідношення посуду з вилощеною і шершавою поверхнею не завжди однакове і залежить в основному від віку пам'яток.

До речей хатнього вжитку належать також залізні невеличкі ножики із звуженим загостреним кінцем і черенком для колодочки, мабуть дерев'яної (зроблені з одного куска заліза), та пісковикові точильця, на яких часто є виточені борізенки від точіння якихось гострих речей, може голок.

До знарядь виробництва насамперед належать залізні наконечники до наральників, яких знайдено три: у сс. Пражеві, Ягнятині та Єрківцях.

Досить часто трапляються зернотерки, для яких використовували черепашкові камені з розтирачами, глиняні пряслиця для прядіння, грузила для ткання та рибальства.

Виявлено також і зброю. В с. Жуківцях у долівці одного з жителів знайдено залізний наконечник до списа, який мав лавролисту форму та лійчасту втулку, що скріплювалася гвіздком із древком.

На Ягнятинському поселенні в одному з жителів, яке загинуло від пожежі, знайдено фрагменти залізного бойового ножа типу скрамасакса, а коло житла — двосічний короткий меч із загнутим кінцем та довгою ручкою, до якої прикипіло кільце від цієї ж ручки.

Трапляються на поселеннях і кістяні та залізні гребінці, скляне намисто, бронзові, срібні та залізні фібули, пряжки та ін.

Часом знаходять тут імпортні речі — амфори римського і візантійського типу та римські монети.

Знахідки монет на території поширення культури полів поховань черняхівського типу дуже численні. Зареєстровано 94 скарби та 799 однічних знахідок¹. Виявлено великі скарби, що мали 1000 і більше монет. Так, скарб, знайдений у 1874—1875 рр. у Києві на Сінній площі, мав понад пуд монет. Трапляються також скарби і цінних речей.

Польовими дослідженнями післявоєнних років на території Середньої Наддніпрянщини, точніше в басейні р. Тетерева, коло с. Пражів, відкрито новий варіант культури полів поховань черняхівського типу, який умовно можна назвати пражівським типом. Ця група представлена поки що лише кількома пам'ятками, дослідженими під час розвідок, і не може бути охарактеризована в повній мірі.

Особливість пам'яток пражівського типу виявляється у своєрідності керамічного комплексу, який, крім звичайного для черняхівського типу асортименту знахідок, включає багато посуду, зробленого від руки, особливої форми і з спеціальною обробкою поверхні.

Ліплений від руки посуд навіть у найбільш ранніх з відомих пам'яток черняхівського типу займає третньорядне місце; у Пражеві він є основною групою і становить понад 60% усього посуду.

Ліплений від руки посуд, знайдений у пам'ятках пражівської групи, докорінно відрізняється від посуду, виявленого в інших пам'ятках черняхівського типу. Форми його — високі та банкоподібні горщики з прямим зрізаним краєм вінець.

На поверхні цього посуду, ще вологого після виготовлення, наносили квачем розведеній з глиною крупний пісок, від чого поверхня посуду ставала горбкуватою. Лише смуга попід вінцями або ж дві смуги попід вінцями і коло дна залишалися незаліпленими і ретельно вилощувались. Отже, на одній посудині комбінувалася вилощена і ошершевлена поверхня.

Ця група посуду, вперше виявлена на середній течії р. Тетерева (Пражів), на території, яка тяжить до Західного Бугу (Костянець, Великі Вікнини, проявляється в окремих пам'ятках у поєднанні з посудом черняхівського типу.

IV

Виявивши культуру полів поховань, В. В. Хвойко датував пам'ятки зарубинецького (отже, їй корчоватівського) типу II—I ст. ст. до н. е. — I—II ст. ст. н. е. та пам'ятки черняхівського типу II—V ст. ст. н. е.

Підставою для такого датування пам'яток черняхівського типу В. В. Хвойку служили виявлені в черняхівському могильнику римські монети II—III ст. н. е.

Зважаючи на великий розмір черняхівського могильника, що свідчить про тривале його функціонування, та ураховуючи, що монети можуть функціонувати значно більше одного—двох сторіч, — датування пам'яток типу черняхівського могильника II—V ст. н. е. не могло викликати особливих заперечень.

¹ М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III, К., 1950.

Беручи до уваги, що пам'ятки зарубинецького (отже, й корчоватівського) типу, які датуються II—І ст. ст. до н. е. та I—II ст. ст. н. е., і є, за визначенням В. В. Хвойка, дальшим розвитком так званої скіфської культури, та згадку В. В. Хвойка про те, що „поля поховань з чисто слов'янськими предметами, що належать місцевій дохристиянській епосі“ (про які було згадано в роботі „Поля погребений в среднем Поднепровье“), можна було б констатувати довгочасне побутування пам'яток культури полів поховань і місцевий їх характер.

Прибічники міграціоністської теорії, які вважали пам'ятки черняхівського типу залишками життя готів, що прийшли на Наддніпрянщину, початкову дату цих пам'яток визначали також появою римських монет II ст. н. е., а кінцеву — розгромом готського союзу гунами в 375 р.

Якщо виходить з формальних даних і, вірячи в непогрішність абсолютнох датувальних властивостей монет та ураховуючи, що найбільша кількість цих монет належить саме до II—III ст. ст. і лініє деяка частина до початку IV ст., то можна було б цими рамками, тобто II—IV ст. ст., і обмежити час існування культури полів поховань, визначаючи побутування цих пам'яток у межах двох, щонайбільше трьох століть.

Якщо ж до цього визнати раптове поширення і зникання культури полів поховань і приурочити її до появи і зникання будь-яких народів (готів, гунів чи римлян), то треба тим самим визнати не місцеве походження цих пам'яток і корінних мешканців Наддніпрянщини зарахувати до категорії народів, нездатних творити власну історію. Міграціоністська „теорія“ цим буде доведена і підтверджена. Грунтовніших аргументів вона і не потребує.

Але наскільки ці аргументи можна вважати серйозними з погляду марксистської науки? Адже вважається більш-менш доведеним, що великий приплив римських монет на Наддніпрянщину починається з часу найбільшого терitorіального поширення влади Риму на сусідні з його кордонами землі і, зокрема, з часу завоювання Дакії (тобто з II ст.) і триває до початку III ст. н. е. Монети I ст., очевидно, потрапили на Наддніпрянщину також у цей час¹.

В цілому на період від Нерона до Септимія Севера припадає 541 знахідка із загального числа 697 визначених. Різко зменшується приплив римських монет на Наддніпрянщину в III ст. На другу половину III і IV ст. ст. припадає 113 знахідок.

Таке зменшення припливу римських монет в Причорномор'ї може пояснюватись насамперед внутрішньою кризою Римської імперії, що не змогла стримати могутнього натиску так званих варварських племен із півночі та північного сходу. Цей непереможний натиск привів до відторгнення щойно завойованих провінцій і унеможливив зв'язки Риму з Наддніпрянчиною. До того швидка зміна імператорів, що була лише зовнішнім виявом цієї кризи, привела до різкого зменшення карбування монет.

А населення Наддніпрянщини і після III ст. користувалось римськими монетами, не відрізняючи монет різних століть (I, II, III і IV).

¹ М. Ю. Брайчевський, Знайдки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III, К., 1950.

Доказом цього може бути скарб, знайдений біля с. Пустоварні, Сквирського району, Київської області, що має 386 монет II ст. і перстень із вправленим денарієм Констанція II—IV ст. ст. н. е., та клад із Борочинець, що має близько 2000 монет II, III ст. ст. та одну монету Іовіана другої половини IV ст. н. е.

У дванадцятьох випадках виявлено місцеве наслідування римських монет, зокрема монет середини III ст.

Появу місцевого карбування можна пояснити раптовим зменшенням припливу монет зовні. Це також свідчить про потребу в монетах на Наддніпрянщині в цей час і про функціонування монет значно пізніше від їх чеканки. Знахідки кладів із монетами IV—V ст. ст. та монет VI—VII ст. ст. також свідчать про оборотність грошей на території Наддніпрянщини і про використання монет більш ранньої чеканки.

Отже, наявність монет у певному комплексі фіксує лише дату після чеканки, але не визначає абсолютно точно їхнє хронологічні рамки.

Тому час існування культури полів поховань аж ніяк не може обмежуватись хронологічними рамками, які визначають час чеканки монет, знайдених у черняхівському могильнику.

При датуванні пам'яток культури полів поховань треба також брати до уваги великі розміри поселень і могильників та густе розташування їх, що свідчить про довгочасність окремих пам'яток та тривале побутування носіїв культури полів поховань на землях Наддніпрянщини і тим самим ставити питання про місцевий характер культури.

Розкопки післявоєнних років на кількох поселеннях і наукове опрацювання матеріалів усіх попередніх розкопок дали підстави для датування пам'яток культури полів поховань черняхівського типу щонайменше в межах п'яти—шести століть. Стало можливим у цих межах визначити комплекси ранні та пізніші і тим самим з'ясувати основні напрямки розвитку культури в цілому.

Підставою для цього стали систематизація і аналіз повного комплексу знахідок на окремих пам'ятках та стратиграфічне розчленування їх.

Причому, оскільки на поселеннях та в могильниках знаходяться, головним чином, керамічний посуд, то розробка саме цієї групи речових пам'яток на підставі стратиграфічних даних лягла в основу розподілу комплексів на ранні і пізніші.

Орієнтовні абсолютні дати визначили знахідки римських монет та деяких імпортних речей.

Виявилося, що першу групу пам'яток, які об'єднуються в одну групу з черняхівським могильником, становлять такі пам'ятки, керамічні комплекси яких включають значну частину кружального посуду з вилощеною поверхнею та ліплений від руки посуд.

Пам'ятки, керамічні комплекси яких зовсім не включають або майже не включають ліплений від руки посуд та мають незначну кількість посуду з вилощеною поверхнею (причому з лощінням невисокої якості), становлять другу групу.

Перша група датується римськими монетами, знайденими в черняхівському та маслівському могильниках. Час чеканки монет II—III ст. ст. н. е.

Друга група датується імпортною амфорою початку другої половини і тисячоліття та фібулами VI—VII ст. ст.

У місцях, де трапляються обидві ці групи, комплекси першої групи залягають під комплексами другої групи, наприклад: на поселенні в сс. Жуківцях, Луці-Врублевецькій, Ягнятині та ін.

У могильниках, які характеризуються ранніми комплексами, поруч з переважаючим типом тілопокладених поховань із інвентарем, трапляються тілоспальні поховання та тілопокладення без інвентаря.

У відомих могильниках, інвентар яких належить до пізнішої групи, тілоспалень не виявлено. Є багато тілопокладень без інвентаря (Дідівщина на р. Ірпені).

У могильниках з довгочасним функціонуванням, поховання з інвентарем раннього типу руйнуються похованнями з інвентарем пізнішого типу або ж безінвентарними похованнями (наприклад, Ромашки, Черняхів тощо).

Узагальнюючи, можна зробити такі висновки:

1. Розвиток керамічного виробництва культури полів поховань відбувається у напрямі витискування ліпленого від руки посуду посудом кружальним; разом з тим кружальний посуд, що має шершаву поверхню, витискує посуд з вилощеною поверхнею.

2. У могильниках культури полів поховань розвиток відбувається в напрямі витискування тілоспальних та тілопокладених поховань з інвентарем безінвентарними тілопокладеними похованнями.

Наявність стратиграфічно розчленованих комплексів, які характеризуються певними ознаками, свідчить про довгочасність побутування пам'яток культури полів поховань на Наддніпрянщині, мінімальні хронологічні рамки яких навряд чи можуть бути обмежені п'ятьма чи шістьма століттями, як про це свідчать орієнтовні дати: час появи римських monet II ст. н. е. та імпортна амфора початку другої половини I тисячоліття.

І якщо ми не маємо точно датованих комплексів (бо монетами ми не можемо визначати абсолютні дати) і навряд чи будемо їх мати, то це аж ніяк не зменшує вартості наших джерел, але зобов'язує глибше вивчати їх.

Фахове вивчення пам'яток і їх комплексів та окремих деталей ще тільки, по суті, почалось, але вже перші спроби дали цілком ієвні наслідки.

Фаховий аналіз масової групи знахідок (репиток керамічного посуду з поселень та могильників) дав можливість констатувати генетичні зв'язки гончарства культури полів поховань черняхівського типу з гончарством попереднього та наступного періодів.

Не маючи можливості розгорнути в цій статті весь комплекс суто фахових доказів, слід відзначити, що гончарство Київської Русі, генетично пов'язане з гончарним виробництвом Наддніпрянщини, яксь має тисячолітню давність, свідчить про безупинний виробничий і технічний прогрес цієї галузі виробництва.

Якщо серед пам'яток корчоватівського типу ми ще не маємо кружального посуду, а ліпний посуд в основному має вилощену поверхню, то серед пам'яток черняхівського типу кружальний посуд спочатку переважає, а потім майже повністю витискує ліпний посуд,

іричому посуду з шершавою поверхнею більше. У Київській Русі маємо виключно кружальний посуд з шершавою поверхнею, склад глини та добрий опал якого навіть без лощіння забезпечував високі якості посуду.

Функціональне розчленування гончарних форм, яке почалося ще в перших століттях, тривало за черняхівського періоду і остаточно закріплюється в часи Київської Русі.

Наявність однакових груп поховань у пам'ятках черняхівського і корчоватівського типу стверджують також генетичні їх зв'язки.

Констатований в могильниках черняхівського типу процес витиснення безінвентарними похованнями інвентарних, початий ще у корчоватівський період, очевидно тривав і пізніше.

Отже, могильники культури полів поховань спочатку з меншою, а потім з більшою кількістю безінвентарних поховань у другу половину I тисячоліття замінюються майже безінвентарними, а пізніше, крім окремих багатих поховань, і зовсім безінвентарними могильниками. Очевидно, саме цим можна пояснити те явище, що на тих землях Київської Русі, де була поширенна культура полів поховань, і досі невідомо жодного безкурганного могильника, який датувався б часом після VI—VII ст. ст.

Правда, ми не знаємо, про які могильники без наземних ознак з чисто слов'янськими речами згадує В. В. Хвойко у роботі „Поля погребений в Среднем Поднепровье“. Але нам відомі безінвентарні могильники, які могли б належати саме до цього періоду у Вишгороді, Райках. У зв'язку з відсутністю даних для датування могильників ці факти до цього часу залишались поза увагою археологів.

Питання ж про курганні могильники культури полів поховань, ще, по суті, не вивчалося, хоча саме в курганних похованнях, очевидно, швидше можна відшукати проміжні ланки того ланцюга, що з'єднує культуру полів поховань з культурою Київської Русі. Доказом цього може бути розкопаний у 1947 р. на Ягнятинському могильнику курган, серед решток тризни якого був виявлений посуд, що за рядом ознак міг би бути віднесений навіть до великохнязівського періоду, разом з посудиною, що має всі ознаки, характерні для культури полів поховань.

Час насипки кургана можна визначити часом після VI—VII ст. н. е.

Отже, основні напрями розвитку культури полів поховань прямо вказують на культуру Київської Русі як на завершуючий її етап.

V

Хронологічно культура полів поховань корчоватівського і особливо черняхівського типу повністю збігається з тим періодом, про який маємо письмові згадки римських та візантійських істориків.

Відповідно до терitorіального поширення і хронологічних рамок культури полів поховань черняхівського типу нас інтересують відомості цих істориків в основному про лісостепову частину північного Причорномор'я поміж річками Доном і Дністром у період від перших до VI—VII ст. ст.

Незважаючи на те, що дореволюційна російська історіографія, яка була під впливом норманської теорії походження Київської Русі, в основному цікавилася питаннями, що були зв'язані з іншими територіями

і пізнішим часом, все ж російські вчені Райч¹ і Штріттер² та відомі чеські славісти Шафарик³ і Нідерле⁴ зібрали для цього періоду значні матеріали. Їх заслуги визнаються радянською історичною наукою⁵.

Над висвітленням цього ж періоду нині працює значна група радянських дослідників.

Користуючись повідомленнями Плінія Старшого, Таціта (І ст. н. е.), Птолемея (ІІ ст. н. е.), Йордана, Прокопія Кесарійського, Агафія (VI ст. н. е.), Менандра (558—582), Феофілакта Сімокатти (610—641) та Маврикія, в радянській історичній науці розроблялися питання про господарство, суспільний устрій та етнічну приналежність жителів лісостепової частини північного і північно-західного Причорномор'я.

Ще у 1939 р., спираючись на свідчення Йордана, Маврикія та Прокопія, Б. О. Рибаков визначив, що широкою смugoю, яка в основному відповідає Лісостепу, від Дунаю до Дінця простягалася земля антів⁶. Цю ж думку вчений захищає і в 1948 р.⁷.

Спираючись на тих же авторів, тобто Йордана та Прокопія, О. В. Мишулін локалізує антів на тій же території, вказуючи, що їх незчисленні племена займали широку територію на північний схід від Дунаю і на північ від Меотійського, тобто Азовського моря⁸.

Цю ж територію для антів визначає В. В. Мавродін⁹.

П. М. Трет'яков вважає, що хоч основною територією антів був простір між Дніпром і Дністром, проте кордони антських земель змінювалися і, поширюючись, анти могли займати територію на схід від Дніпра¹⁰. „Ми знаємо, що анти-слов'яни, які жили, головним чином, у Прикарпатті і Наддніпрянщині, поширювались до Дону“, — писав акад. Б. Д. Греков¹¹.

Отже, територія, на якій письмовими даними зафіксовані анти, в основному відповідає території, на якій була поширенна археологічна культура полів поховань черняхівського типу.

Відомо, що перші згадки про антів належать до III ст. н. е.¹². Широко популярними є згадки про боротьбу з антиами готських полчищ на чолі з Германарихом і розправа сина Германариха Венітара з антиським князем Божем, його синами та 70 старійшинами в другій половині

¹ Райч, История разных славянских народов, СПБ, 1795.

² Штріттер, Известия византийских историков, объясняющие российскую историю древних времен и переселения народов, СПБ, 1770.

³ П. И. Шафарик, Славянские древности, М., 1848, т. I, кн. I.

⁴ Л. Нидерле, Славянские древности, т. I, Происхождение и начало славянского народа, К., 1905.

⁵ А. В. Мишулін, Древние славяне и судьбы Восточноимперской империи, ВДИ, № 1, 1939.

⁶ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стр. 321, 322.

⁷ Б. А. Рыбаков, П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, Вестник АН СССР, № 8, 1948, стр. 129.

⁸ А. В. Мишулін, Древние славяне и судьбы Восточноимперской империи, ВДИ, № 1, 1939, стр. 298.

⁹ В. Мавродін, Древняя Русь, Л., 1946, стр. 48—49.

¹⁰ П. Н. Третьяков, Анты и Русь, Советская этнография, № 4, 1947, стр. 81. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стр. 76, 77.

¹¹ Б. Д. Греков, Образование русского государства, Известия АН СССР, т. II, № 3, 1945, стр. 134.

¹² Б. А. Рыбаков, П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, Вестник АН СССР, № 8, 1948, стр. 129.

VI ст. Найбільша кількість згадок про антів припадає на VI ст. У першій половині VII ст. письмові згадки візантійських істориків про антів припиняються. Приблизно в цей час починають з'являтися згадки про росів і продовжують фігурувати згадки про слов'ян¹.

Зважаючи на свідчення Іордана про венедів і його слова про те, що ця назва змінюється і є по суті рівнозначна назвам „анти“ та „склавіни“ і на свідчення Таціта, Плінія Старшого і Птолемея про існування венедів I—II ст. ст. н. е., можна вважати, що хронологічні рамки існування антів та культури полів поховань черняхівського типу в основному збігаються.

Хоч хронологічне визначення культури полів поховань ще не усталилось і більшість дослідників-славістів змушені користуватись застарілими датами, за якими культура полів поховань замикається рамками I—IV або II—V ст. ст. і, отже, не цілком збігається з часом найбільшого числа згадок про антів, в історичній літературі вже висловлені думки саме про антеську принадлежність культури полів поховань².

Все згадане вище зобов'язує співставити не тільки формальні дані про територію і хронологічні рамки, але й про господарство і суспільний устрій носіїв культури полів поховань, з одного боку, та антів, з другого.

Питання про господарство та суспільний устрій носіїв культури полів поховань досі, по суті, ще не порушувалось.

Проте на підставі археологічних даних уже тепер можна дати загальну характеристику господарства, а тому і суспільного устрою носіїв культури полів поховань черняхівського типу.

Місцерозташування поселень, а також склад стада домашніх тварин, серед якого важливе місце належить домашній свині та бику, велика кількість керамічного посуду на поселеннях свідчать, що тут жило осіле населення.

Генетичні зв'язки з культурою корчеватівського типу, а через неї з більші ранніми пам'ятками, які простежуються на підставі аналізу продукції гончарського виробництва та похоронних обрядів, свідчать про те, що це населення було автохтонним.

Основна кількість пам'яток культури полів поховань виявлена в Лісостепу і лише частина з них — у Поліссі та в степовій смузі Наддніпрянщини — Наддністрянщини. Найбільш сприятливі для землеробства умови Лісостепу, бо відбитки стебел злакових рослин (проса, ячменю, жита, пшениці та ін.), що збереглися в обгорілій обмазці стін жител, знахідки зернотерок з розтирачами і жорен, яскраво свідчать про те, що основною господарською галуззю діяльності осілого населення культури полів поховань мусило бути землеробство, а наявність залізних наральників стверджує існування орного землеробства з використанням сили тварин, очевидно биків, а можливо, і коней.

Поруч із землеробством важливою галуззю господарської діяльності населення було скотарство. Нам відомо, яких саме тварин розводили в цей період. Основне місце належало крупній рогатій худобі (бики, корови), чимале значення мала дрібна худоба (кози та вівці). Розводили чимало свиней, а також коней.

¹ П. Н. Третьяков, Анты и Русь, Советская этнография, № 4, 1947.

² В. В. Мавродин, Древняя Русь, стр. 50; М. И. Артамонов, К вопросу о происхождении восточных славян, ВИ, № 9, 1948, стр. 104; П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стр. 70.

Велика кількість кісток тварин, знайдених на поселеннях, дає підставу припускати, що продукти скотарства в повній мірі задовольняли потреби тодішнього населення.

Важко зараз визначити, яке місце в господарстві цього населення належало птахівництву, але ми знаємо, що населення розводило курей та гусей.

Полювання та рибальство займали другорядне місце в господарській діяльності населення культури полів поховань. Серед численних погрізів кісток домашніх тварин на поселеннях трапляються у невеликій кількості кістки оленя, кози, дикого кабана, бобра і ще деяких диких тварин та птахів.

Серед радянських істориків-славів нема розходжень про те, якою була господарська база антів. Спираючись на відомості древніх авторів, твердо установлено, що господарською основою антів було саме землеробство і скотарство. Деякі історики припускають існування також рибальства та бортництва¹. Отже, якщо вважати, що населенням культури полів поховань черняхівського типу були анти, то в свідченнях історичних переджерел і археологічних фактичних даних з приводу питання про основний вид діяльності антив розходжень немає.

Крім основних галузей виробництва, можемо також говорити про існування ремесел у культурі полів поховань черняхівського типу і зокрема ремесла, пов'язаного з видобуванням і обробкою заліза. Про це свідчать, крім знахідок залізних чушок, які виплавлялися, очевидно, з болотної руди, наприклад у с. Плоскому та Пражеві, вироби із заліза у вигляді ножів, знарядь землеробства (наральників, лопат), зброї — мечів, наконечників до списів та прикрас, зокрема фібул або осей до бронзових та срібних арбалетних фібул.

Велика кількість знахідок гончарного посуду на величезній території свідчить про велике поширення гончарського круга. Технічна досконалість посуду, майстерність виконання гончарних виробів свідчать про існування у цей час спеціалістів-гончарів, які з покоління в покоління передавали свій досвід. Ми можемо говорити навіть про спеціальні гончарські майстерні (наприклад, на поселенні коло Ягнятини).

У нас є всі дані, що свідчать про існування ювелірного ремесла. Були райони, в яких, можна думати, локалізувалася ця галузь виробництва, де утворились своєрідні його центри. Одним з таких центрів було, очевидно, місце коло теперішнього с. Гришинців, Канівського району, де, крім великої кількості фібул, знайдена також сировина для їх виготовлення. Взагалі багато знахідок фібул виявлено саме в трикутнику поміж річками Россю, Росавою та Дніпром.

Отже, ми поки що можемо говорити про три самостійні галузі ремісництва: гончарське, залізообробне та ювелірне.

Відомо, що „з поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну,— товарне виробництво, а разом з ним і торгівля не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже й заморська“².

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стр. 79; Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стр. 333; А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939, стр. 305; Б. Т. Горянов, Славянские поселения и их общественный строй, ВДИ, № 1, стр. 313.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 127.

Про міцність і стійкість торговельних зв'язків придніпровців з Римом свідчить той факт, що міра сипучих тіл для Риму і Наддніпрянщини була однакова. Римський кавдрантал відповідає древньоруському четверику, медімн — полосміні¹. Цей факт водночас свідчить про те, що саме сипучі тіла, тобто зерно, були важливим предметом цієї торгівлі.

Якщо частина наддністровських земель була деякий час далекою провінцією Риму, то наддніпровські землі, зокрема території найінтенсивнішого поширення пам'яток культури полів поховань, ніколи не були підкоренні ним. Тому і у взаємозв'язках Римської імперії з Наддніпрянчиною обидві сторони мусили виступати як рівнозначущі.

Наявність торговельних зв'язків, основним товаром яких був хліб, стверджують високий рівень розвитку виробничих сил Наддніпрянщини в перші століття н. е., що передбачає створення надлишків.

Про порівняно високий рівень товарних відносин, а значить і про глибокий розклад родових зв'язків суспільства придніпровців, свідчить місцеве виготовлення монет на зразок римських, яке вказує на те, що монета на Наддніпрянщині могла функціонувати в певних випадках саме як монета, або гроші, тобто як загальний товар.

Взаємозв'язки з Римською імперією прискорювали природний процес майнової диференціації суспільства, збільшення кількості бідних сімей і виділення економічно міцної верхівки, яка водночас тримала владу в своїх руках. Знахідки зброї, зокрема мечів та окремих багатих поховань, прямо вказують на існування такої верхівки.

Судячи з фактичних даних, які дає нам археологія, суспільним устроєм черняхівців міг бути устрій, в якому склалися вже всі умови для створення класів, а отже, і держави. Можна думати, що це був останній період воєнної демократії із зачатками цивілізації.

Якщо ж порівняти ці дані з даними писаних джерел про антив, то вони повністю співпадають і, навіть більше, доповнюють археологічний матеріал іменами князів і знатних осіб як, наприклад, Божа, Межаміра, Андрагаста, Акамира, Деврита, Келагаста та ін.

Антська теорія культури полів поховань, висунута представниками радянської історичної науки, підкріплюється і стверджується археологічними даними, здобутими Інститутом археології Академії наук Української РСР в післявоєнні роки.

Е. В. МАХНО

ПАМЯТНИКИ КУЛЬТУРЫ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ ЧЕРНЯХОВСКОГО ТИПА

Резюме

Плановое изучение памятников культуры полей погребений началось со времени организации Института археологии Академии наук Украинской ССР. Главные достижения в изучении культуры полей погребений относятся к послевоенным годам.

---

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стр. 48.

Зарегистрировано свыше 400 пунктов культуры полей погребений, из которых более 30 — памятники корчеватовского типа (могильники и поселения).

Из 380 пунктов культуры полей погребений, относимых к черняховскому типу и распространенных, главным образом, в лесостепной части Украинской ССР между рр. Днестром и Донцом, поселения выявлены в 280 пунктах, могильники — в 100. Раскопками исследовано 19 поселений и 8 могильников, т. е. 27 пунктов, из них 14 были раскопаны в послевоенные годы.

Исследования последних лет расширили хронологические рамки памятников черняховского типа и передатировали верхнюю границу существования этой культуры с IV—V вв. на VI—VII вв.

Анализ керамических изделий и погребальных обрядов дал возможность определить основное направление в развитии культуры полей погребений черняховского типа и установить генетические связи их с памятниками, с одной стороны, скифского времени, с другой стороны, с памятниками времени Киевской Руси.

Выяснилось, что хронологические рамки и территория распространения памятников культуры полей погребений черняховского типа и антов совпадают. Сопоставление данных, говорящих о хозяйственном и общественном строе антов и обитателей культуры полей погребений черняховского типа дают основание утверждать, что культура полей погребений черняховского типа есть культура антов.

В. М. ДАНИЛЕНКО
(Київ)

ПРО НАСКЕЛЬНІ ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Кам'яна Могила являє собою залишок великого пісковикового порога четвертинного віку, розташованого на правому березі р. Молочної, за 15 км північніше м. Мелітополя. Пісковик і піщана основа, на якій залягає поріг, датуються сарматським ярусом. Саме тоді, коли Кам'яна Могила стала частиною суходолу, на всій її периферії (очевидно, внаслідок річкової ерозії) утворилися численні гроти, що згодом збільшилися у зв'язку з діяльністю еолових чинників. У пізніший геологічний час, коли вивітрювання досягло значної інтенсивності, більшість гротів обвалилась і від них лишилися тільки їх основи — „карманні“.

В цей час, у період постійного руйнування Кам'яної Могили, численні наскельні зображення в гротах були вже явищем глибокої давнини.

Нині основна частина зображень зникла внаслідок вивітрювання пісковикових скель. Менша частина зображень збереглася на плитах, що сковзали вниз по піщаній „подушці“, і незначна частина — у залишках колись великих гротів.

Як незвичайне природне явище, Кам'яна (Чортова) Могила здавна привертала увагу різних людських груп. Навіть і тепер про неї переказують багато різних легенд.

Внаслідок багаторічних досліджень, початих автором цих рядків у 1934 р., з'ясувалося, що в більчих околицях Кам'яної Могили є дуже багато культурних залишків, що належать різним епохам — від кінця палеолітичного часу до перших століть н. е.

Пісковик Кам'яної Могили зберіг на собі сліди образотворчої діяльності, які відбивають майже всі археологічно зафіксовані тут етапи розвитку людської культури.

Очевидно, з того часу, коли Кам'яна Могила вийшла з річкових вод, вона стала місцем культу. Про це свідчить і велика кількість виявлених у гротах різночасних наскельних зображень і відсутність у них будь-яких слідів так званого культурного шару.

Ще наприкінці минулого століття звістки про археологічний скарб, знайдений на Кам'яній Могилі, зацікавили М. І. Веселовського. Дослідження Кам'яної Могили не виправдали сподіванок вченого, хоч він і виявив тут стародавні зображення, але яким тоді не приділив належної уваги¹.

¹ ОАК за 1890 р., СПБ, 1893, стр. 2—4.

У 1934--1935 рр. Кам'яну Могилу почав досліджувати автор, який в цей час був співробітником Мелітопольського музею краєзнавства. Тоді було виявлено понад десять пунктів із зображеннями.

В 1936 р. на Кам'яній Могилі працювала Азово-Чорноморська археологічна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР, керована О. М. Бaderом. Автор у роботах експедиції в цей час участі не брав. Консультації щодо Кам'яної Могили О. М. Бaderу по-дали інші співробітники музею.

У 1938 р. Азово-Чорноморська експедиція продовжувала свої роботи; цього разу в них брав участь і автор. Більша частина зображень була описана, чимало було естамповано і сфотографовано.

Публікації, пов'язані з виданням наскечних зображень, мислились у плані археологічного опису їх і деяких спроб розкриття семантики зображень. Цю останню частину роботи взяв на себе автор. У 1939 р. О. М. Бaderом і В. М. Даниленком були прочитані на конференції Інституту археології Академії наук Української РСР доповіді про наскечні зображення Кам'яної Могили¹.

Після Великої Вітчизняної війни роботи на Кам'яній Могилі (пам'ятки якої цілком збереглися) та в її околицях відновила у 1947 р. Приазовська експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР, керована автором. Робота цієї експедиції ствердила думку про те, що наскечні зображення Кам'яної Могили є важливим історичним джерелом. Тому вже тепер потрібно почати фундаментальні роботи щодо поглиблого вивчення цієї пам'ятки та монографічного видання її культурних скарбів.

Датування зображень чи не найважчча частина роботи. Вона неможлива без деякого, хоча б загального розуміння змісту зображень, що як стилістичними ознаками, так і змістом своїм становлять декілька груп.

До першої групи належать два невеликі реалістичні зображення коней, одне з яких (на окремій плиті, коло озера-стариці, на південь від центра Кам'яної Могили) пов'язане із схематизованим зображенням вершника. За змістом ці зображення можна віднести до порівняно пізнього часу. Вони не давніші від розташованого поруч поселення епохи пізньої бронзи і швидше можуть бути пов'язані із залишками скіфо-сарматського часу, виявленими тут-таки.

Більш давньою уявляється друга група зображень — на „кінській плиті“ (рис. 1). Зображення коней тут передані в іншій манері, схематичніші.

Ліву частину плити займають гратчасті композиції у вигляді огорож. Коні зображені в різних комбінаціях, що живаво передають сцену їх ловіння. Зображення як коней, так і інших тварин на „кінській плиті“ інколи перехрещені лініями від гратчастих композицій. Можна зробити висновок, що зображення тварин і гратчастих композицій становлять два елементи однієї сцени і тому про схематизм гратчастих композицій не може бути і мови. „Кінська плита“ в процесі саморуйнування масиву випала з середньої частини давнього гроту. Колись вона була єдиним цілим з тими плитами, які на рисунку видно праворуч і лі-

¹ Стаття С. А. Трусової, КСИІМК, III, М.—Л., 1940, стр. 48.

воруч від вертикальної плити (рис. 2). Положення, близьке до вертикального, плити прийняла порівняно в недавній час.

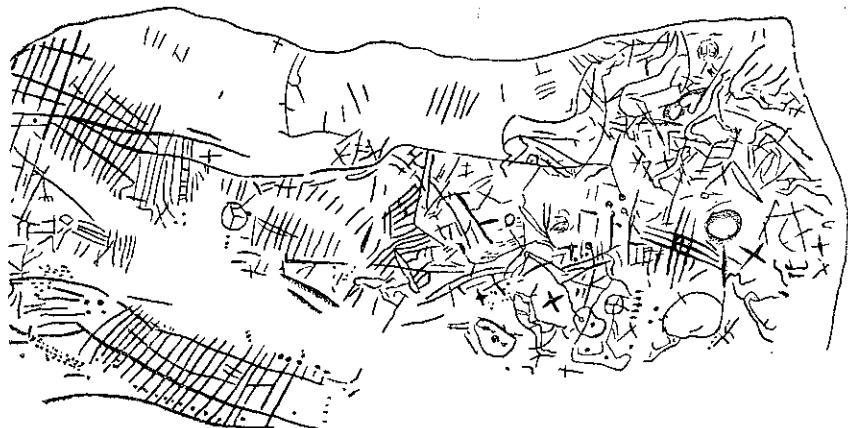

Рис. 1. Зображення вертикальної „кінської плити“.

Рис. 2. Розчищена вертикальна „кінська плита“ із зображенням.

Лінійно-геометричні зображення мають свою повну аналогію і продовження у численних зображеннях на плиті, яку на малюнку видно праворуч.

Верхній край плити ще в давнину обмежив зроблені на ній зображення. Це пояснюється тим, що цей край відділяв рівну „стелю“ від зморшкуватої стіни (плита зліва). На стіні зображення майже ніколи не робились. Слід відзначити, що площини розлуму „лівої“ і „вертикальної“ (правої) плит були використані як місця для шліфування кам'яних знарядь. Звідси можна зробити висновок, що гrot зруйнувався значно пізніше того часу, коли були зроблені зображення, а шліфувадла — явища ще пізніше.

Нам здається, що зображення цього типу слід швидше пов'язувати з одним із проявів археологічно встановленої тут неолітичної культури.

Композиція групи зображень на „кінській плиті“ в цілому, на нашу думку, досить реалістично передає сцену ловіння коней, що має мисливсько-магічний зміст, яка практично здійснювалась за допомогою складних і значних розмірами дерев'яних загонів. Велика кількість кінських кісток, виявлених у селищах пізнього неоліту в південній Наддніпрянщині (саме в пам'ятках типу Середній Стіг, верхній горизонт), дає підставу припускати існування за часів пізнього неоліту мисливсько-магічних обрядів, що передували полюванню¹. Знахідки цього часу поблизу Кам'яної Могили відзначенні Приазовською експедицією у трьох пунктах.

Шліфувадла на Кам'яній Могилі зустрічаються досить часто. Сліди від шліфування лишились на окремих каменях, що лежать як південніше центра Могили, так і північніше його, на берегах озера-стариці і р. Молочної. Вони зафіковані нами і на плескуватій вершині Кам'яної Могили, де відповідають невивітреним ділянкам первинної поверхні скелястого масиву. В інших місцях шліфувадла не збереглись і тільки в одному місці були знайдені уламки плити-шліфувадла на піщаному схилі, які, очевидно, сповзли з вершини. Це дає підставу припускати, що більшість обвалів датується пізнішим часом, ніж час існування шліфувадел. Можна думати, що шліфувадла пов'язані з виготовленням сокир-молотів, уламки яких трапляються тут нерідко. На жаль, матеріал, що є в нашому розпорядженні, не дає можливості для точнішого датування віку цих шліфувадел. Але їх не можна пов'язувати з існуванням коло східного схилу Кам'яної Могили поселення епохи пізньої бронзи. Немає також достатніх підстав пов'язувати їх із численними знахідками епохи ранньої бронзи, виявленими в околицях Могили.

Зображення третьої групи Кам'яної Могили найчисленніші. Для цієї групи характерні тонковрізані вглиб пісковика прямокутні рами, заповнені косою або прямою сіткою. В одному місці природна горловина в скелі була вкрита сіткою, що відтворює зображення плетеного, круглого в перетині предмета. Істотним елементом зображень цієї групи є сигаровидні, овальні і, рідше, трикутні фігури (заштриховані косою або прямою сіткою) та вилоподібні фігури (інколи у вигляді подвоених вил), які зв'язують між собою інші елементи композицій. Характерні для зображень цього типу також гратчасті композиції (про які мова йшла вище, але значно менших розмірів), зигзаг або композиція із зигзагів та досить схематизовані рисунки риб. Щоб рельєфніше передати об'ємність фігур риб, інколи використовувалися природні зморшки пі-

¹ Збірник Дніпропетр. історико-археологічного музею, стаття А. В. Добропольського, Д., 1929, стор. 103—140.

ковика відповідної форми, що супроводжувались графічними доповненнями.

Зразками (але не кращими) композицій третьої групи є рис. 3 і 4.

Рибальсько-магічна тематика у зображеннях цієї групи виступає досить рельєфно, але навряд чи відбиває сітковий етап рибальства. Основою для утворення цієї тематики були різноманітні рибальські знаряддя. Їх, певне, закріплювали у водоймищі за допомогою відтяжок-кріплень, показаних у вигляді вилоподібних накреслень на рис. 4.

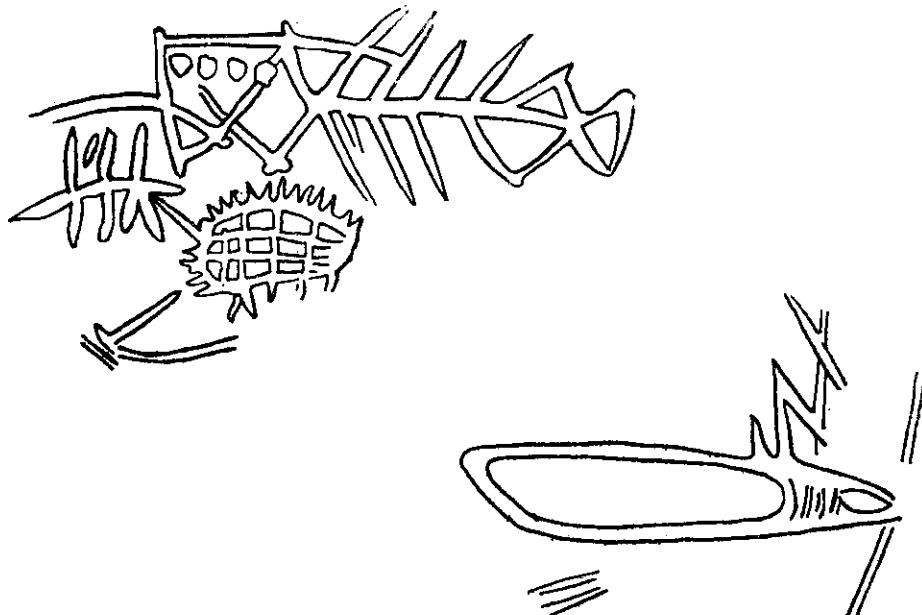

Рис. 3. Повна схема групи зображень на скелі над центральним північним гротом.

Рибальський характер цієї групи стверджують зображення гарпунів, виявлених у Центральному (Північному) гроті. Такий складний рибальський пристрій досить виразно передає „мезолітичне“ зображення в Рунчу (Румунія). Характерно, що людські постстаті там трактовано так само, як і єдине зображення людини з Північного гроту.

Цей рибальський пристрій також своєрідно трактовано на кістяному вістрі, знайденому на ранньонеолітичному поселенні на о-ві Сурському, що розташований за 18 км південніше м. Дніпропетровська.

Четверта група являє собою „суходільний“ варіант попередньої групи зображень. З попередньою групою зображення вона пов’язується деякими ознаками (схематизовані зображення рук і, частіше, ступнів ніг), а також прийомом магічного знищення частин зображення („зступкування“, „оббивання“). Якісь, можливо, початкові прояви четвертої групи зображень знайдені також серед зображень Центрального гроту Кам’яної Могили (малюнки рук, ступнів ніг і т. д.).

Для четвертої групи зображень характерна велика „плита слідів“, розміром понад 5 m^2 (рис. 5). Цю групу характеризує лабіринт драбиноподібних композицій та довгі смуги із насічок, що відповідають цим композиціям. Вільні місця заповнені зображеннями ступнів ніг і дуже

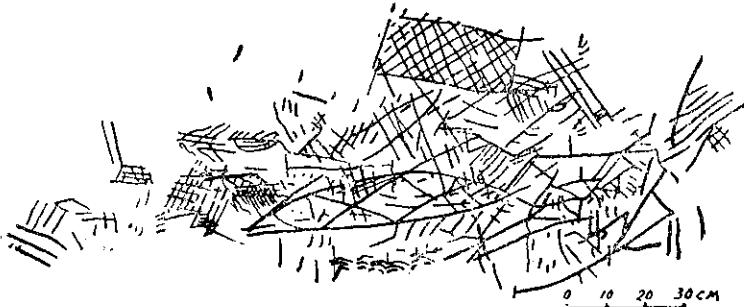

Рис. 4. Основна частина зображень під „повзучим камнем“.

рідко — зображеннями рук. Ступні найрізноманітніших розмірів, інколи сполучені лініями попарно. Деякі ступні зображувалися частково або навмисне пошкоджувалися (наприклад, збивали палець). Навряд, щоб зміст цих зображень був абстрактніший, ніж відтворення приготування мисливців-загонщиків і слідопитів до колективно-мисливських дій.

Рис. 5. Одна з ділянок „плити слідів“.

Як і раніше, зображення третьої групи ми датуємо досить раннім неолітичним часом. Для такого припущення у нас нині є більше підстав, ніж у 1938—1939 рр.

Четверта група зображень генетично пов'язується з попередньою, але своєю загальною змістовою направленістю вона близька і до другої групи.

Для п'ятої групи характерні зображення невеликих фігур тварин (завдовжки близько 20 см), виконаних не штриховою манерою візуування, як у попередніх групах, а способом „протирання“ зображення

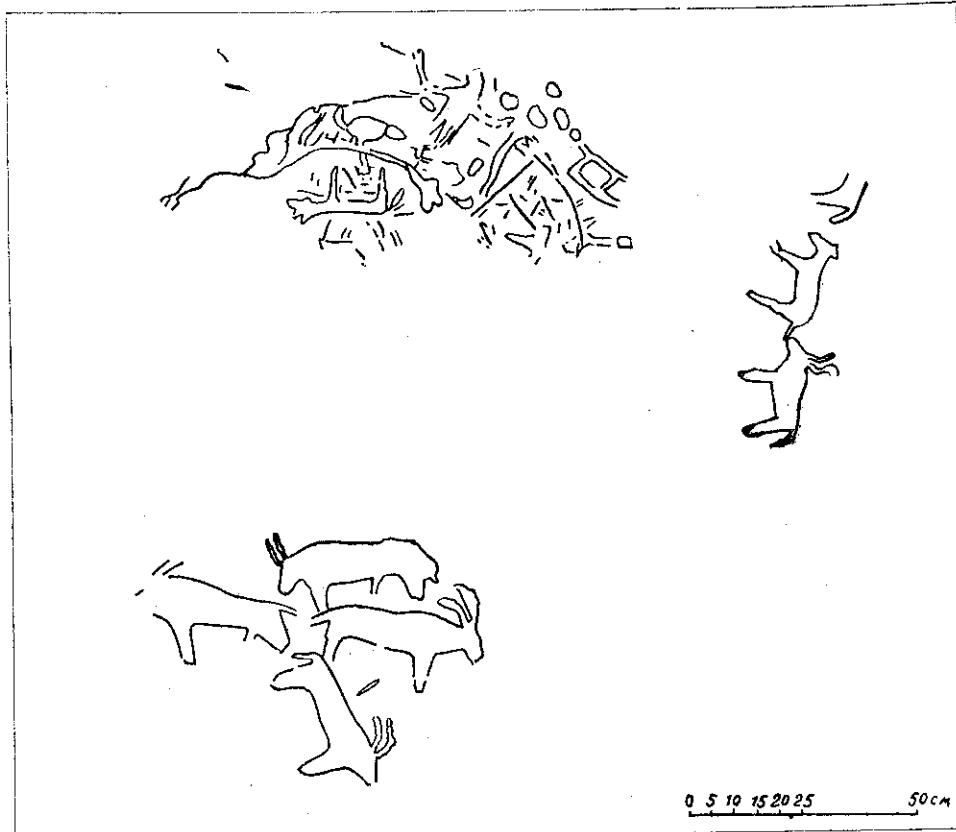

Рис. 6. Розміщення найважливіших груп зображень на стелі „грота мамонта“.

в глибину. Хоч ці зображення трактовані досить умовно, все ж вони передають характерні риси тварин (наприклад, лисиці, вовка, бика та ін.).

Відмінність образотворчої манери відбилася як на прийомах зображення крапок, які зроблені у вигляді невеликих чашовидних заглиблень, так і на характері трактування „геометричних“ зображень, лінії яких досить короткі, порівнюючи з шириною.

Манера протирання площин, інколи у вигляді досить великих овальних або округлих заглиблень, особливо добре простежується у композиції двох хижаків (вовків) і адоруючої людської фігури (рис. 6 і 7). Не менш яскраво ця манера виступає і на зображеннях на плиті, пофар-

бованій вохрою¹. Характерно, що тут гратчасті композиції буквально пригнічують невеликі фігури биків, яких видно між гратчастими огорожами.

Лінійно-геометричні композиції п'ятої групи мають подвійний характер: складних гратчастих огорож, що окреслюють фігури биків, і лінійних рисунків у супроводі стріл чи гарпунів, які відповідають фігурам хижаків.

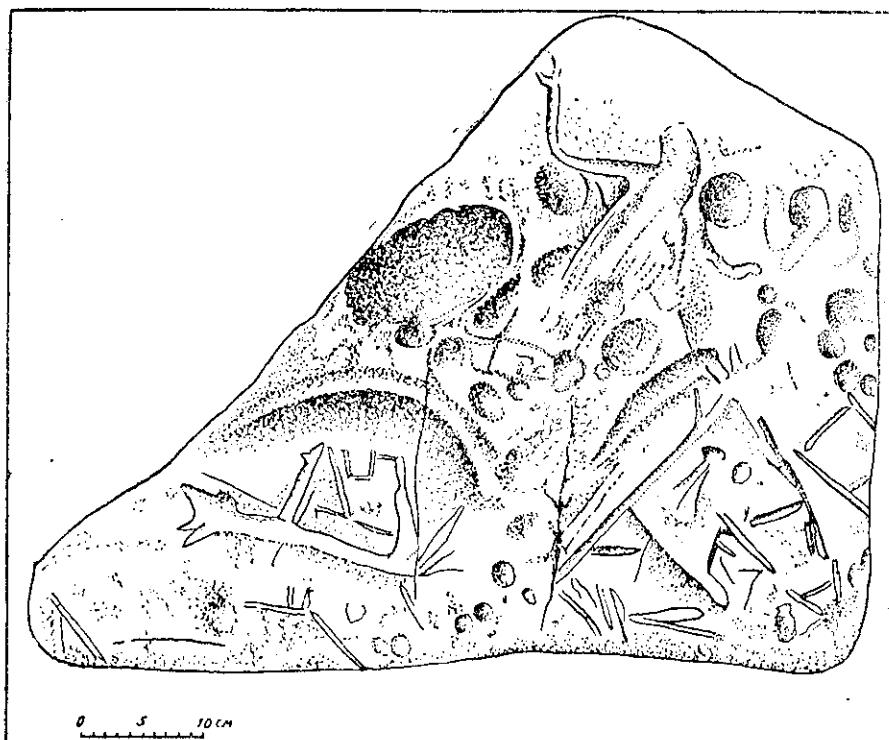

Рис. 7. Група зображень з фігурами вовка (?) та людини.

ків. Одного з них в перекинутому вигляді вміщено в штучно протертому заглибленні, до якого примикають заглиблення менших розмірів. Над заглибинами і фігурами тварин адорує людська постать — мисливець-заклинатель.

Мисливсько-магічний характер зображень п'ятої групи навряд чи може викликати сумнів. На рис. 6, очевидно, зображені знайомі уже нам ловецькі загони. На зображеннях рис. 7 можна припустити, що передані магічні дії, де поруч з людською фігурою зображені вовчі ями і тварини, оточені ловецькими пристроями.

За змістом до п'ятої групи слід віднести і зображення у „гроті собаки“ (рис. 8), проте стилістично ці зображення швидше примикають

¹ Сліди фарби збереглися на деяких зображеннях цієї і шостої груп, що відокремлює їх від чотирьох пізніших.

до попередньої групи. Так, рисунок собаки характерний, але схематизований. На інших рисунках грота, на нашу думку, передані ловецькі пристосування і лукоподібні самостріли.

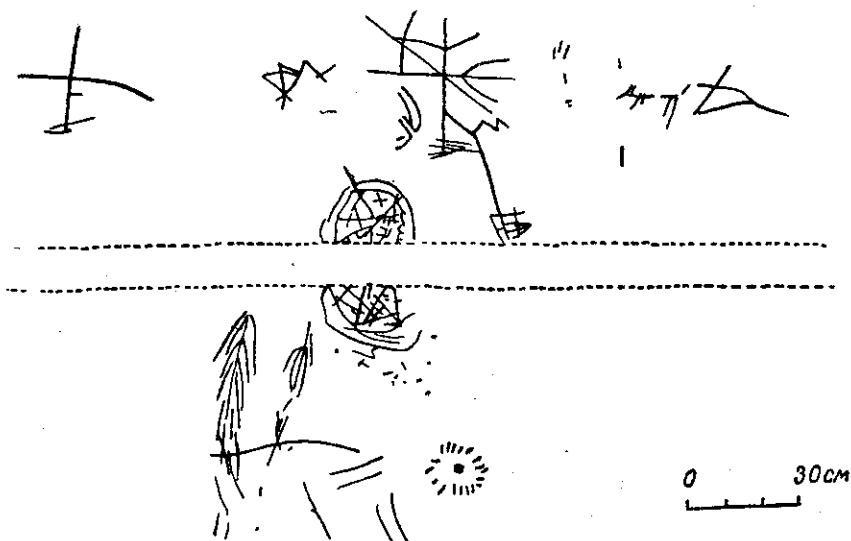

Рис. 8. Схема зображень у „гроті собаки“.

Зміст, стилістичні особливості і окреме місце в локальній еволюції зображень Кам'яної Могили дають підставу п'яту групу датувати донеолітичним часом, можливо, досить давнім часом епіпалеоліту. На поселенні, що знаходиться поруч з Кам'яною Могилою, південніше озера-стариці, досліджено кілька горизонтів, які належать до цього часу. Проте прямих археологічних підтверджень для такого припущення ми досі не маємо.

Шосту групу становлять основні зображення західного грота — „грота мамонта“. Це — реалістичні, широкими площинами протерті в глибину пісковика зображення биків (рис. 6, 9, 10). Копійовані тут естампажі нерідко погано передають фактуру рогів — при публікації їх не було взято до уваги, що в деяких місцях зображень випали куски породи (ріг крайньої правої тварини на рис. 9; верх правого рогу задньої тварини на рис. 10), що дало привід деяким дослідникам у цих зображеннях вбачати не фігури биків, а оленів, козлів тощо.

Одна з груп, на якій зображено чотири тварини, яскраво передає сцену оборони: бики обернуті рогами назовні, а хвостами — всередину композицій.

На фігурах тварин видно чашовидні загиблення (які, очевидно, відтворюють рани), а в одному випадку — якесь довгасте знаряддя, можливо спис (рис. 6, 9).

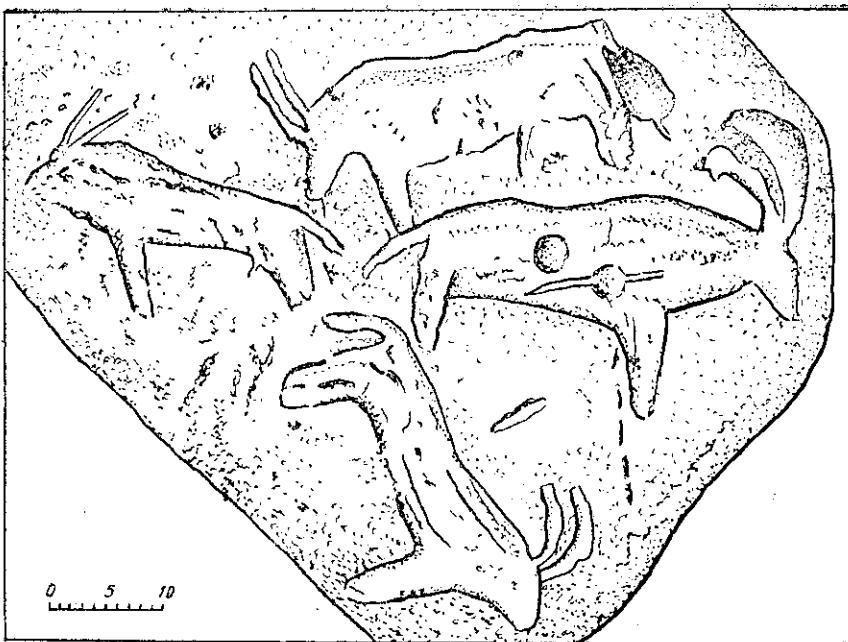

Рис. 9. Група з чотирьох биків.

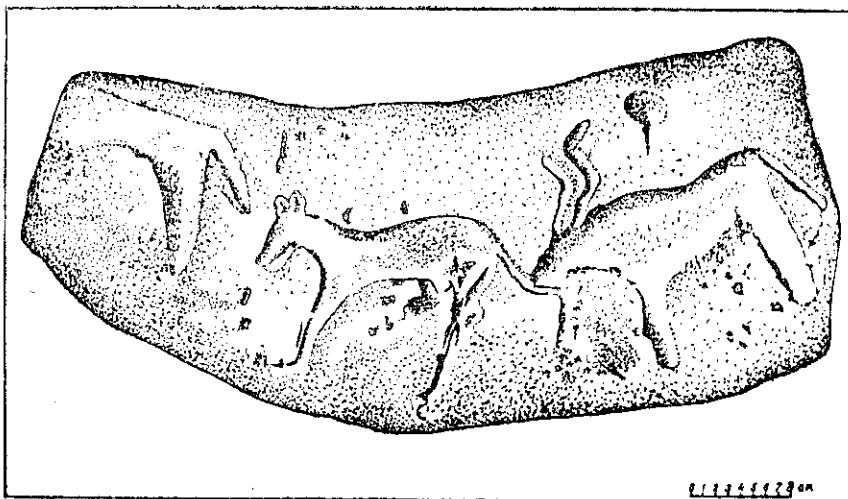

Рис. 10. Бики, що йдуть у ряд.

Друга група зображує великих рогатих тварин — самців і самиць, що йдуть одні за одними. Два цілих зображення і задня частина третього збереглися в первинному положенні на стелі грота (рис. 10). Частини третього зображення бракують через те, що в цьому місці стеля грота обвалилася. Її було знайдено в піску безпосередньо під місцем обвалу, на глибині двох метрів. Виявлені на ній зображення не менш як двох тварин композиційно підходили до зображень на стелі. Попереду цієї групи тварин відкрили велике зображення, в якому О. М. Бадер та інші дослідники вбачають рисунок мамонта (рис. 11).

Ми утримуємося від остаточних висновків щодо визначення природи зображені тварини. Наявні в літературі спроби інтерпретувати зобра-

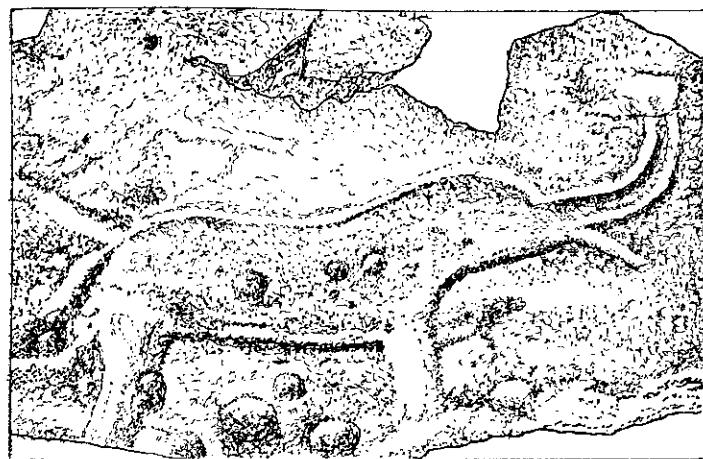

Рис. 11. Зображення мамонта (?) — польова фотографія з гіпсового зліпка.

ження як рисунок великого бика (це зображення більше від інших в три рази) не можуть бути визнані задовільними, оскільки багато деталей фактури зображення не відповідають такій інтерпретації. Вбачати в цьому рисунку зображення мамонта також не можна у зв'язку з композицією зображення — тварина йде попереду інших рогатих тварин. Слід сподіватися, що це питання буде розв'язане внаслідок поглиблених досліджень „грота мамонта“. Цікаво відзначити, що корпус цієї великої тварини має ряд штучних заглиблень, в яких „стирчать“ довгі знаряддя — дротики або списи. Наявність таких знарядь при верхньопалеолітичних зображеннях Західної Європи — явище загальновідоме. Зображення оточене також кількома чашовидними заглибленнями і зображеннями незооморфного походження.

Вся композиція в цілому, з одного боку, оточена рядом насічок, що хронологічно передують довгим гратчастим огорожам, в які вписувалися згодом групи тварин.

Отже, зображення шостої групи являють собою передstadію зображень попередньої — п'ятої групи. Ці зображення також відбивають

один із етапів мисливсько-магічних уявлень, але стадіально більш давній.

З огляду на зв'язок зображень шостої групи з попередньою (чашовидні заглиблення, розміщення фігур тварин у ряд, що обумовлено характером зображень огорожі-загону, вживання вохри) не слід їх занадто хронологічно розривати. Проте особливості реалістичної манери, властиві зображенням шостої групи, як і більший примітивізм супровідних малюнків, дають підстави відносити ці зображення до палеолітичного, післясолютрейського віку. Про досить пізній вік зображень цієї групи свідчить і безумовний, чітко простежуваний еволюційний зв'язок між всіма групами зображень, крім групи з вершником.

Утилітарно-магічний характер зображень з Кам'яної Могили стверджується рисою, спільною для всіх більш давніх зображень: навмисне псування рисунків наземних тварин і риб шляхом „постукування“ (symbolічне „вбивання“ об'єктів ловецтва або рибальства, яке передувало реальному трудовому процесу). Отже, ці зображення дають можливість більш поглиблено розуміти найістотніше — умови матеріального життя первісного суспільства, відображені тут у формах, неприступних для звичайного археологічного спостереження. Тому Кам'яна Могила повинна стати предметом не спорадичних, а систематичних і всебічних досліджень. Уже тепер, на основі дослідженого матеріалу, можна зробити і деякі загальніші висновки:

1. Зображення відбивають еволюційний зв'язок різних мисливсько-магічних та рибальсько-мисливських магічних уявлень, чим, певно, відбито суть господарського розвитку трьох періодів: пізнього палеоліту, епіпалеоліту та неоліту.

2. Схематизація зображень є наслідок господарської переваги досконаліших знарядь (загонів, ловецьких пристройів, ятерів та ін.), що знайшло своє відображення в ідеології первісних людей, в їх художній творчості, де схематичні зображення знарядь відтиснули на другий план натуралистичні зображення тварин.

3. „Капсійський“ характер найдавнішого східноєвропейського обrazotворчого мистецтва, виявлений в зображеннях Кам'яної Могили, відповідає післяпалеолітичному часу. Подібність зображень Кам'яної Могили із зображеннями капсійського типу була обумовлена подібністю господарських умов, тобто стадіальними причинами. Ця подібність зовсім не пов'язана з будь-якими формами міграції з провінції капсійської палеолітичної культури, або входженням півдня Східної Європи в так звану капсійську культурну провінцію, як це твердять інші дослідники.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

О НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

Резюме

Статья посвящена раскрытию содержания и хронологическому расчленению наскальных изображений из многочисленных гротов известной Каменной Могилы, находящейся севернее г. Мелитополя.

Автор различает позднейшие палеолитические, эпипалеолитические, ранние и более поздние неолитические изображения. Кроме них, отмечены и изображения довольно позднего времени. Основные хронологические группы изображений различаются по размерам, технике нанесения, стилю и содержанию. Смысловая основа изображений обусловлена идеологическими представлениями производственной магии. Древнейшие изображения отражают расцвет охотничьей магии, более поздние — преобладание рыболовческой магии, а самые поздние — ловлю животных и, возможно, их приручение.

Указанные группы в формах сложной взаимосвязи отвечают изменениям, связанным с развитием хозяйственной основы.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Київ)

ПРО ДАТУВАННЯ ШИФЕРНИХ ПРЯСЛИЦЬ

Шиферні пряслиця є однією з найпоширеніших категорій речей, характерних для культури Київської Русі. Знаходять їх у достатній кількості звичайно при розкопках всякого городища цієї доби.

Спостереження Б. О. Рибакова доводять, що такі пряслиця були поширені не тільки на території давньої Київської Русі, але й далеко за її межами: їх вивозили у Волзьку Болгарію, в Херсонес, у Польщу¹.

Поклади рожевого шиферу розроблялися тільки на Волині, поблизу Овруча (кол. Вручія), де виявлено залишки п'яти майстерень по виробленню пряслиць²; отже, вся та величезна кількість шиферних пряслиць, яку ми тепер знаходимо в археологічних комплексах, була виготовлена в одному місці. Як бачимо, масштаби цього виробництва мали, дійсно, широкий розмах, незвичайний для феодальної держави, що основувалась загалом на натуральному виробництві.

Проблему датування шиферних пряслиць у нашій археологічній науці досі ніхто спеціально не вивчав. Тимчасом ці пряслиця, що зустрічаються серед пам'яток Київської Русі дуже часто, частіше від багатьох інших груп речей, нерідко вважаються показником часу.

Звичайно шиферні пряслиця розглядаються в археологічній літературі, як відповідні у хронологічному відношенні всій культурі Київської Русі. Щождо останньої, то, виходячи з літопису, за межу її звичайно вважають Х ст. н. е. Отож, в археологічній літературі прийнято виробництво шиферних пряслиць відносити на час, починаючи від кінця Х, а частіше навіть XI ст. ст.

І. І. Ляпушкін, не посилаючись на відповідні джерела, пише: „Датування шиферних пряслиць досить грунтовно розроблено в слов'яно-русській археології. Вони датуються XI—XII ст. ст.“³.

Коли б І. І. Ляпушкін висловився з більшою відповідальністю, він повинен би був сказати, що в слов'яно-русській археології датування шиферних пряслиць часом XI—XII ст. ст. поки що не викликало заперечень. Проте це не є тим самим, що і його твердження відносно грунтовно розробленого датування пряслиць XI—XII ст. ст.

Тимчасом на цьому твердженні базуються досить серйозні висновки, які мають принципове значення для нашої науки, а саме — висновки

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стр. 466—470; Сбыв продукции русских ремесленников, Ученые записки МГУ, вып. 93, 1946.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стр. 190—191.

³ И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

щодо датування цілої культури городищ роменського типу часом IX—XI ст. ст.¹.

І. І. Ляпушкин чудово розуміє, що інші аргументи, які він наводить на підтвердження своєї версії датування городищ роменського типу IX—ХІ ст. ст., є не цілком переконливими, оскільки всі інші речі, на які він посилається, датуються часом VIII—Х ст. ст. Отже, верхньою межею датування городищ з цього погляду щонайменше може бути Х і, можливо, VIII або IX ст. ст. Боршевське городище, що переконливо датоване П. П. Ефіменком часом також до Х ст.² і яке хоч і не цілком, але подібне до городищ роменського типу, може бути аргументом, що підтверджує верхню межу хронологічного визначення цих городищ Х ст. Встановлюючи Х ст. як верхню межу для городищ роменського типу, ми, разом з тим, не можемо заперечити їх існування у VIII, чи навіть у VI—VII ст. ст.

Отже, неодноразові знахідки шиферних пряслиць на городищі Монастирище є у І. І. Ляпушкіна головним аргументом пізнього датування як самого городища, так і взагалі культури городищ роменського типу³.

Визначаючи роменські городища більш пізнім, аніж Х ст., часом, І. І. Ляпушкин фактично ставить питання про перегляд загальної концепції культури Київської Русі щонайменше на Лівобережжі, не поєднуючи при цьому ніяких переконливих аргументів щодо співіснування обох культур. Між тим навряд чи може бути сумнів у тому, що культура городищ роменського типу замінюється на якомусь етапі історичного розвитку саме культурою Київської Русі⁴.

Нашим завданням не є розгляд проблеми датування роменської культури. Гадаємо, що для остаточного вирішення цієї проблеми потрібні нові додаткові дані. Нашим завданням є висвітлення питання, чи є шиферні пряслиця настільки надійним джерелом, щоб на ньому будувати такі відповідальні і далекосяжні висновки, як передатування всієї культури в цілому.

Питання це є актуальним не лише при розгляді археологічних пам'яток слов'янської доби на Лівобережжі, але й на Правобережжі, зокрема на Волині, в місцевостях, близьких до пунктів видобутку шиферу.

Насправді ж маємо лише безперечний факт великого поширення шиферних пряслиць у Київській Русі в XI—XII ст. ст., але не маємо жодних підстав твердити, що вироблення їх не могло існувати, може в якихось менших масштабах, і раніш від зазначеного часу. Більше того, є факти, які дають підстави твердити з достатньою певністю, що шиферні пряслиця вироблялися значно раніш від початку XI ст. — не тільки в X, а навіть у VIII—IX ст. ст.

Першим таким фактом може бути городище Монастирище, про яке згадує І. І. Ляпушкин. Дослідник городища М. О. Макаренко датував його

¹ И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

² П. П. Ефименко, Раннеславянские поселения на Среднем Дону, СГАИМК, № 2, 1931; П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Раннеславянские поселения на Дону, МИА, т. VIII, М., 1948, стр. 55.

³ И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

⁴ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стр. 319—337.

VI—VIII ст. ст., висловлюючи, проте, думку про можливість продовжити дату всієї культури городищ роменського типу до IX—X ст. ст.¹.

М. О. Макаренко виходив у своїх міркуваннях з широкого порівняння пам'яток, що походять як з комплексу роменської культури, так і з раннього етапу культури Київської Русі, — так званого курганного періоду.

Городище Монастирище належить до більш ранніх городищ роменського типу, і М. О. Макаренко мав рацію, коли твердив, що культура роменських городищ не тільки не тотожна, а й не схожа з культурою древньоруських курганів і старша від неї². Отже, Монастирище, що не дає перехідних комплексів від однієї культури до іншої, як це маємо на пізніх городищах цього типу (наприклад, на городищі в с. Волинцевому), але дає чистий класичний роменський шар, здається, не може бути віднесеним до часів після IX ст.

Між тим у культурних шарах городища знайдено кілька шиферних пряслиць, за свідченням М. О. Макаренка, звичайної форми³. Одне з них знайдено в шарах валу, на глибині 0,7 м. Оскільки більше нічого про умови знахідки не сказано, не можемо категорично твердити, що воно потрапило в землю під час побудування самого городища. Проте опис конструкції валу, зроблений М. О. Макаренком, нібіто не дає підстав припускати, що вал підсилював в пізніші часи. Отже, наше припущення, зважаючи на велику глибину залягання пряслиця, цілком імовірне.

Зате в іншому місці, на тому ж городищі, в чистому роменському шарі на різній глибині знайдено кілька пряслиць з рожевого шиферу разом з одним глинняним.

Таким чином, пов'язання шиферних пряслиць з роменським шаром, отже, і з роменською культурою, безперечне.

Які ж висновки слід зробити з цього факту? Може, слідом за І. І. Ляпушкіним на підставі самих лише шиферних пряслиць датувати всю роменську культуру XI ст.? Чи може, навпаки, на підставі загального датування культури в цілому переглянути звичайне хронологічне визначення шиферних пряслиць, зважаючи до того ж на те, що причин до категоричного заперечення їх існування до X ст. поки що не маємо і, очевидно, не матимемо і далі.

Чи є будь-які підстави заперечувати звичайну хронологію культури городищ роменського типу в цілому і Монастирища зокрема?

Гадаємо, що таких підстав нема.

У X ст. на Лівобережжі культура Київської Русі засвідчена курганними знахідками, незаперечно датованими за допомогою монет⁴. Деякі з них, наприклад, Шестовиця, очевидно, цілком безсумнівно мають датуватися і більш раннім часом — IX ст. Шестовицьке городище має при цьому і роменський шар, який, отже, повинен бути попередником основного курганного поля.

¹ М. Макаренко, Городище Монастирище, Наук. зб. ВУАН за 1924 р., т. XIX, К., 1925, стор. 23.

² Там же, стор. 5.

³ Н. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ., ИАК, вып. 22, стр. 58, 67.

⁴ Д. Я. Самоквасов, Могилы земли Русской, М., 1908.

Раптом зникнути культура городищ роменського типу, звичайно, не могла і протягом якогось періоду елементи її співіснували з елементами культури Київської Русі, прикладом чого може бути Волинцевське городище, яке, очевидно, датується в основному своєму шарі саме X ст.

Тимчасом на Монастирищі не виявлено ніяких знахідок речей курганного типу, і насамперед звичайної слов'янської кераміки¹.

І. І. Ляпушкін, правда, стверджує протилежне, посилаючись при цьому на кілька фрагментів, знайдених своєю часу М. О. Макаренком і опублікованих ним у своїх працях² (які, проте, сам Макаренко ніде не визначає як звичайну кераміку часів Київської Русі). Але фрагменти ці ніякого відношення до культури Київської Русі так, як розуміємо її ми, тобто до X—XIII ст. ст., не мають. І. І. Ляпушкін виходить при цьому з тієї, цілком безпідставної, теорії, яка твердила про повне зникнення техніки виробництва гончарного посуду на крузі по всій території сучасної Української РСР десь у V ст. н. е., де гончарський круг нібито з'являється знову тільки наприкінці X ст.³. Отже, досить знайти хоча б один черепок від посудини, зробленої на крузі, щоб вся пам'ятка була віднесенена до доби після X ст.

Тимчасом немає ніяких сумнівів у тому, що теорія ця, принаймні щодо деяких місцевостей, виявилась хибною та спекулятивною, отже, повинна бути відкинута⁴. І коли зважити на ті черепки, що на них посилається І. І. Ляпушкін, то віднесення їх до східнослов'янської культури XI—XII ст. ст. виявиться цілком виключеним.

Не знаємо, які аналогії можна відшукати для фрагмента рис. 4, стор. 14, праці М. О. Макаренка⁵ серед матеріалів культури Київської Русі. Здається, таких нема: і за технікою виробу (оскільки можемо судити з малюнка), і за профілем, і за формою вінець, і за орнаментом кераміка цього роду не може датуватися часом XI—XII ст. ст., чи навіть X ст., але тільки більш раннім. Так само, фрагменти, зображені на табл. II, рис. 5 тієї ж праці, та вміщені в статті того ж автора, присвяченій орнаментації кераміки городищ роменського типу⁶, цілком ідентичні кераміці Правобережжя, що походить з Луки-Райковецької і датується часом не пізніше як IX ст., головним же чином VII—VIII ст. ст.⁷.

¹ М. Макаренко, Городище Монастирище, Наук. зб. ВУАН за 1924 р., т. XIX, К., 1925, стор. 15—22.

² М. Макаренко, Там же, стор. 14, рис. 4; Орнаментація керамічних виробів у культурі городищ роменського типу, *Niederlîv sbornik*, 1925, стор. 323—338.

³ І. І. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

⁴ М. Смішко, Селище доби полів поховань у Великих Вікнинах, Археологія, т. I, К., 1947; М. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст. ст. (в цьому томі); Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археолог. пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 175; Т. Reymann, Problem ceramiki siwej na kole tocznej..., *Wiad. arch.*, т. XIII, Warszawa, 1936, s. 147—175.

⁵ М. Макаренко, Городище Монастирище.

⁶ *Niederlîv sbornik*, стор. 323—328.

⁷ В. К. Гончаров, датує пам'ятки Луки-Райковецької VI—VII ст. ст., ототожнюючи їх з матеріалами розташованої тут же Запасіки, які мають аналогії в матеріалах з Корчака (розкопки С. Гамченка). Але Запасіка і Лука-Райковецька, на нашу думку, є двома етапами культурного розвитку, і коли перша має дату (римський медальйон часів Елагабала), то остання безпосередньо слідує за нею.

У Х ст., навіть наприкінці IX ст., на цій території вже цілком розвинуті пам'ятки типу нижніх шарів Городська¹.

Отже, один лише факт, що ці кілька уламків належать посуду, виготовленому на гончарському кругі, давали підставу І. І. Ляпушкіну твердити про їх належність до часів Київської Русі. Проте, коли погодитися з тим, що гончарський круг з'явився вперше у східних слов'ян не в Х ст., а значно раніше, міркування ці виявляться цілком безпідставними. Зазначимо до того, що, як доводять розкопки у Волинцевому на Путівльщині, кераміка виготовлена на кругі (звичайно ж не велико-князівська!) не була цілком відсутня в докиївські часи і на Лівобережжі.

На підставі вищесказаного вважаємо, що передатовувати Монастирище, а разом з тим і всю культуру городищ роменського типу на підставі самих тільки шиферних пряслиць передчасно, тим більше, що не на одному Монастирищі знаходимо їх у більш ранніх, ніж XI ст., комплексах.

Не наголошуємо спеціально на знахідках кількох шиферних пряслиць у житлових комплексах городища Курган у Волинцевому. Городище це, точніше ті житлові споруди, в яких знайдені пряслиця, характеризуються матеріалом, що являє собою суміш елементів роменської культури та елементів, близьких до культури Київської Русі. Гадаємо, датувати ці комплекси можна Х ст. н. е. Проте існування шиферних пряслиць у Х ст. навряд чи може викликати заперечення і на підставі інших знахідок.

Крім того, маємо ще пам'ятки культури городищ роменського типу, які дають нам знахідки шиферних пряслиць на зразок Монастирища в чистих роменських шарах. До таких належить Петрівське городище, частково досліджено П. М. Третьяковим. За свідченням автора розкопок², тут в основному (тобто роменському) шарі та в житлах знайдені три пряслиця — два глиняних та одне з червоного шиферу (зберігається в Державному історичному музеї УРСР).

Тимчасом на Петрівському городищі знайдений браслет з розширеними кінцями, який до певної міри може бути хронологічним показником; отже, з датуванням городища П. М. Третьяковим часом IX—Х ст. ст. навряд чи можна погодитися. Має рацію автор, хронологічно порівнюючи Петрівське городище з Монастирищем, тільки не так, як це робить він на сторінках своєї праці. Якщо Монастирище датується часом VII—VIII, може IX ст. ст., то цей час буде найбільш відповідним і для Петрівського городища.

До числа інших знахідок, що вже не належать до роменської культури, можемо віднести тілопальне поховання біля с. Старий Миропіль, Дзержинського району, Житомирської області. До інвентаря його входили такі добре датовані речі, як променева, або пальчаста фібула VI—VII ст. ст. та уламок ще однієї такої ж фібули, орнаментовані прикраси того ж часу та ін.

¹ А. Дмитрієвська, Звіт Городської експедиції 1946 р., Археол. пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 47—50.

² П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 138.

Тут знайдено також і пряслице „з темного сланцю багатогранної форми, орнамент прямолінійний...“¹. Не може бути сумніву, що йдеться про шиферне пряслице, оскільки в аналогічних випадках „темним сланцем“ в літературі нерідко зветься саме шифер, тим більш, що ніякий інший сланець, який використовувався б для фабрикації пряслиць, досі не відомий.

Друга знахідка подібного ж типу трапилась у Ягнятинському кургані, розкопаному в 1947 р. у с. Ягнятині, Ружинського району, Житомирської області. Під насипом, над похованням, було знайдено кострище від тризни із залишками посуду, який за своїм типом (наявність фрагментів кераміки найпізнішого вияву культури полів поховань та горщика, що за своїм типом наближається до кераміки Київської Русі, і, безперечно, є пізнішим від матеріалу, що походить з розкопаного ягнятинського житла, датованого V—VI ст. ст.)², може бути віднесеній до другої половини VII ст. Про цю ж дату промовляють знайдені в похованні уламки бронзової посудини. Осторень від кострища знайдено шиферне пряслице, що також лежало на рівні стародавньої денної поверхні, під насипом. Отже, коли навіть припустити, що це пряслице безпосередньо не належить до поховання, то своїм походженням воно не може бути молодшим від самої могили. Таким чином, датування цього пряслиця часом кінця VII ст. може вважатися незаперечним.

Урочище Вітровщина у с. Липі, Дубенського району, Ровенської області, дало нам неодноразові знахідки матеріалів, які належать до доби Галльштатту, а також ранньослов'янської, що може датуватися на основі порівняння з іншими пам'ятками та комплексами часом до X ст. Звідси відомі й знахідки шиферних пряслиць (5 екз.). Не знаємо, яким способом пов'язуються вони з іншими матеріалами, що походять звідси, оскільки розкопки тут не провадилися. Проте, жодної речі, яка б належала до часів Київської Русі, звідси ми не маємо, отже, не про дату X—XIII ст. ст. може йти мова. Тимчасом значна кількість знахідок пряслиць виключає думку про їх випадковість.

Велику цікавість являє собою і шиферне пряслице плоскоконічної форми, знайдене під час розкопок господарського комплексу на поселенні передроменського часу біля с. Волинцевого в 1948 р. За умовами знахідки (пряслице виявлено на дні господарської ями), а також вважаючи на одношаровість усього поселення в цілому, пов'язання його з культурними рештками цілком безсумнівне. Самий же шар поселення (що, безперечно, хронологічно передує власно роменській стадії, становлячи її вихідний, найраніший етап), добре датований часом VII—VIII ст. ст. на основі кераміки, що має аналогії в найпізніших пам'ятках культури полів поховань, а також прикрасами з могильника, що належав до поселення. Отже, і тут маємо шиферне пряслице, датоване щонайпізніше початком VIII ст.

Цілком ясно, що шиферні пряслиця не можуть бути незаперечним критерієм для датування археологічних комплексів часом від XI, навіть від IX—X ст. ст. Звідси ясно також і те, що Монастирище не є якимось

¹ Каталог виставки XI АС в Києве, К., стр. 155.

² Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археол. пам'ятки УРСР, т. I, стор. 164—169.

винятком, а тільки одним з прикладів групи археологічних пам'яток. Тим менше підстав на основі знахідок пряслиць передатовувати, без інших до того даних, цілий культурний вияв, що має своє хронологічне визначення в більш-менш усталених рамках. У той же час слід початок виробництва шиферних пряслиць відносити не до Х—XI ст. ст., як це робилося досі, а на два-три століття раніше.

Щоправда, й визначивши, що шиферні пряслиця існували вже в VII—VIII ст. ст., не можна заперечувати, що переважна кількість подібних знахідок продовжує пов'язуватись з пам'ятками Київської Русі, тобто належать до XI—XIII ст. ст.; адже саме на цей період припадає розквіт виробництва шиферних пряслиць і найширший їхого розмах, коли мова йде про загальноруський, і навіть, в якісь мірі, міжнародний ринок збуту. Заперечувати це — означало б піти проти очевидних фактів. Заперечуємо лише тезу про виключність датування шиферних пряслиць саме цим часом, тезу, яка цілком апріорно відкидає всяку можливість припущення, що в якісь (може не такій широкій) мірі виробництво їх існувало і в давніші часи.

Можливість виробництва шиферних пряслиць уже в VII—VIII ст. ст. конкретно випливає з історичних умов розвитку східнослов'янських племен у цей час.

Факти, про які згадувалось вище, засвідчені в різних місцях: на Волині, на південно-східній околиці Волині та на Лівобережжі. На Правобережжі майже не маємо досліджених пам'яток епохи, що передує Київській Русі, отож, не можемо судити про те, чи всі шиферні пряслиця, знайдені тут при розкопках й у вигляді випадкових знахідок, належать до періоду розквіту їх виробництва, чи може деякі мати бути віднесені до більш давніх часів. Зазначимо лише, що, здається, частина пряслиць, які зберігаються в Луцькому музеї, можуть бути пов'язані з давньослов'янськими матеріалами, що зберігаються там же.

Район поширення пряслиць уже і в ці часи був досі значний. Виникнення виробництва, що набирає такого розмаху, може вважатися можливим тільки після реалізації другого розподілу праці, тобто після відокремлення ремесла від основного виробництва — хліборобства або скотарства.

Цей другий розподіл праці на наших землях стався десь у другому столітті н. е. І саме через те, що більшість археологів та істориків культури Київської Русі помилково виходили з гіпотези, яка твердила про виникнення ремесла як самостійної галузі виробництва тільки в X ст., і могла з'явитися думка, що перша поява шиферних пряслиць, які могли мати тільки ремісниче походження, може припадати лише на часи після X ст. Але з доведенням хибності цієї гіпотези, коли нам стає ясним, що вже, починаючи від II ст. н. е., виникають деякі самостійні галузі промислового виробництва (ковальське, гончарське, ювелірне та ін.), які не тільки не зникають у V ст. (як думають деякі дослідники і досі), але розвиваються і далі, — ремісниче виробництво пряслиць (у тому числі і шиферних) значно раніше від київської доби можна визнати цілком імовірним і правдоподібним.

Другий суспільний розподіл праці в II ст. н. е. відбувся в середовищі антів, тобто носіїв культури полів поховань, про що нам яскраво промовляють археологічні факти.

Але культура полів поховань не простежується в межах північної Волині, де в районі Овруча були знаходища рожевого шиферу, і де пізніше розвинулося виробництво шиферних пряслиць.

І, очевидно, саме тим, що знаходища шиферу були за межами антських земель, слід пояснювати той факт, що серед пам'яток першої половини тисячоліття шиферних пряслиць ми не знаходимо.

Виробництво цих пряслиць починається з того часу, коли з консолідацією усіх східнослов'янських племен встановлюються тісні зв'язки і взаємовідносини поміж населенням всієї території майбутньої Русі, що приводять кінець кінцем до утворення єдиного народу. Разом з тим на північ поширяються культурні здобутки антів, більш передових з погляду їх історичного розвитку.

Отож, саме в цей час складаються передумови до виникнення у більш північних племен ремісничого виробництва, в тому числі і виробництва шиферних пряслиць. Гадаємо, що цей процес хронологічно відповідає появі гончарського круга (а тим самим і гончарського ремесла) на тих територіях, де існувало це виробництво. Гончарний же посуд на землях північної Волині маємо вже серед матеріалів поселення в Луць-Райковецькій та аналогічних пам'яток, що датуються VII—IX ст. ст.

Проте лише кінцеве злиття всіх племен в єдиному східнослов'янському народі, створення великої єдиної держави Київської Русі забезпечило необхідні економічні і політичні умови для такого дійсно масового виробництва та поширення шиферних пряслиць, яке маємо в XI—XIII ст. ст.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

О ДАТИРОВКЕ ШИФЕРНЫХ ПРЯСЛИЦ

Резюме

Шиферные пряслица, являющиеся одним из наиболее распространенных предметов памятников древних восточных славян, обычно датируются временем XI—XII вв. Хотя эта датировка реально ничем не подтверждается, в последнее время была сделана попытка на основании шиферных пряслиц передатировать культуру роменских городищ более поздним временем.

Между тем ряд памятников дает достаточное основание утверждать, что производство шиферных пряслиц, правда, в значительно более узких масштабах, имело место уже в VII—VIII вв. Возможность такого производства в это время была обусловлена наличием ремесла — самостоятельной отрасли производства в среде по крайней мере части восточных славян.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ДІНЦІ В ЗВ'ЯЗКУ З ПОХОДАМИ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ТА ІГОРЯ СІВЕРСЬКОГО

Під час дослідження археологічних пам'яток Північного Дінця, яке провадив автор цих рядків протягом понад двадцять років, були виявлені матеріали епохи Київської Русі, що мають значний інтерес для науки.

Найретельніше були оглянуті пам'ятки цієї доби на ділянці Дінця між м. Змієвим, Харківською області, та гирлом р. Бахмутки в Ямському районі, Сталінської області. Крайнім північним селищем цього району є Гомольщинське городище, в якому добре збереглися рови і валі.

Нижче, за 4 км на північ від сл. Мілової, Балаклійського району, є друге городище — Міловське або Сіверське, з прилеглими до нього балкою Сіверською і лісом Сіверським.

На південь від того місця, де раніше був х. Донецький або Вербівський, збереглися сліди невеликого городища разом з ровом і валом. Сліди селища є трохи нижче, коло х. Байрака. Ще нижче, навколо м. Балаклії, по пісках лівого берега Дінця та його притоках, по пр. Волоській та Середній Балаклії є багато селищ. Вниз по правому берегу Дінця вони простягаються до с. Залимання, Савинцівського району. Далі від с. Залимання селища вже зустрічаються на лівому березі Дінця. Тут над х. Лисогоркою є городище, а в самому с. Капустянівці — селище.

Після значного інтервалу, вже на р. Осколі, недалеко від його гирла, коло с. Червоний Оскіл, Ізюмського району, трапляються малопомітні, перекриті Цареборисівським городищем XVII ст., сліди великого селища доби Київської Русі. Трохи на північний схід, коло с. Шайківки, Боровського району, Харківської області, та с. Рубцова, Краснолиманського району, Сталінської області, є два могильники так званої салтівської культури. Цареборисівським городищем закінчується група пам'яток ранньофеодальної доби, в інвентарі яких багато спільніх рис із салтівською культурою.

Кераміка цих пам'яток така: амфороподібні посудини з закругленим або плоским дном (рис. 1, 1); типові салтівські посудини, формою схожі на гарбуз, поліровані, натерті графітом з блискучими смужками або без них; фрагменти таких самих посудин у формі банок, макітер, мисок та глечиків з рядами блискучих смужок і з такими ж смужками

в клітинку та ялинку; горщики із защіпним або гладеньким краєм, з кільцевим, хвилястим, нитковим або шнурковим орнаментом, з клеймами на денцях (рис. 1, 2, 3); горщики з клеймами на денцях уже гіршого виробу та обпалу.

З речей трапляються бронзові персні, браслети, гудзики та бубонці салтівського типу, скляні, сердолікові намиста, срібні, позолочені, з кістяними перемичками пронизі.

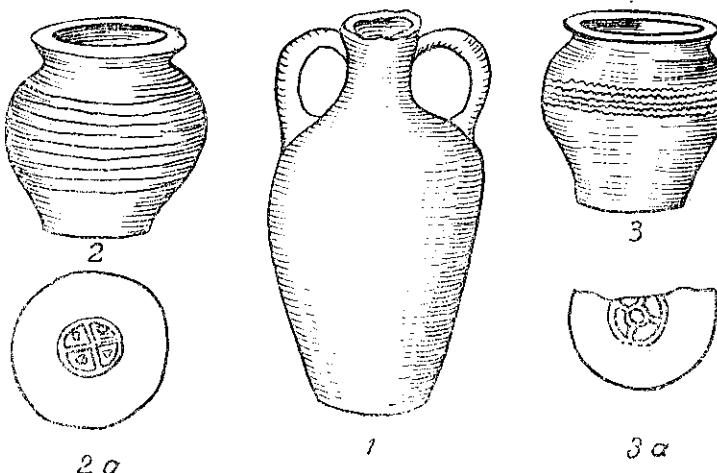

Рис. 1. Предмети з поселень: 1 — амфороподібна посудина;
2, 2 α , 3, 3 α — горщики та їх денця.

Експедицією С. С. Гамченка в розкопаному похованні коло сл. Залимання були знайдені золоті бляшки, золоті штамповани сережки часів Київської Русі, срібні флякончики для пахощів, що їх вплітали у волосся коло скроні, срібні з кольоровими скельцями персні та браслети і скляні та сердолікові намиста.

Коло с. Петрівського, Петрівського району, Харківської області, є група невеликих могил, швидше могильних насипів, де зустрічаються піньокочовницькі поховання у колодах, а між с. Петрівським та Великою Комишевахою автором зібрано багато наконечників стріл, як видно, також піньокочівницьких. На селищах і стоянках (на останніх, звичайно, коло водопоїв) зрідка трапляються татарські речі та монети.

З окремих знахідок треба відзначити залізну орнаментовану сокиру XII—XIII ст. ст., незграбну восьмилику статуетку і кам'яну татарську плиту з написом 1334 р.

Гирло р. Оскolu є крайньою південною межею області, поза якою не зустрічаються подібні пам'ятки. Нижче гирла р. Оскolu, в межах Краснолиманського; Слов'янського і Ямського районів, Сталінської області, є кілька городищ і селищ, де можна знайти такий самий інвентар. Але тут, крім того, знайдена (на селищах у невеликій кількості, а по городищах у дуже значній) оригінальна кераміка, яка трапляється

на північ від гирла р. Осколу. Городища ці такі: Терплинське, Сидорівське, Маяцьке та Новоселівське. Найпівнічніше з них — Терплинське лежить на південно-східній окраїні Терплинського лісу поблизу с. Богородичного, Слов'янського району. Городище вкрито лісом, тому рови, вали і сліди воріт на ньому прекрасно збереглися. Від гирла р. Осколу Терплинське городище лежить на віддалі 10 км, а за 10 км нижче від нього (коло с. Сидорова, Слов'янського району) лежить друге городище — Сидорівське, яке складається з двох частин (відомих у місцевого населення під назвою Великого і Малого городищ), площею в 100 гектарів.

На південь, кілометри за чотири від с. Сидорова і за один кілометр від великого с. Маяків, в урочищі Царево (або Плоське) лежить третє городище — Маяцьке. У с. Маяках збереглися сліди ще одного городища, яке належить до XVII ст.

Всі ці три городища розташовані на правому високому березі Дінця в межах Слов'янського району, Сталінської області.

Проти Маяцького городища, за 10 км від с. Маяків, на лівому березі Дінця і на правому березі маленької річки Нетріуса, коло с. Новоселівки, Краснолиманського району, Сталінської області, є ще одне — четверте городище. Воно займає всю південно-західну половину с. Новоселівки.

Маяцьке та Сидорівське городища розорюють, і рови та вали на них погано збереглися. Новоселівське городище зайняте під городи, садиби та будівлі і ровів та валів на ньому тепер не видно. Але через те, що городища ці щороку розорюють, на їх поверхні трапляється багато кераміки: фрагменти посудин слов'янського та салтівського типів; численні оригінальні посудини та посудини татарського типу, яких немає на північ від гирла р. Осколу (рис. 2, 1). Зрідка трапляються і цілі посудини слов'янського, салтівського та татарського типів.

Інколи місцеве населення викопує цілі посудини незвичайної форми. Товщина їх стінок досягає 3 см, висота 80 см, вага їх — від 1 до 3 пудів. Прикрашені посудини кільцевим або хвилястим та шнуром орнаментами. Незначна частина посудин добре обпалена, більша ж частина обпалена нездовільно. Досить незначного до них дотику, як посудини розсипаються. Очевидно, вони були призначенні для зберігання сухих зернових продуктів (рис. 2, 2, 4).

Часом трапляються і оригінальні посудини циліндричної форми, що не мають ні покришки, ні dna (рис. 2, 3). Цікаво, що посудини від землі, в яку вони були закопані, відділяє простір в 3—4 пальці завширшки, заповнений деревним вугіллям. Цей посуд обпалений значно краще.

У с. Сидорові викопана велика амфороподібна посудина з узорчастим горлом, яке нерідко трапляється у посудин салтівського типу. Вона має дві широкі ручки, закруглене дніце і прикрашена вертикальними близкучими смужками.

З металічних речей тут знайдені залізні ножі, серпи, стремена, вузькі довгасті наконечники списів, знаряддя для підрізування бджолиних сотів, знаряддя у вигляді залізних кельтів, які ще нещодавно були відомі під назвою „тексель“ і використовувались при видобуванні дерев'яних човнів таnochov. Знайдено залізний молоток оригінальної форми у вигляді великої гирі з баштового годинника (рис. 3, 3) і фраг-

мент орнаментованої срібної чаші XIV ст.¹ (рис. 3, 1). Трапляються також татарські монети XIV ст. та вершки держаків руських мечів франкського типу, прикрашені срібним орнаментом. Дуже багато знайдено ручних жорен двох типів: масивні, дуже закруглені і тонші, пласківаті (рис. 3, 4). Зрідка трапляються разом із керамікою слов'янського та салтівського типів і абасидські диргеми VIII—IX ст. ст.

Теплинське городище розорювалося лише частково; більша частина його площі, а також рови і вали вкриті лісом. Отже, знахідок тут небагато. Крім звичайної для перших трьох городищ кераміки та жорен, тут знайдено залізну кольчугу і мідну фібулу, що належать до другої половини I тисячоліття н. е. (рис. 3, 2)².

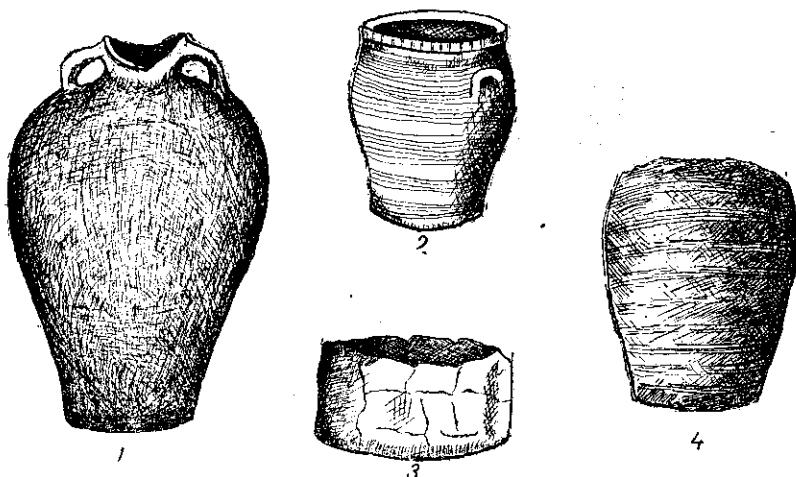

Рис. 2. 1—4 — посудини з Маяцького, Сидорівського і Новоселівського городищ.

Описані городища оточені селищами з такою самою керамікою. Серед них слід відмітити: селище коло с. Дронівки, Ямського району; в балці Минівській коло с. Богородичного, Слов'янського району, де автор провів розкопки і знайшов кістки та зуби сайгака і свійського верблуда³. Коло с. Пришиба, Слов'янського району, розкопано слов'янське поховання з мечем, вузьким і довгастим наконечником від списа, бронзовою пряжкою від пояса і залізним стременом (рис. 4, 1—4).

Крім цих чотирьох городищ, автор відкрив ще п'яте городище, що лежить серед густого лісу на схід від с. Тетянівки, Слов'янського району. Невелике розміром, воно має, як можна судити з зібраного матеріалу, інвентар виключно слов'янського і салтівського типів.

Дослідження пам'яток слов'янської доби були доведені до району р. Бахмутки в Ямському районі, Сталінської області, і тому невідомо, чи є нижче р. Бахмутки городища й селища типу Маяцького та Сидорівського.

¹ За визначенням акад. Орбелі і проф. Якубовського.

² За визначенням проф. М. І. Артамонова.

³ За визначенням І. Г. Підоплічка.

Вивчення інвентаря обстежених городищ і селищ дає підставу зробити висновок, що селища на ділянці від м. Змієва до гирла р. Бахмутки становили одну область, що належала спочатку слов'янам, а потім і хозарам, які захопили її. Особливістю селищ цієї групи є те, що на них (і взагалі на невеликих населених пунктах) трапляється переважно кераміка слов'янського типу, а кераміки салтівського типу є небагато, тоді як на городищах вона переважає.

На південь від гирла р. Осколу по городищах і селищах знаходимо у великій кількості кераміку татарського типу і великі грубостінні посудини.

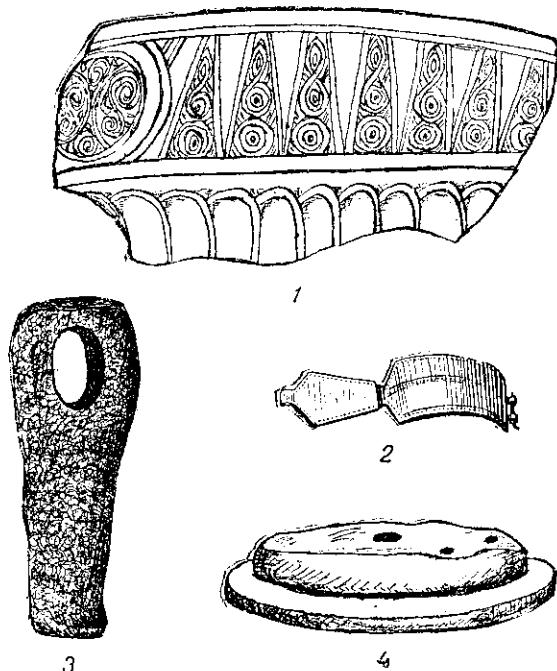

Рис. 3. Предмети з поселень: 1 — фрагмент сріблої чаші; 2 — мідна фібула; 3 — залізний молоток; 4 — ручне жорно.

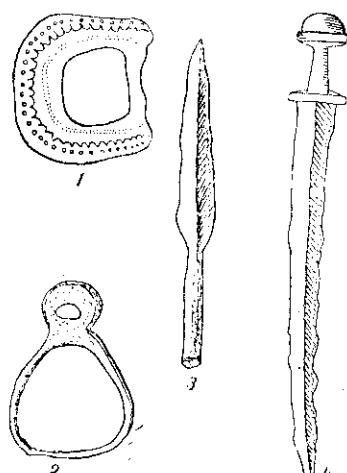

Рис. 4. Предмети з поховання: 1 — пряжка; 2 — стремено; 3 — наконечник списа; 4 — меч.

Посуд цього типу належав кримським татарам-колоністам, що жили тут у XVI ст. Сігізмунд Герберштейн у „Записках о Московии“ свідчить, що на Дінці жили татари, які займались хліборобством і мали постійні житла.

Грубостінна кераміка, без сумніву, належить східному народові. Посудини циліндричної або злегка конусоподібної форми і зараз є в побуті численних кочових племен — джемшидів та хезарійців, які кочують коло стику радянсько-афгано-іранського кордонів. Такі посудини служать для випікання коржів. На користь припущення про східне походження грубостінної кераміки свідчить ще й те, що на Дронівському і Минівському селищах автор знайшов їх у шарі, розміщенню понад шаром з керамікою салтівського типу. Подекуди разом з керамікою були знайдені і зуби свійського верблюда. Отже, нижче від гирла р. Осколу в післяхозарські часи з'являються нові прихідці.

Кому ж в епоху Київської Русі належала досліджувана ділянка Дінця від м. Змієва до р. Бахмутки? Вище гирла р. Осколу, треба думати, вона належала слов'янам, які позбулися хазарського панування і ввійшли до складу Переяславського або Сіверського князівств. Останнє припущення імовірніше. Назви — Сіверська балка, Сіверський ліс (коло Міловського городища) і Сіверський Донець („Северный“ — назва останніх часів) ясно свідчать про принадлежність цих місцевостей слов'янам-сіверянам. Землі на південь від гирла р. Осколу, як видно, належали пізнішим кочівникам. Про це промовляють такі назви, що збереглися до наших днів, як р. Торець, м. Краматорськ, с. Торське, Торські (Слов'янські) озера і стара назва м. Слов'янська — Тор, яка існувала ще у XVIII ст.

В одному екземплярі „Книги Большого чертежа“ сказано: „А ниже Изюма пала в Донец с правые стороны река Сальница, а ниже тое Изюмен“. В другому екземплярі цієї ж книги читаємо: „А ниже Изюма и Изюмца Изюмский перевоз“.

Назву „Изюм“ проф. К. В. Кудряшов відносить до одного з рукавів р. Ізюмця. Тимчасом „Книга Большого чертежа“ має на увазі не р. Ізюм, а Ізюм-Курган. У старовинних документах і картах фігурують Сухий і Мокрий Ізюмці та Ізюм-Курган; р. Ізюму немає, принаймні документа про це авторові не трапилося. Між гирлами обох Ізюмців та Ізюм-Курганом віддаль становить дві верстви: поміж ними протікає невеличка, у 4 км завдовжки, історична р. Сальница, що відома тепер під назвою „Річки“, але впадає вона у Донець не з правого, а з лівого боку. Саме коло р. Сальниці і досі зберігся мілководний Ізюмський брід (рис. 5).

Неточність в „Книгі Большого чертежа“ пояснюється тим, що, оминаючи Ізюм-Курган, Донець робить навколо нього круту дугу, і коли наблизатись з півночі, то р. Сальница спиниться саме з правого боку дуги. Слід зауважити, що ніяких змін у місцевознаходженні гирла р. Сальниці і прилеглого до нього броду з кінця бронзової доби до наших часів не відбулося, якщо судити із заливних озер, що оточують м. Ізюм і мають доісторичні стоянки на своїх берегах.

Отже, можна вважати, що місцевознаходження р. Сальниці встановлено. Вона впадала і впадає в Донець коло самого м. Ізюма, напроти нинішньої Паромної вулиці.

Тому думка, висловлена Кудряшовим у 1935 р. в його праці, присвяченій „Слову о полку Ігоревім“, про місцевознаходження р. Сальниці коло м. Ізюма і про те, що ця річка була дуже маленькою, підтвердилаась.

Встановивши місцевознаходження р. Сальниці, ми можемо вияснити, якому народові належали Теплинське, Сидорівське, Маяцьке та Новоселівське городища у той час, коли там була в ужитку грубостінна кераміка.

У наших літописах під 1111 роком значиться, що руське військо, яке ходило на половців на чолі з Володимиром Мономахом та іншими князями, без бою захопило місто Шарукань, а наступного ранку спалило місто Сугров і на „потоці Дегея“ розбило передові частини половців. Якщо Шаруканню вважати Теплинське городище, а Сугровом — Сидорівське, що лежить за 10 км від Теплинського, потоком Дегея — струмок Маячку, який протікав, як свідчать карти XIX ст., коло підніжжя гори,

де розташоване Маяцьке городище, мабуть Балин, то все це цілком відповідатиме словам літопису.

Події, які відбулися тут у 1111 р., можна уявити собі такими. 23 березня руському війську здалося без бою місто Шарукань, жителі

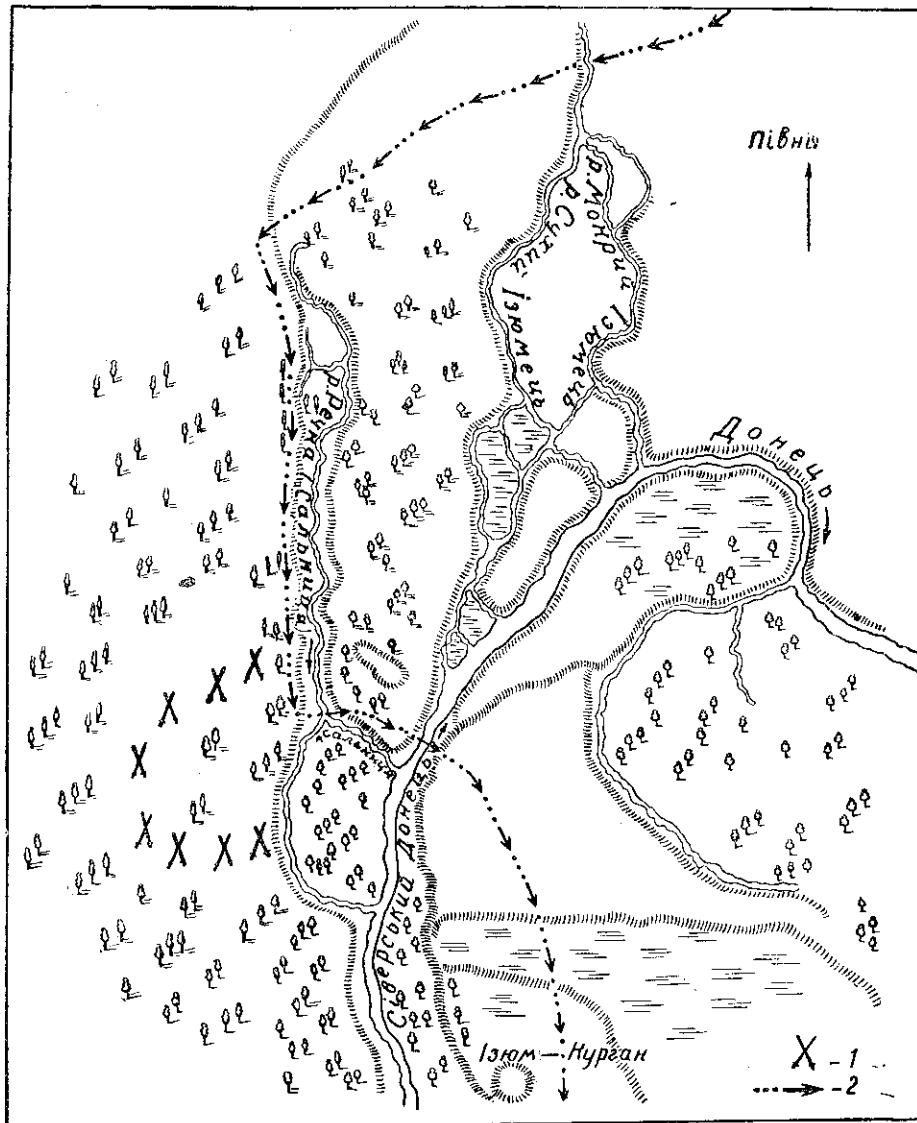

Рис. 5. 1 — місце битви Володимира Мочомаха; 2 — шлях війська Ігоря Сіверського, якого вийшли назустріч руським із „хлібом-сіллю“ — піднесли їм рибу і вино. Наступного ранку руські взяли штурмом і спалили Сугров; того ж дня рушили до Балина і на потоці Дегея — теперішньому струмку Маяцці розбили половецький авангард. Але потім, діставши,

мабуть від „язиків“, відомості про наближення головних сил половців, почали відходити назад і на р. Сальниці під м. Ізюмом, у зручній для захисту лісистій місцевості, дощенту розбили головні половецькі сили, які атакували руське військо.

Річку Сальницю від потоку Дегея відокремлює віддаль у 44 км, на протязі якої знаходяться чотири гори, такі ж стрімкі, як Володимирська

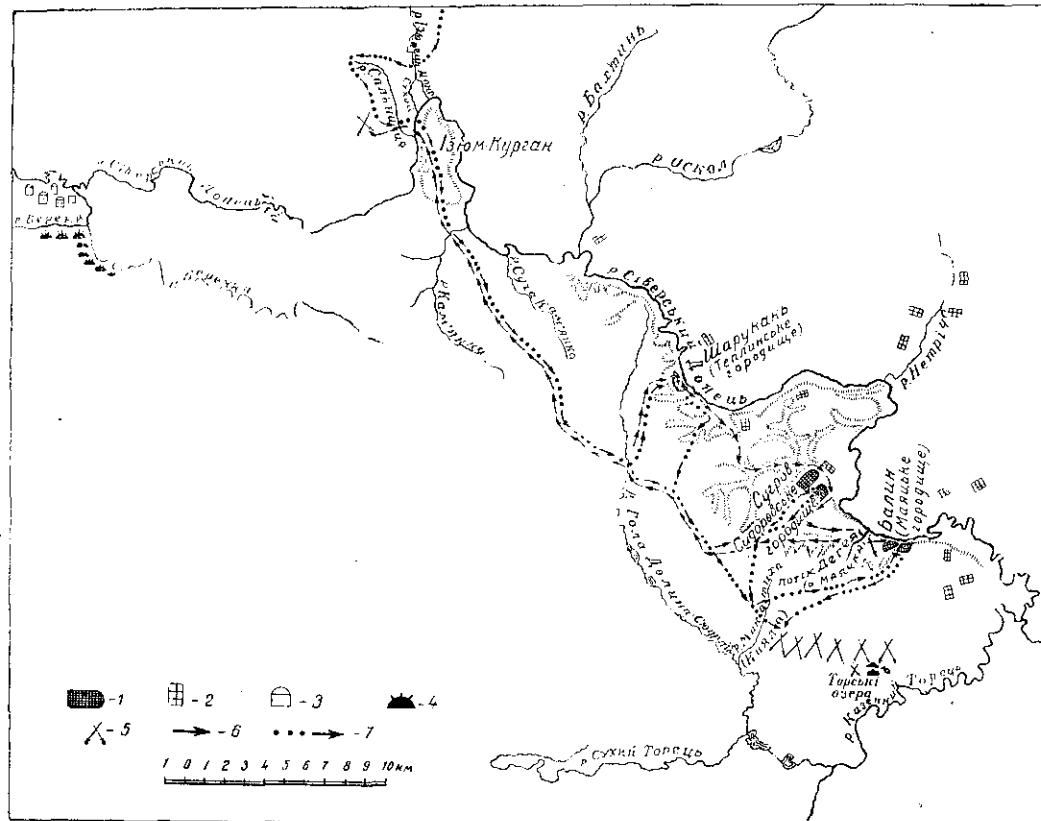

Рис. 6. Схема шляхів походів Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського в 1111 та 1185 рр.

Умовні позначення: 1 — городище; 2 — селище; 3 — стоянки; 4 — кургани пізніх кочівників; 5 — місця битв; 6 — шлях Володимира Мономаха в 1111 р.; 7 — щлях Ігоря Сіверського в 1185 р.

гора у Києві. Щоб перейти таку віддаль по дуже порізаній місцевості та ще й під час бездоріжжя, яке саме тоді починалося, руському війську потрібно було дві доби. І справді, руські 27 березня билися з половцями на р. Сальниці (рис. 6).

До приходу половців на місці теперішнього Сидорівського городища (великих розмірів, до 100 гектарів) була розташована столиця торків — місто Тор. Грубостінна кераміка, що трапляється на всіх чотирьох городищах, належить тим, хто володів пізніше не одним Тором, а всіма цими містами, — половцям.

Тепер, коли нам відоме місцезнаходження р. Сальниці і чотирьох половецьких міст, події, що їх описано в „Слові о полку Ігоревім“, постають в іншому світлі.

Насамперед стає цілком ясним, що руські не могли заглибитися далеко у степ, мавши спочатку на своєму лівому флангу, а потім і в тилу, укріплені половецькі міста. Вони повинні були їх захопити, так само як половці були їх боронити. Так воно і сталося.

У наших літописах говориться, що в травні 1185 р. руські, перешовши р. Сальницю, пішли до половецьких веж, а половці „не пустяче в вежи, сретоша их“. Проти руських вийшло, як один, все половецьке чоловіче населення. Звідси видно, що ці вежі були половецькими містами, а не тимчасовими станами, які при першій же звістці про наближення руських військ могли б відкочувати вглиб степів.

У завдання половців, як видно, входило перетяти шлях руському війську великою кількістю озброєних людей і затримати його до підходу головних половецьких сил. Але сама ця наспіх зібрана рать і була причиною того, що половецьке військо, випустивши в руських по одній стрілі, кинулося тікати повз свої міста, які легко були зайняті руськими. У цих містах руське військо взяло багату здобич.

Весь перебіг подій свідчить про те, що р. Сюурлі, на якій відбувався перший, переможний для руських, бій з половцями, протікала зовсім близько коло половецьких міст. Така річка є й нині,— це Гола Долина. Прийти до такого висновку авторові допомогло ретельне дослідження шляху Ігоря Сіверського.

„Слову о полку Ігоревім“ присвячено багато досліджень, але ці праці при всій їх дотепності мають одну істотну хибу: безпосередньо автори досліджень не оглядали шляху, яким пересувалося руське військо. Тому дослідники, маючи один і той же писаний матеріал, приходили іноді до протилежних висновків.

Автор цих рядків протягом понад двадцяти років провадив археологічні дослідження берегів Північного Дінця, під час яких були відкриті городища і селища епохи Київської Русі. Знайомство з місцезнаходженням цих городищ і селищ та з їх інвентарем наштовхнуло автора на думку простежити шляхи походів руських військ у половецьку землю в 1111 та в 1185 рр., які відбулися під керівництвом Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського.

Треба було дослідити головну ділянку шляхів руських військ під час цих двох походів, ще раз перевірити місцезнаходження городищ і селищ цього часу, їх розміри, топографію їх околиць, віддалі між ними, існування бродів тощо. При цьому виявилося, що найточнішим і найправдивішим описом подій, так образно відтворених у „Слові о полку Ігоревім“, є Іпатіївський літопис. Немає сумніву, що відомості для цього літопису дав безпосередній учасник походу, який пережив усі перипетії трагедії, був знайомий із визволенням Ігоря з половецького полону із слів, мабуть, самого князя Сіверського.

У 1941 р. автор знову оглянув місця можливих переправ на Дінці, місця здогадного з'єднання військ Ігоря і Всеволода, місце поразки половців на р. Сальниці в 1111 р. і першого, переможного для руських, бою Ігоря з половцями в 1185 р. на р. Сюурлі, точно встановив віддалі

між городищами, де є кераміка, що належить пізнім кочівникам. Треба було знайти ще р. Каялу — місце нещасливої для Ігоря битви з половцями і оглянути половецький стан на р. Торці, де Ігор жив у полоні і звідки він утік з допомогою половчанина Лавра. Ця робота автора була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини на нашу країну.

На підставі матеріалів археологічних розкопок поход Ігоря Сіверського можна уявити так (рис. 7).

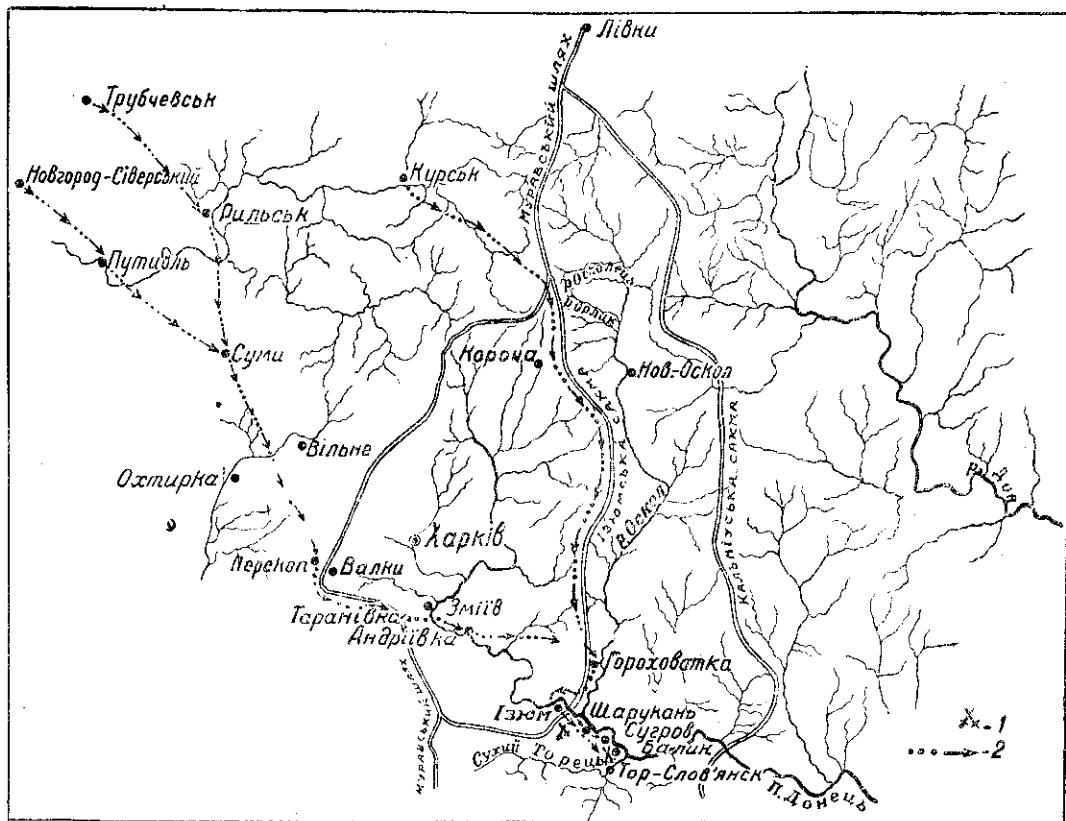

Рис. 7. Схема шляхів походу Ігоря Сіверського в 1185 р.
Умовні позначення: 1 — місця битв; 2 — шляхи руського війська.

Ігорь Святославич виступив із Новгород-Сіверська у вівторок 23 квітня 1185 р.; з ним, можливо, вже були і чернігівські ковуї¹. Об'єднавшись у Путивлі з дружиною Володимира, руське військо рушило далі на південний схід, очевидно, в район теперішніх Сум. У цей же час трубчевська дружина пішла до Рильська, де з'єдналася з рильським ополченням, і далі йшла на Суми вже разом з рильчанами. Поблизу

¹ Ковуї — осілі кочівники, торки і берендеї.

Сум, треба думати, проходив кордон Переяславського князівства (тому за літописом: „снявшись у Переяслави“). Від Сум об’єднані дружини рушили на з’єднання з військом князя Всеволода Курського. Князю Всеволодові, що йшов від Курска (за літописом: „іншим шляхом“), найзручніше було рухатись Ізюмською сакмою¹. Ігор повинен був скористатися хоч невеликою ділянкою такого зручного шляху, як Муравський. Полки Ігоря йшли Муравським шляхом, очевидно, від нинішнього м. Валок до с. Таранівки. Щоб підійти до Ізюмської сакми, Ігор повинен був переправитися через Донець трохи північніше від південного кордону Сіверської землі, що проходив, якщо судити з відкритих автором слов’янських городищ і селищ цього часу, на південь від околиць сучасного м. Балаклії, Харківської області.

Зручною переправою в цьому районі був тоді брід між сс. Черкаським та Бишкінем і другий, що лежав трохи на схід, коло теперішньої слободи Андріївки. До них йшов від с. Таранівки досить зручний Бишкінський шлях. Яким з двох бродів скористалося руське військо, точно ще не вдалося встановити, але до одного з них, мабуть до Андріївського, сіверська рать підійшла в середу першого травня 1185 р. Цього ж дня близько третьої години (15 годин) руське військо було свідком сонячного затемнення. Подія підуже страйкела воїнів. Лише після звернення до них Ігоря воїни рушили далі. Треба думати, що переправа відбулася відразу ж після закінчення сонячного затемнення.

Слід зауважити, що повінь на Дінці за нормальних умов триває близько місяця. На відміну від пізньої весни 1111 р., коли військо Мономаха підійшло до берегів Дінця ще по снігу і від Дегеєвого потоку (під половецьким містом Балином) відходило до р. Сальниці в умовах весняного бездоріжжя, яке тільки починалося, повінь 1185 р. була дуже ранньою.

Ігор міг виступити в похід лише після того, як повінь закінчилась і дороги просохли.

Від слободи Андріївки до Ізюмської сакми в околицях слободи Горожоватки на р. Осколі, де, очевидно, з’єдналися війська князів Ігоря і Всеволода, через нинішні сс. Вовчий Яр, Волохів Яр, Бригадирівку, Крючки і Теплинку, приблизно 102 км. Місцевість тут дуже порізана, і щоб пройти цей шлях, Ігореві потрібно було п’ять днів.

На Ізюмській сакмі Ігор два дні чекав на курян, що йшли з півночі, після чого з’єднані руські війська рушили до Ізюм-Кургану. Від Горожоватки до Ізюма війська йшли зручною Ізюмською сакмою 26 км, а потім, на протязі 6 км, на північ від роздвоєння р. Ізюмця на Сухий і Мокрий Ізюмець, обходили із заходу дуже болотисте гирло Ізюмця і долину Дінця, переправившись нарешті через р. Сальницю і мілководний Донецький брід під Ізюмом. Річку Сальницю нікак не можна було поминути. Ось чому при описах походів Володимира Мономаха та Ігоря в наших літописах фігурує р. Сальниця і нічого не говориться про брід на Дінці під Ізюм-Курганом.

Цей зручний шлях можна було пройти за один день. І справді, ми бачимо, що в четвер увечері руське військо знаходилось уже коло Саль-

¹ Сакма — степовий шлях.

ниці та Ізюмського броду. Тут розвідники, вислані Ігорем, мабуть, ще від Осколу, попередили, що половці знають про наближення руських, „со доспехом ездят“. Тому вирішено було наступати швидко — „борзо“. Руське військо йшло цілу ніч і наступного дня до обіду, тобто години до дванадцятої. За цей час форсованим маршем можна було пройти з 30 км. За 30 км від Ізюма шлях Ізюм—Слов'янськ підходить до р. Голої Долини. Звідси до Шаруканя — Теплинського городища близько 6 км, до Сугрова — Сидорівського городища 8 км.

Тут у п'ятницю і стався перший, переможний для війська Ігоря Святославича, бій з половцями. Від р. Голої Долини — р. Сюурлі — половці тікали повз своє місто, як з усього видно Слов'янським шляхом, за Слов'янські озера і далі. Руська кіннота під проводом Святослава Ольговича переслідувала їх, а дружини Ігоря і Всеволода тимчасом захопили Шарукань, Сугров і Балин.

Найдалі на південь з усіх половецьких міст лежав Балин, нині Маяцьке городище. Захопивши його, піша руська рать разом з полоненими вийшла в степ на теперішній шлях Ізюм—Слов'янськ, де й спинилася, чекаючи на свою кінноту, що погналася за половецьким авангардом. Святослав Ольгович, захоплений гонитвою, повернувся до основних руських сил лише пізно вночі під суботу. Тут Ігор Святославич висловився за негайний відхід війська назад. З цим не погодився Святослав Ольгович, бо коні його загону наморилися і не могли йти далі. Тому вирішено було заночувати там, де стояло все військо — у безводному степу.

Отже, руське військо стало на ночівлю недалеко від крайнього половецького міста Балина (тобто Маяцького городища), зайнятого в цей день руськими.

Місцевість ця являє собою лісостеп. Береги Дінця і прилеглі до нього балки на той час були вкриті густим лісом — Теплинським, що простягався, очевидно, від гирла р. Осколу до гирла р. Торця.

Тепер від тодішнього лісного масиву лишилися окремі більш або менш значні площи у вигляді Теплинського та Маяцького лісів і невеликих гаїв між ними та на південь від них. А водорозділ поміж Дінцем і р. Голою Долиною був тоді, як і зараз, досить рівним безлісним плато, яке в південній частині, за 6 км від Слов'янська, перетинається глибокою балкою, по дну якої тече річечка Макатиха. Ця річечка (вірніше струмок, 7—8 км завдовжки) починається у Маяцькому лісі і впадає в р. Голу Долину — половецьку Сюурлі. Річище Макатихи глибоке, береги досить високі для струмка, стрімкі, притиснуті один до одного у вигляді мініатюрного каньйону, по дну якого швидко біжить невелика, але повноводна річечка. Береги Макатихи поросли густим чагарником, а береги р. Голої Долини лише подекуди мають маленькі лісові острівці. Такою ця річка, певно, була і за давніх часів, недаремно ж її у стародавніх документах називають Голою Долиною.

На високому рівному плато десь недалеко від р. Макатихи і заночувало стомлене руське військо. Рано вранці в суботу виявилось, що сіверяни оточені головними половецькими силами.

Почалася запекла битва. Руські стояли в безводному степу і на самому початку бою намагалися пробитися до Дінця, але половці тіснили їх до Слов'янських озер. Заспокоїти спрагу коло р. Макатихи руські

не могли, бо її стрімкі, порослі густим чагарником, майже неприступні береги могли б розладнати бойовий порядок сіверян.

Битва тривала всю суботу, ніч під неділю та вранці в неділю, коли на світанку не витримали і втекли з поля бою чернігівські ковуї. Остаточної поразки руські зазнали між теперішніми Слов'янськими солоними озерами.

Що це сталося саме так, доводять такі дані. Коли змішалися і побігли ковуї, поранений Ігор помчав на коні за ними, намагаючися зупинити втікачів. Але цього зробити йому не пощастило. Ігоря, що повертається до свого полку, схопили половці. Він бачив, як його брат Всеволод відбивався від половців, „идуще круг при озере“. В Іпатіївському літопису говориться, що з усієї руської раті після нещасливої битви врятувалося лише п'ятнадцять чоловік, а ковуїв ще менше. Решта воїнів, або полягла на полі бою, або була взята в полон, або „в морі істотоша“.

Треба нагадати, що одну з причин поразки сіверян наші літописи вбачають у тому, що руські воїни не могли утолити своєї спраги. Дослідники не звернули увагу на з'ясування того, чому руські воїни, будучи коло озер, не могли з них напитися. А між тим, ця немов би недоречність „Слова о полку Ігоревім“ прямо визначає місце, де стався бій. За суботу і в ніч під неділю половці відтіснили руське військо до Слов'янських солоних озер і тут, наскільки можна судити з відомостей, що їх здобув автор, воно було розбите.

Ось розгадка того, чому руські воїни не могли утолити своєї спраги, будучи коло води: адже вода в озерах була солона. Автор докладно оглянув береги Слов'янських озер, розпитував старожилів про цікаві знахідки на берегах цих озер. Двоє з них, Федір Фадійович Глущенко і Хома Дмитрович Черкащенков розповіли, що у 1894 р., коли прокладали Слов'янську залізничну вітку, між озерами Вейсовим та Рапним було викопано багато людських кістяків. Вони лежали не в трунах, а були безладно розкидані і знайдені недалеко від поверхні. Траплялися тут і дуже попсовані іржею якісь залишні речі, в тому числі, очевидно, і криві шаблі. Згодом усі викопані кістяки були поховані у братській могилі коло Воскресенської церкви, що стоїть між солоними озерами.

Є ще й інші вказівки на те, що нещасливий для сіверян бій стався саме в цих місцях. У тому ж Іпатіївському літопису при описі втечі Ігоря з половецького полону говориться, що Ігор послав свого стаєнного до відданого йому половчанина Лавра з наказом: „Перейди на ону сторону Тора з конем поводним“. На цих двох конях Ігор і Лавр і тікали на Русь.

Значить, половецький стан, де сіверський князь жив у полоні, був десь на березі Тору, найпевніше — коло верхів'я сучасного Казенного Торця, кілометрів за тридцять від Слов'янських озер. Стану цього авторові не вдалося розшукати, але ясно одно, що описана в „Слові о полку Ігоревім“ битва сталася на північ від нього. А на північ від Сухого і Казенного Торця є лише два більш-менш значні водоймища: прісноводне пleso, де впадає р. Гола Долина в Торець, і Слов'янські озера.

Вказівки на те, що місце поразки Ігоря і місце перебування його в полоні у половців були відокремлені невеликою відстанню від руських меж, маємо в дослідженні Татіщева. Татіщев твердить, що з поло-

веського полону Ігор тікав не з одним половчанином Лавром, а „самп'ять“, причому за ніч поминув усі половецькі „обиталища“, а тоді в два дні степом доскаяв до руського броду. Від шаленої їзди руські загнали своїх „борзих коней“, як говориться в „Слові о полку Ігоревім“.

З вказівкою Татіщева про втечу Ігоря в супроводі чотирьох чоловік не можна погодитись, бо Іпатіївський літопис, відзначаючись великою точністю, говорить тільки про одного Лавра; та й загону в п'ять чоловік було б значно важче непомітно проскакати повз усі половецькі стани. А твердження, що за два дні Ігор і Лавр загнали своїх коней, цілком відповідає Іпатіївському літопису.

Отже, наведені вище міркування дають підставу твердити, що бій закінчився коло Слов'янських озер, а почався, мабуть, на берегах швидкої р. Макатихи, яка і є „бистрої Каялой“ за руськими літописами і в „Слові о полку Ігоревім“.

Лишайтесь провести невелике польове дослідження, щоб точно визначити місце, де стався бій, і пункт, де жив у полоні Ігор.

Травень, 1943 р., м. Уфа.

Н. В. СИБИЛЕВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ НА ДОНЦЕ В СВЯЗИ С ПОХОДАМИ ВЛАДИМИРА МОНОМАХА И ИГОРЯ СЕВЕРСКОГО

Резюме

В результате обследования участка Донца между г. Змиевом, Харьковской области, и устьем р. Бахмутки, Сталинской области, автором выявлены городища: Гомельшинское, Меловское, или Сиверское, городища возле х. Донецкого или Вербовского, над х. Лысогоркой. Ряд поселений расположены: у х. Байрак, вокруг г. Балаклеи, по рекам Волосской и Средней Балаклейкам, далее на правом берегу Донца вниз к с. Залиманье, в с. Капустяновке. Следы большого раннефеодального поселения находятся у с. Красный Оскол, Изюмского района. У с. Шейковки, Харьковской области, и у с. Рубцова, Сталинской области, находятся два могильника времен Киевской Руси.

Археологические материалы, собранные на городищах, дают предметы этого времени, золотые, серебряные и бронзовые изделия, керамику и бронзовые вещи салтовского типа.

У с. Петровского, Харьковской области, находится группа небольших могильных курганов, где встречаются позднекочевые погребения.

Ниже устья р. Оскола, в Сталинской области, находится ряд городищ — Теплинское, Сидоровское, Маяцкое и Новоселовское; восточнее с. Татьяновки, Славянского района, в густом лесу находится еще пятое городище. На них обнаружена керамика славянского и салтовского типа.

Изучение похода Владимира Мономаха 1111 г. дает возможность считать г. Шарукань — Теплинским, г. Сугров — Сидоровским, г. Балин — Маяцким городищами.

Обследование на месте основного участка похода Игоря Северского в 1185 г. в связи с указаниями Ипатьевской летописи и „Слова о полку Игореве“ дает основание сделать вывод, что первое, победоносное для русских, сражение произошло в пятницу второго мая, километрах в тридцати к югу от Изюма, возле р. Голой Долины (Сюурли), Теплинского (Шаруаня) и Сидоровского городищ (Сугрова). Второе сражение, длившееся в субботу и воскресенье, третьего и четвертого мая, произошло возле р. Макатихи (Каялы) и Славянских озер. Окончательное поражение нанесено было русским в воскресенье четвертого мая, между теперешними Славянскими соляными озерами. Ряд подробностей при описании битвы в Ипатьевской летописи объясняется именно условиями места битвы (невозможность утолить жажду, т. к. битва происходила у соляных озер, выражение относительно гибели русских „в море истопоща“, т. е. в большом озере).

Опрос местных старожилов дал возможность установить, что в 1894 г. при проведении Славянской железнодорожной ветки было выкопано между озерами Вейсовым и Рапным много человеческих скелетов лежавших в беспорядке. Вместе со скелетами попадались сильно испорченные ржавчиной железные вещи.

Ряд других обстоятельств (например, пребывание в плену Игоря на берегу Тора) также указывает, что битва Игоря Северского с половцами произошла возле Славянских озер.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Публікуючи статтю М. В. Сібільова, редакція вважає потрібним зробити такі зауваження.

Автор, відомий краєзнавець, що багато років вивчав стародавні пам'ятки басейну р. Північний Донець, дослідив і деякі пам'ятки епохи Київської Русі. Не будучи спеціалістом у галузі слов'янської археології, М. В. Сібільов зібрав, проте, нові археологічні матеріали, на основі яких можна висвітлити деякі спірні місця „Слова о полку Ігоревім“.

Присвячена цим матеріалам стаття, що тут публікується, була викладена М. В. Сібільовим, як наукова доповідь в Уфі навесні 1943 р.

Останнім часом ці питання вивчає московський проф. К. В. Кудряшов. Так, у 1947 р. він опублікував статтю „Слово о полку Игореве“ в историко-географическом отношении¹, з якої видно, що погляди К. В. Кудряшова (про місце битви Ігоря з половцями, про ототожнення р. Макатихи з літописною Каялою, пояснення виразу „в море истопоща“ та ін.) повністю збігаються з висновками статті М. В. Сібільова. В 1948 р. К. В. Кудряшов у статті „Северное Причерноморье в IX—XII вв.“² подає такі ж висновки, як і М. В. Сібільов і приурочує половецькі міста Шарукань до Теплинського, а Сугров до Сидорівського городищ.

¹ Слово о полку Игореве, Сборник статей, Гослитмузей, М., 1947.

² Автореферат докторської дисертациї, „Краткие сообщения Института этнографии АН СССР“, т. IV, М.—Л., 1948.

У примітках до своїх статей К. В. Кудряшов згадує ім'я М. В. Сібільєва, від якого автор ніби дістав деякі усні відомості щодо характеристики місцевості, де відбулася битва Ігоря з половцями.

К. В. Кудряшов був знайомий із загальними висновками М. В. Сібільєва: він був присутній на зазначеній вище доповіді навесні 1943 р. в Уфі, мав усні розмови з М. В. Сібільєвим, який тоді ж люб'язно передав К. В. Кудряшову статтю, що нині публікується, карту і деякі інші матеріали.

Отже, як у частині історико-географічного освітлення походів Мономаха та Ігоря, так і в питаннях визначення половецьких міст не може бути сумніву в самостійності і незалежності висновків М. В. Сібільєва.

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Дж.

П. Й. БОРИСКОВСЬКИЙ
(Ленінград)

ДЕЯКІ ДОПОВНЕННЯ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНІ

В 1946, 1947 і 1948 рр. автором цих рядків, що працював у складі Середньодністровської експедиції Інституту історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра Академії наук СРСР та Інституту археології Академії наук Української РСР, провадились археологічні розвідки на території Қам'янець-Подільської, Чернівецької і Вінницької областей Української РСР по обох берегах Дністра і частково по Збручу¹. Під час цих розвідувальних робіт була виявлена й обслідувана значна кількість пам'яток різних епох, починаючи від древньопалеолітичних і кінчаючи такими, що належать до Х—ХII ст. ст. н. е. Завдання цієї статті — дати перелік виявлених пам'яток.

Річка Збруч²

Річка Збруч. За 500 м вище гирла Збруча, в осипі тераси лівого берега Дністра, зібрано оброблені кремені; в тому числі знайдена скребачка неолітичного типу.

Село Окоп (Тернопільської області) на лівому березі Дністра, вище гирла Збруча. На городах у кількох місцях знайдено фрагменти неолітичної кераміки і кам'яні знаряддя.

Урочище Явин. За 2 км від с. Ляшківців, вище по Збручу. На схилі лівого берега Збруча зібрано кілька десятків кременів верхньопалеолітичного вигляду, покритих густою білою патиною.

Урочище Явин. На тому самому схилі, де розташовано верхньопалеолітичне місце знаходження, але трохи далі від річки — залишки поселення часу пізніх полів поховань (черняхівська стадія). Знахідки культурних залишків тягнуться вздовж Збруча на протязі кілометра. Серед підйомного матеріалу є двійчастий циліндричний кам'яний товкач, фрагменти сірої і чорної лощеної кераміки, зробленої на гончарському

¹ У плануванні розвідувальних робіт, крім начальника Середньодністровської експедиції С. М. Бібікова та автора, найближчу участю брала М. О. Тиханова. М. О. Тихановій автор завдає і рядом цінних вказівок щодо датувань пам'яток епохи полів поховань.

² Більша частина робіт за течією Збруча проводилася з участю І. Г. Шовкопляса.

крузі, а також кістки ссавців. Культурний шар, залягає на невеликій глибині і дуже розмивається¹.

Село Завалля. На північ від села, за один кілометр від лівого берега Збруча, на мисі лівого берега р. Кизя, що впадає в Збруч, розташовано трипільське поселення. На поверхні мису трапляються в значній кількості кістки ссавців, черепашки двостулчастих молюсків, оброблені кремені й фрагменти кераміки. Серед кременів ми натрапили на вкладиши у серп. Кераміка характерна трипільська, не орнаментована, не розмальована, тонкостінна, червонясто-жовтого кольору, з тонко відмученої глини. Знайдено уламок шліфованої кам'яної сокири і уламок зернотерки; грудок глинястої обмазки серед підйомного матеріалу не трапляється².

Село Збріж. За 2 км на південний схід від села, на високому мисі лівого берега Збруча і правого берега безіменного струмка, що впадає в Збруч, розташовано трипільське поселення. Його культурний шар простягається вздовж берега Збруча на 500 м. Він залягає в чорноземі, починається на глибині 10 см від поверхні і заглиблюється до 60—70 см. У культурному шарі трапляється багато кісток ссавців, фрагментів червонясто-жовтої неорнаментованої трипільської кераміки і цілі горизонти глинястої обмазки, — очевидно, залишки площацок.

Село Збріж. На території села, на поверхні тераси лівого берега Збруча зібрано кілька фрагментів середньовічної слов'янської кераміки.

Село Сокиринці. На північний схід від села, в урочищі Пасіка, на відстані близько 2 км від берега Збруча, на поверхні схилу зібрано кілька керамічних фрагментів кінця I тисячоліття н. е.

Село Зелена Слобідка. За 2 км на південний захід від села, на мисі лівого берега Збруча, зібрано значну кількість фрагментів кераміки початку I тисячоліття н. е.

Село Шидловці. На північній околиці села на високому мисі лівого берега Збруча зібрано кілька керамічних фрагментів початку I тисячоліття н. е.

Село Гусятина³. На південній околиці села в обрізі високого горба лівого берега Збруча зібрано кілька фрагментів кераміки часу поховань.

Село Гусятина. На західній околиці села, на терасі лівого берега Збруча, в урочищі Високий Берег розташовано трипільське поселення. Фрагменти трипільської неорнаментованої кераміки червонясто-жовтого кольору залягають у невеликій кількості на глибині 30—50 см від поверхні. Їх знахідки тягнуться на протязі 100 м вздовж берега річки.

Село Гусятина. За 3 км на північ від Гусятини, в урочищі Фондова Гора, на лівому березі Збруча, на мисі, утвореному Збручем і струмком Рудка, що впадає в нього, розташоване багате пінььотри-

¹ Очевидно, це поселення згадує Ю. Сіцінський. Див. Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губ., Труды XI АС, т. I, М., 1901, стр. 307.

² Знахідки, згадувані Ю. Сіцінським (вказ. тв., стор. 307), очевидно, походять з цього трипільського поселення.

³ Село розташовано на території Кам'янець-Подільської області. На противлежному березі розташовано село Гусятина, Тернопільської області.

пільське поселення (воно названо нами Гусятин I, на відміну від попереднього, названого Гусятин II). Площа поселення — близько 12 000 м². Культурний шар починається на глибині 20 см від поверхні і простягається до глибини 70 см. Частково культурний шар розмивається і культурні залишки з його верхньої частини опиняються просто на поверхні.

Культурні залишки, що походять з поселення Гусятин I, численні і різноманітні. В культурному шарі залягає багато кісток ссавців. Дуже багато великих грудок глиняної обмазки з відбитками прутів і стовпів; очевидно, тут були площадки. Крім кількох відщепів кременю, знайдено старанно оббитий і відретушований, майже квадратний у перерізі, масивний короткий кремінний клин (можливо, заготовка для шліфування), а також нижній і верхній камені від зернотерки.

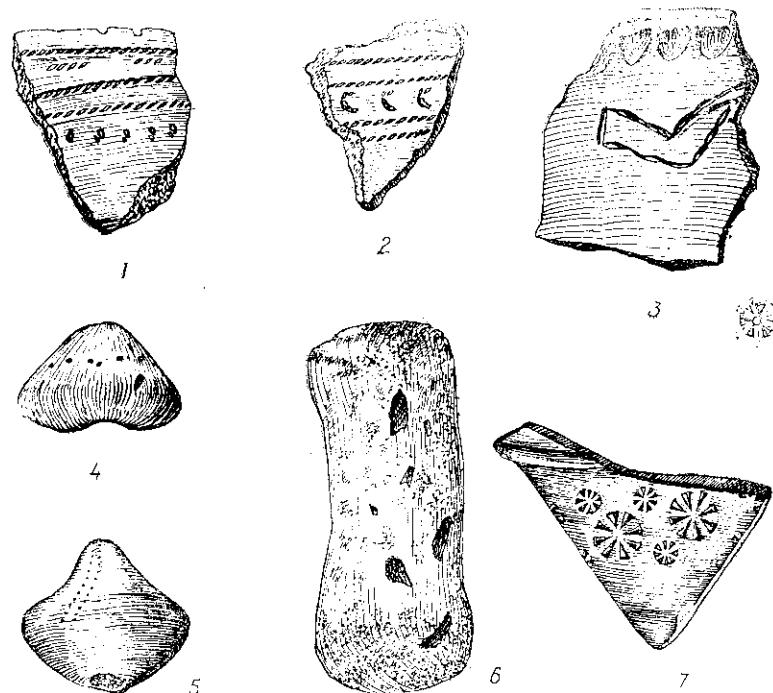

Рис. 1. Зразки керамічних виробів ($\frac{1}{4}$ т. н. в.).

Серед кераміки Гусятину представлені в значній кількості звичайні фрагменти трипільського типу, неорнаментовані, з тонко відмученого тіста червонясто-жовтого кольору. Серед них є і належні тонкостінним посудинам, є і належні великим посудинам з товщиною стінок до 1,5 см. Значно менше фрагментів розмальованої кераміки. Розмалювання вузькими смугами — прямими, зігнутими і зигзагоподібними.

Смуги найчастіше — чорного кольору, але іноді чорні смуги нанесені поверх червоних. Виявлена груба, товстостінна плоскодонна кераміка, приготовлена з погано відмученого і грубого тіста з домішками.

Найбільший інтерес становлять численні фрагменти кераміки, орнаментовані заглибинами, защипами і вірьовочним орнаментом. Здебільшого це великі посудини з діаметром шийки до 30 см, іноді — плоскі тарілки, орнаментовані відбитком шнура по самому краю.

Тісто, з якого вони приготовані, грубіше, ніж тісто розмальованої кераміки і неорнаментованої кераміки червонястожового кольору. Один екземпляр має велику домішку товчених черепашок. Серед цієї групи слід особливо виділити фрагмент вінець, зонально орнаментованих переміжними рядами невеличкіх витягнутих заглибин і відбитком шнура (рис. 1, 1); фрагмент, зонально орнаментований з внутрішньої поверхні двома шнуровими лініями, потім рядом півмісячних заглибин, нанесених відбитком шнура, далі знову двома шнуровими лініями (рис. 1, 2), а також фрагмент вінець, у верхній частині орнаментованих защипами, що зберіг частину якогось зображення, зробленого вірьовочним штампом (рис. 1, 3). Фрагменти, орнаментовані по вінчику защипами, близько нагадують скіфську кераміку. Значний інтерес становить уламок нижньої частини посудини з підставкою у вигляді схематизованої людської ноги, орнаментованої лише з одного боку двома рядами невеличкіх витягнутих заглибин. Посудина тонкостінна, тісто добре відмучене.

До керамічних виробів, крім уламків посудин, належать три бікнічні пряслиця, орнаментовані рядами маленьких прямокутних штампованих заглибин (рис. 1, 4, 5), і довгастий череп'яний виріб, що потроху товщає до обох кінців і формою нагадує товкач (рис. 1, 6).

Поселення Гусятин I за часом близьке до Городська, з яким воно має ряд аналогій, і цікаве як своєрідна пам'ятка, що пов'язує трипільську культуру з пам'ятками епохи бронзи у власному розумінні слова. На ньому було б доцільно поставити спеціальні розкопки.

Хутір Юзефівка. Коло х. Юзефівки, за 5 км на південний схід від Гусятина і приблизно на такій же віддалі від берега Збруча, на правому березі струмка Рудка, про який вже згадувалось, розташовано велике поселення часу пізніх полів поховань (IV—V ст. ст.). Поселення розташовано на великому мисі. Значна кількість фрагментів сірої і чорної лощеної плоскодонної кераміки, приготованої на гончарському кругі, трапляється на поверхні мису і в його обрізах. Один такий фрагмент чорної лощеної кераміки орнаментований штампом — переміжними розетками двох розмірів (рис. 1, 7). Є також багато фрагментів грубої товстостінної кераміки, частково зробленої на гончарському кругі, частково виліплоної руками. Їх поверхня — шершава, нерівна, тісто погано відмучене, грубе, з домішками.

Село Суходул. На правому березі Збруча, за 2 км від с. Гусятин, Тернопільської області, трапляються фрагменти трипільської неорнаментованої кераміки¹.

Лівий берег р. Дністра

Село Брага. На південно-східній околиці с. Браги, проти південно-східної околиці м. Хотина, у відкладеннях тераси лівого берега Дністра відкрито залишки поселення дотрипільського часу і часу полів

¹ Це місцевонаходження коло с. Гусятини, як і місцевонаходження коло села Окопа, згадується в зведенні К. Маєвського. Див. К. Majewski, Studia nad kulturą trypielską, Archeologia, I, Wroclaw, 1947, стор. 98, 99.

поховань. Культурні залишки поширені по березі Дністра на протязі близько 300 м. Вище по Дністру в обрізі тераси простежується дотрипільський культурний шар і в ньому, крім фрагментів кераміки, багато черепашок двостулчастих молюсків, а в обрізі тераси, що лежитьвище, — культурний шар часу полів поховань. Нижче по Дністру залягають культурні залишки дотрипільського часу і часу полів поховань, що вимиваються і перевідкладаються.

Дотрипільські культурні залишки представлені численними кремінними знаряддями. За матеріал для їх виготовлення правив як ясносірий крупнозернистий кремінь — звичайний для неолітичних пам'яток Середньої Наддністрянщини, так і кремінь, більш поширеній у верхньопалеолітичних пам'ятках, але не патинізований. В нашій колекції представлені правильні призматичні нуклеуси, що нерідко використовувалися і як відбійники, вузькі правильні пластинки із зробленими тонкою ретушшю зубчиками (пилки) (табл. I; рис. 1) і кілька десятків кінцевих скребачок, приготованих на вузьких пластинках (табл. I; рис. 2), коротких уламках таких пластинок і на маленьких відщепах.

Ряд невеличкіх сокир і тесел зроблено із сланцю за допомогою шліфування. Представлено один відломок шліфованої і свердленої сокири (табл. I; рис. 3, 4, 5).

Серед кераміки зовсім немає орнаментованої розмальовуванням або вірьовочним штампом і неорнаментованої, червонястожкового кольору. Всі посудини тонкостінні, сірого, жовтого або яснокоричневого кольору, приготовані з тонко відмученої глини без видимих домішок, мають досить гладку, але не лощену поверхню. Дуже багато посудин орнаментовано, причому орнамент різноманітний.

В нашій колекції є багато фрагментів, орнаментованих вузькими врізаними жолобками, що йдуть паралельно і під кутом один до одного. Ряд посудин орнаментовано по всьому тулубу заципами. Інші орнаментовані цілими площами з вдавлених цяток, маленькими квадратними і подовжніми заглибинами, врізаними лініями, що перехрещуються під прямим кутом (табл. I; рис. 6—10). Заслуговують на увагу фрагмент великої посудини з трохи загнутим донизу вушком, що виступає, три ручки від черпаків, орнаментовані з однієї поверхні по обох краях подовжніми насічками, і нижня частина жіночої статуетки (табл. I; рис. 11, 12).

Культурні залишки часу полів поховань представлені, головним чином, фрагментами зроблених на гончарському крузі сірих, лощених посудин. Серед них є екземпляр, орнаментований вертикальними паралельними врізаними лініями, екземпляр, орнаментований сіткою з врізаних ліній, і два екземпляри, орнаментовані лініями, зробленими зубчастим коліщатком, а в проміжках між ними — штампованими зображеннями невеликих концентричних кругів (табл. I; рис. 13—15). Відзначимо ще фрагмент ручки сірого лощеного горщика і фрагмент зробленої на гончарському крузі великої тонкостінної посудини, з дуже відігнутими вінцями, орнаментованої хвилястою смugoю.

Дотрипільський комплекс Браги близький до дотрипільського поселення Лука-Брублівецька¹. Йх зближають самий характер їхнього роз-

¹ С. Н. Бібиков, Дотрипольське поселеніе Лука-Брублевецкая, КСИИМК, XXI, 1947.

ташування і відношення до річки, форми кам'яних знарядь, характер кераміки та її орнаментація. Пізній комплекс Браги належить до черняхівського етапу культури полів поховань і може бути датований III—IV ст. ст. н. е.

Крім цих двох основних комплексів, серед підйомного матеріалу Браги трапляються окремі фрагменти кераміки скіфського часу.

Проти села Анадоли, за 3 км на південний схід від Браги, на поверхні тераси лівого берега Дністра трапляються схожі на неолітичний матеріал Браги кремінні знаряддя і фрагменти кераміки, орнаментованої врізаними жолобками.

Село Бабшино. Коло південної околиці села, на відстані близько 500 м від берега Дністра, в обрізах тераси простежується культурний шар, що містить грудки глиняної обмазки і трипільську кераміку із слідами розмальовування і неорнаментовану, червоноястожкового кольору, з тонко відмученої глини.

Між селами Бабшин і Гринчук, в обрізі тераси лівого берега Дністра простежуються залишки двох поселень часу полів поховань, представлені незначною кількістю фрагментів кераміки.

Село Баговиця. За 2 км на північний захід від села, в долині невеликого струмка, у місці, де жителі села при оранці виявляють у землі плити вапняку, розкопки на площі в 11 м² розкрили частину викладки з необтесаних плит вапняку, що залягають на глибині 5—20 см від поверхні.

Розкрита частина викладки трохи зігнута. Можливо, що вся викладка являла собою коло. Культурних залишків у викладці не було знайдено.

Село Баговиця. На городах коло церкви трапляються у невеликій кількості фрагменти кераміки часу полів поховань.

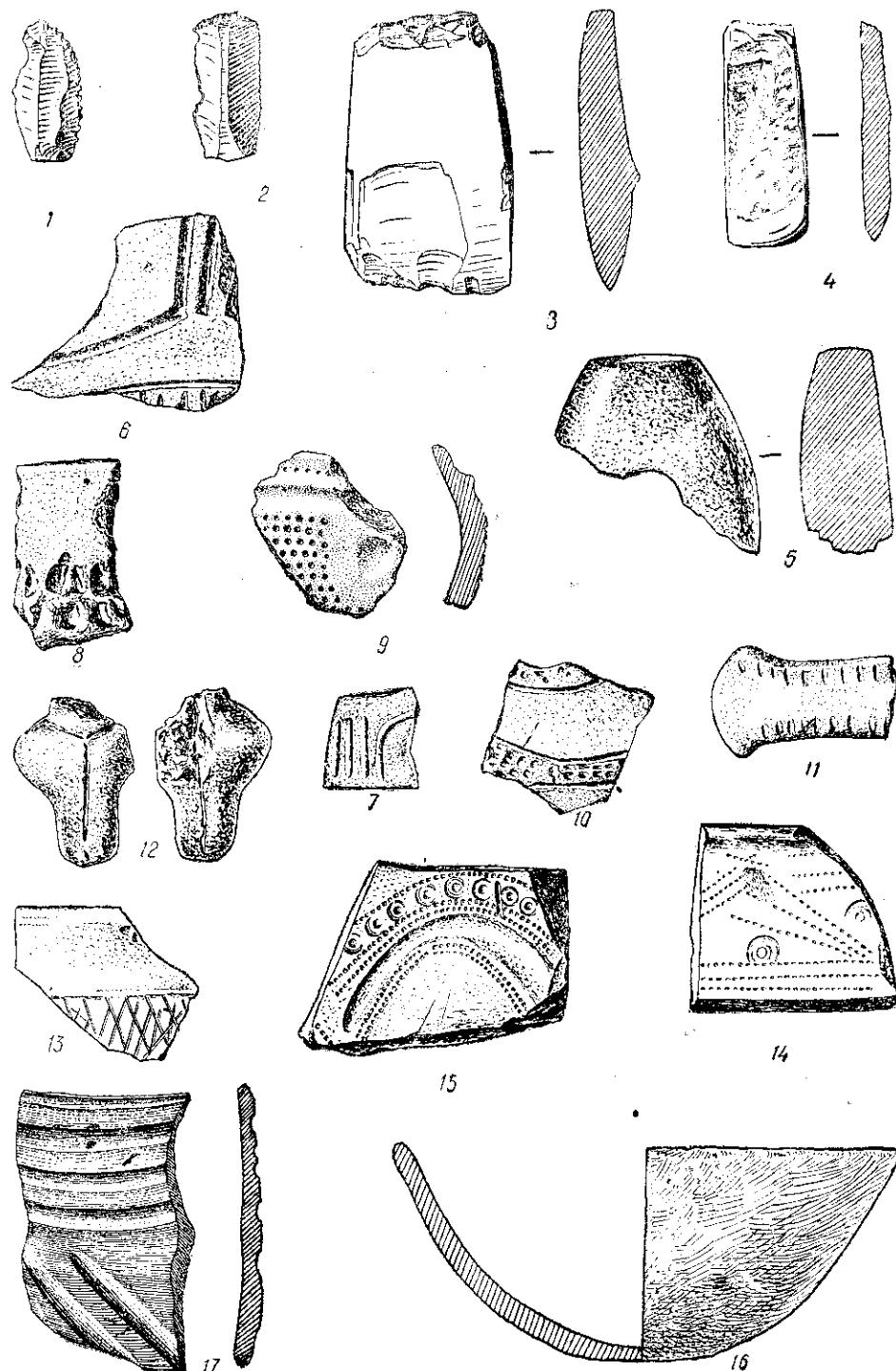
Село Станіславівка. На північ від села, в урочищі Біла Криничка по обох схилах струмка, трапляються фрагменти кераміки часу полів поховань, в тому числі один фрагмент, орнаментований зубчастим коліщатком, а також невелика кількість фрагментів середньовічної слов'янської кераміки.

Село Лука-Вублівецька. На ріні лівого берега Дністра, поблизу відомого дотрипільського поселення, автором і С. М. Бібіковим у 1946 р. виявлено два палеолітичних місцезнаходження кремінних знарядь ашельського віку¹.

Село Струга. Поблизу Нової Ушиці, на лівому березі р. Каюс, за 20 км на північ від Дністра, — трипільське поселення. Воно знаходиться за кілометр від берега річки та за 2,5 км на північний захід від с. Струги. Площа поселення — близько 150 000 м². Культурний шар знаходиться на дуже малій глибині і сильно розмивається. В розмивах видно інтенсивні скупчення грудок глиняної обмазки, що, очевидно, збереглися на місці площадок. Серед підйомного матеріалу знайдено два уламки зернотерки, невелику, частково відшліфовану кремінну сокирку і кілька відретушованих кремінних пластин.

¹ П. И. Борисковский, К вопросу о периодизации палеолитических памятников Поднестровья. Вестник Ленинградского университета, № 2, 1948. В цій роботі описується також ряд обслідувань автором верхньопалеолітичних пам'яток Середньої Наддністрийщини, що не вийшли в цю статтю.

ТАБЛИЦЯ I.

Зразки кремінних та керамічних виробів з поселень, виявлених на лівому березі Дніпра ($1/2$ п. в.).

Уся зібрана на поселенні кераміка тонкостінна, червонясто-жовтого кольору, з тонко відмученої глини, не пофарбована (табл. I; рис. 16). Багато фрагментів орнаментовано прямими і зігнутими жолобками (табл. I; рис. 17).

Село Нагоряни. Трохи вище по Дністру від впадіння р. Лядави в Дністер, на захід від с. Нагорян, на повернутому до Дністра схилі плато, — бідне верхньопалеолітичне місцевознаходження, що дало кілька кремінних пластин і відщепів, покритих білою патиною, а, також один серединний різець.

Річка Лядава. На схід від с. Нагоряни, на мисі, утвореному Дністром і р. Лядавою, що впадає в нього, вище від місця впадіння, — бідне верхньопалеолітичне місцевознаходження Лядава I, яке дало кілька патинізованих пластин і призматичних нуклеусів.

Село Яришів. На Хоньківецькій горі, що розташована на південний захід від Яришева, на правому березі р. Лядави — бідне верхньопалеолітичне місцевознаходження, яке дало кілька патинізованих призматичних нуклеусів, а також пластин і відщепів з ретушшю по краю¹.

Річка Лядава. На лівому березі р. Лядави, на схід від її гирла, на схилі плато, в урочищі Над Соснами — бідне верхньопалеолітичне місцевознаходження Лядава II, що дало кілька патинізованих призматичних нуклеусів і пластин, а також нуклевидну скребачку.

Річка Лядава. Нижче гирла р. Лядави по Дністру, на високому плато над печерною церквою, в урочищі Над Стіною — неолітичне, можливо, трипільське поселення Лядава III, що дало відламок кремінного серпа, відламок шліфованого знаряддя і фрагменти маловиразної кераміки².

Село Суботівка. В урочищі Деренівка, на північний захід від с. Суботівки, в одному кілометрі від Дністра розташовано трипільське поселення. Воно дало кістки ссавців, грудки глиняної обмазки і численні фрагменти кераміки. Вся кераміка червонясто-жовтого кольору, з тонко відмученої глини. Поряд з тонкостінними посудинами трапляються великі посудини, що мають до 40 см в діаметрі у верхній частині й стінки в 1 см завтовшки. Більша частина фрагментів не орнаментована. Один фрагмент розмальований вузькими білими смугами (табл. II; рис. 1); другий орнаментований глибокими врізаними жолобками; третій має з внутрішнього боку одне штамповане зображення трьох невеличких концентричних кругів (табл. II; рис. 2). Аналогії, подібні до цього зображення, що, можливо, має магічний характер, нам невідомі.

Нарешті, згадаємо відламок череп'яного виробу з того ж тіста, що й вся інша кераміка; можливо, це зображення руки. Кремінні знаряддя представлені відламком старанно відшліфованої з усіх боків сокири, подвійною кінцевою скребачкою, пластиною з ретушшю по краю і від-

¹ Вважаємо доречним подати тут же одне повідомлення, одержане нами від місцевих учителів. Незадовго до Великої Вітчизняної війни колгоспник с. Слобода-Яришівська І. І. Демид при оранці поля виявив у землі кам'яну скриню, з якої вийняв кістки і кам'яні знаряддя. Знахідки, що були передані до музею м. Могилів-Подільського, внаслідок німецько-фашистської окупації загинули.

² Очевидно, це поселення згадує Сіцинський (зазн. тв., стор. 285).

бійником. Тут же знайдено багато відщепів, пластин і нуклеусів ясно-сірого крупнозернистого кременю, звичайного для неолітичних і трипільських поселень Наддністрянщини.

Серед типового трипільського керамічного і кремінного матеріалу знайдено культурні залишки, що, мабуть, належать до інших епох. Це два фрагменти посудин, очевидно скіфського часу, орнаментовані вздовж вінець наскрізними круглими отворами (табл. II; рис. 3). Тісто, з якого вони приготовані, грубе, з домішками, поверхня нерівна.

Вирізняється також ряд кремінних знарядь, покритих густою білою патиною палеолітичного характеру, в тому числі невеличкий типовий мустъєрський гостроконечник і три, також невеличкі, плоскі овальні знаряддя, оброблені двобічним обтісуванням (табл. II; рис. 4—6). Можливо, ми маємо тут справу з залишками мустъєрського місцевонаходження.

Село Яруга. На схід від села, приблизно за два кілометри від Дністра, в урочищі Веків, поблизу урочища Гертопи, на схилі — бідне верхньопалеолітичне місцевонаходження, яке дало кілька патинізованих кремінних пластин і призматичних нуклеусів та один різець.

Село Яруга. В урочищі Попова Долина, за 3,5 км на схід від села, на півдорозі між Яругою і Дорошівкою, — залишки поселення часу полів поховань (IV—V ст. ст. н. е.). Поселення розташовано на схилах улоговини, коло верхів'я невеликого струмка. Культурні залишки складаються з фрагментів сірої і чорної лощеної кераміки, з різкими перегинами і дуже відігнутими вінцями, зробленої на гончарському крузі. Поряд з ними знайдено фрагменти великої посудини типу піфоса із стінками в 1,5 см завтовшки. Посудина орнаментована наліпним поясом. У тісті чимала домішка крупного піску. Поверхня шершава, не лощена, з помітними піщаникими (табл. II; рис. 7).

Серед цього матеріалу знайдено кілька фрагментів пізньотрипільської кераміки.

Село Михайлівка. На мисі лівого берега Дністра, в урочищі Ярки, за чотири кілометри нижче від с. Михайлівки по Дністру, — багате трипільське поселення (Михайлівка I). Воно займає площу близько 50 000 м². Культурний шар починається відразу ж під дірновим шаром і досягає 1,2 м глибини. В культурному шарі залягають кістки ссавців, скупчення грудок глиняної обмазки (мабуть, залишки площа-док), численна вкрита ангобом кераміка, покрита розмальовуванням червоної і коричневого кольорів, у тому числі уламки біноклевидної посудини. Ряд фрагментів орнаментовано не розмальовуванням, а врізаними зігнутими жолобками й ямками (табл. II; рис. 8).

Знайдено також нижню частину крупної людської статуетки, орнаментованої глибоко врізаними жолобками (табл. II, рис. 9) і цілу схематизовану людську статуетку (табл. II; рис. 10). Трапляються оброблені кремені, в тому числі виявлено дві невеликі скребачки.

Поселення Михайлівка I є, безперечно, більш стародавнім, ніж більшість описаних вище трипільських пам'яток і хронологічно більше до Браги.

Серед трипільського матеріалу знайдено кілька фрагментів чорної лощеної кераміки, зробленої на гончарському крузі, що належить до часу полів поховань (III—IV ст. ст. н. е.).

Поселення підмивають води Дністра, і воно дуже руйнується.

Село Михайлівка. В урочищі Пасіки, за 1,5 км нижче по Дністру від с. Михайлівки, в обрізі тераси Дністра, на глибині 1,5 м від поверхні — шар розколотих кременів. Шар підмивається водами Дністра й осипається. Серед п'ятисот відщепів і пластин ясносірого крупнозернистого кременю, що виявлені тут, немає жодного знаряддя чи заготовки знаряддя. Знайдені тільки в значній кількості грубі, масивні призматичні і дисковидні нуклеуси та їх відламки. Очевидно, тут була неолітична майстерня (Михайлівка II), де провадилося розколювання кременю. Желваки кременю могли привозити з протилежного берега Дністра, де, саме напроти, коло с. Кременчук є багаті їх родовища.

Село Буша. Це село, що розташоване при впадінні р. Буша в притоку Дністра Мурафу, вже багато десятиліть відоме археологічними знахідками.

Бронзовий кельт (табл. II; рис. 11), знайдений перед Великою Вітчизняною війною місцевим жителем М. Г. Овчаруком в урочищі Гайдамацький Яр¹. Форма кельта дуже своєрідна і не має прямих аналогій серед знахідок, зроблених на території СРСР. Аналогічні кельти відомі з Центральної Європи, з Дунайського басейну. З одного краю кельт має довгасте вушко; протилежний край дуже витягнений догори і загострений.

Правий берег р. Дністра

Село Пригородок. На плато на схід від села, проти с. Окопа, Тернопільської області, — бідне верхньопалеолітичне місцевознаходження, що дало кілька патинізованих кременів.

Річка Збруч. На плато над Дністром проти впадіння р. Збруча окремі знахідки фрагментів трипільської кераміки і кам'яних знарядь.

Село Атаки. Між с. Атаки і Хотинською фортецею, на терасі правого Дністра — окремі знахідки патинізованих кременів верхньопалеолітичного вигляду, фрагментів неорнаментованої пізньотрипільської кераміки і кераміки епохи полів поховань.

Місто Хотин. За 500 м вище по Дністру від Хотинської фортеці, на ріні правого берега Дністра, в таких же умовах, як біля Луки-Врублівецької, зібрано близько двадцяти оброблених кременів архаїчного вигляду — дисковидних нуклеусів і відщепів.

Місцевознаходження належить до трохи пізнішого часу, ніж Лука-Врублівецька, певно, вже до початку мустєрської епохи. Серед підйомного матеріалу зовсім немає домішки пізніших, верхньопалеолітичних чи неолітичних форм кременів, а також і кераміки.

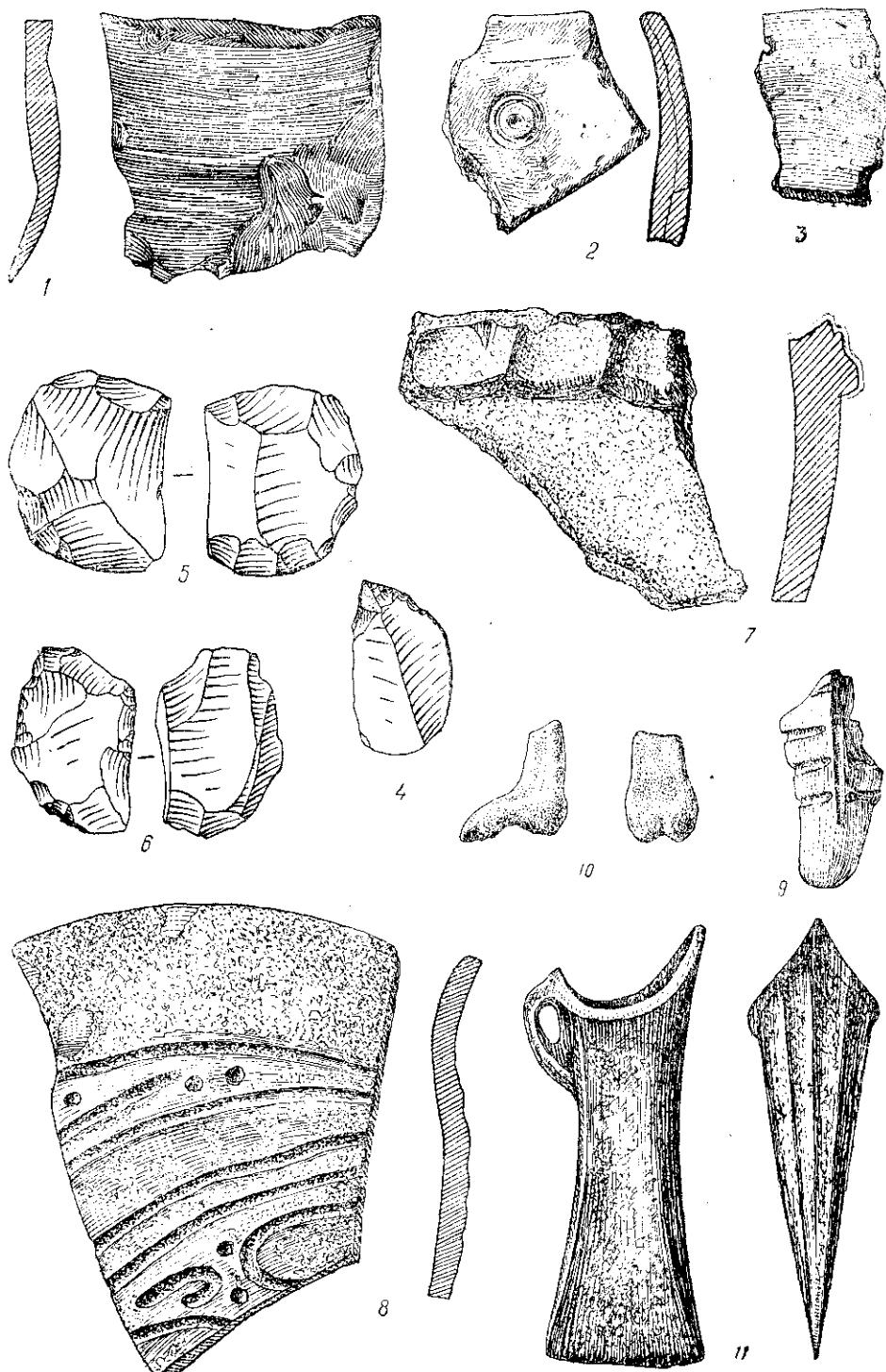
Село Вороновиця. На північний захід від с. Вороновиці, проти гирла р. Смотрич, у відкладеннях тераси правого берега Дністра, в суглинку залягають патинізовані верхньопалеолітичні кремені разом з кістками північного оленя². Знахідки були розташовані ізольовано і вираженого культурного шару не утворювали.

Трохи на схід, також проти гирла р. Смотрич, в обрізі цієї ж тераси залягають фрагменти кераміки часу полів поховань.

¹ М. Г. Овчарук спеціально займався збиранням старожитностей в околицях Буша і мріяв організувати в селі музей. Він загинув смертю хоробрих у бою з німецько-фашистськими загарбниками. Кельт був переданий нам його сином П. М. Овчаруком.

² Визначення В. І. Зубаревої.

ТАБЛИЦЯ II.

Зразки культурних шарів поселень лівого берега Дністра ($1/2$ н. в.).

Село Вороновиця. В урочищі Обичка, на південний схід від с. Вороновиці, на протилежному схилі того ж дністровського плато, за 2,5 км на північний захід від с. Коновки розташовано поселення часу полів поховань, що дало численний підйомний матеріал.

Вся кераміка зроблена на гончарському кругі. Вона представлена численними фрагментами сірих лощених посудин з дуже відгнутими вінцями (табл. III; рис. 1, 2), грубіших посудин, що мають шершаву поверхню і приготовані з погано відмученої глини з домішками (табл. III; рис. 3), нарешті, великих посудин типу піфосів, що приготовані з добре відмученої глини і мають гладку, хоч і не лощену поверхню (табл. III; рис. 4). Є кілька фрагментів червоних гляніяних імпортованих амфор і глеків.

Серед керамічного матеріалу знайдено відламок викопного — триподіта, що правив, мабуть, за штамп для нанесення орнаменту на кераміку (табл. III; рис. 5)¹.

Крім основної маси матеріалу III—IV ст. ст. н. е., на поселенні знайдено заготовку кремінної неолітичної сокири і кілька фрагментів кераміки скіфського часу.

Рестев. В усті великої рестевської яруги, на поверхні тераси Дністра, — знахідки фрагментів кераміки скіфської і часу полів поховань.

Село Атаки². На території с. Атаки, проти с. Студениці, в обрізах тераси, в нижній частині ґрунтового шару залягають окремі фрагменти грубої товстостінної кераміки скіфського часу. Такі самі фрагменти залягають і на поверхні суміжних городів. Серед цього матеріалу є фрагмент круглодонної невеликої посудини, ліпної, з лощеною поверхнею, що точно повторює посудину з ранньоскіфського кургану коло Луки-Врублівецької, розкопаного у 1947 р.

За 1—2 км на захід від цього місцезнаходження розташовано два бідних верхньопалеолітичних місцезнаходження.

Село Комарово. На північ від с. Комарового розташовано поселення скіфського часу, яке дало деяку кількість фрагментів кераміки.

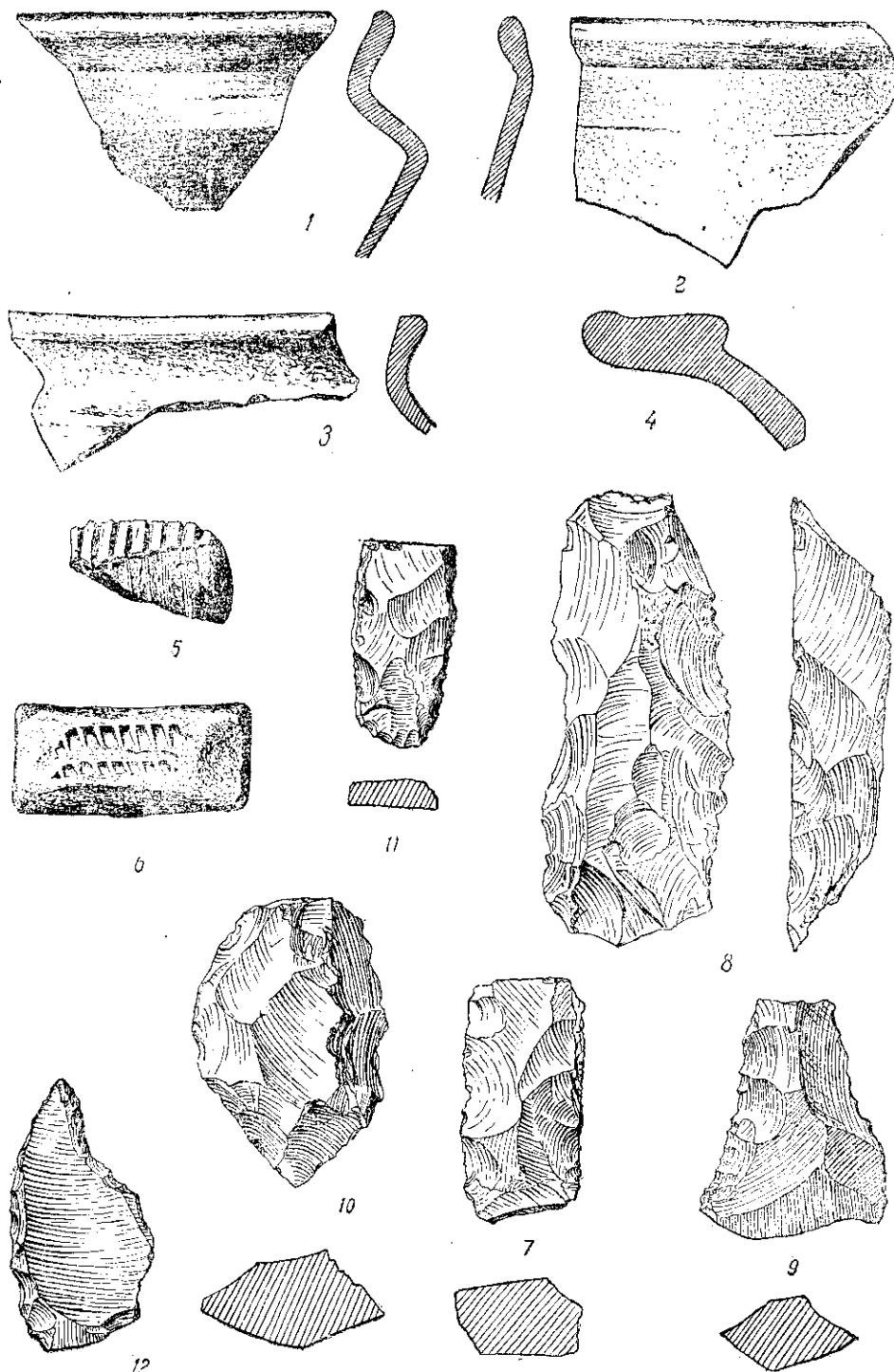
Село Кормань. В урочищі Хресті на захід від села, на поверхні плато правого берега Дністра — місцезнаходження неолітичних знарядь. Керамічних знахідок немає. Підйомний матеріал представлений обробленими кременями сірого кольору, крупнозернистими, характерними взагалі для неолітичних і трипільських пам'яток Наддністрянщини. Є велика кількість грубих, товстих, масивних відщепів і пластин кременю.

Крім того, в нашій колекції є й близько тридцяти закінчених знарядь. Це — відбійники кулястих обрисів 6—8 см у діаметрі. Довгасті, двобічно обтесані масивні знаряддя, що наближаються до прямокутних обрисів і нагадують пік. Довжина їх 7—13 см, край нерівні, зигзагоподібні. Вони могли правити за сокири, тесла, наконечники мотик. Зокрема, один екземпляр серед них асиметричний, з однієї поверхні — плоский, з другої — опуклий (табл. III; рис. 7, 8).

¹ На табл. III, рис. 6 відтворено відбиток, зроблений цим штампом.

² Роботи в районі сс. Атаки, Комарово і Кормань проводилися з участю Б. О. Тимошука.

ТАБЛИЦЯ III.

Зразки з культурних шарів поселень правого берега Дністра ($\frac{1}{2}$ н. в.).

Всі ці знаряддя типу піків дуже грубі й архаїчні, мають макролітичний вигляд. Тільки одне з них має правильні прямокутні обриси, оброблене частково сколами, а частково ретушшю і нагадує заготовки неолітичних сокир.

Два двобічно обтесані знаряддя мають трапецієвидні обриси і нагадують ранньонеолітичні транше (табл. III; рис. 9). Три двобічно обтесані, товсті, масивні, овальні знаряддя нагадують ручні рубила (табл. III; рис. 10). Краї їх зигзагоподібні. На одному кінці вони мають силошення, подібне до п'ятки. Довжина їх 8—11 см.

Крім двобічно обтесаних знарядь, приготуваних з кусків і жеваків кременю, ряд знарядь виготовлено з масивних пластин неправильних обрисів, 7—9 см завдовжки (табл. III; рис. 11).

Сюди відносяться дзьобоподібні знаряддя, один край якого затуплено стісуванням; з протилежного краю ретуш формує на кінці дзьобоподібне вістря (табл. III; рис. 12). Кілька пластин з затупленим довгим краєм і ретушшю. Протилежний край — гострий, необроблений, має сліди вживання; очевидно, це свого роду ножі. Кілька скребачок на кінцях товстих масивних пластин. Два атипові скошені різці (*burins busqués*) на товстих відщепах.

Серед багатьох сотень кременів, поширеніх на площині близько 100 000 м², зовсім немає екземплярів, оброблених відтискою ретушшю, і екземплярів із слідами шліфування.

Місцевонаходження Кормань значно відрізняється від неолітичних кремінних майстерень, виявлених нами коло Михайлівки і Кременчука. Макроліти Кормані можна зіставити з аналогічними макролітами протилежного берега Дністра, околиць Старої Ушиці. А втім, не виключена можливість, що тут була неолітична майстерня, в якій заготовлялись неолітичні знаряддя.

Село Кременчук (Молдавська РСР). Село знаходитьться проти с. Михайлівки, Вінницької області. В його околицях багато родовищ кременю як у вигляді великих жеваків у первинному заляганні, так і в галечниках. На західному схилі гори Кременчук, що височить над селом, і на повернутому до неї східному схилі плато, що починається за горою, — залишки, очевидно, неолітичної кремінної майстерні. Тут лежать тисячі розколотих рукою людини кременів — масивних відщепів, пластин, грубих, аморфних призматичних і дисковидних нуклеусів. Серед тисяч кременів немає жодного закінченого знаряддя, заготовки чи кременю з ретушшю і з формуючою його оббивкою.

Кремінь в більшій частині — сірий, крупнозернистий, непатинізований, характерний для неолітичних і трипільських місцевонаходжень Наддністрянщини. Де-не-де трапляється темносірий прозорий патинізований кремінь. Своїми формами і характером розколювання ці патинізовані кремені не відрізняються від основної маси матеріалу і, очевидно, одночасні з ним.

П. И. БОРИСКОВСКИЙ

НЕКОТОРЫЕ ДОПОЛНЕНИЯ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Резюме

Во время археологических разведок, производившихся в 1946, 1947 и 1948 гг. по течению Днестра и Збруча, было обнаружено и обследовано несколько десятков археологических памятников различных эпох, начиная с древнепалеолитических и кончая памятниками I и II тысячелетий н. э.

Из обнаруженных памятников наиболее интересны следующие:

1. Древнепалеолитическое местонахождение Лука-Брублевецкая, давшее типичные ашельские отщепы, нуклеусы и рубила.
2. Мустьерское местонахождение Хотин.
3. Дотрипольское поселение Брага, давшее многочисленные каменные орудия и керамику и содержащее также слой эпохи полей погребений.
4. Трипольское поселение Михайловка, давшее глиняные статуэтки и многочисленную роменскую керамику.
5. Позднетрипольское поселение Гусятин, имеющее ряд аналогий с поселением в с. Городске.
6. Поселение эпохи полей погребений у Вороновицы.
7. Поселение эпохи полей погребений у Юзефовки.

О. Я. ОГУЛЬЧАНСЬКИЙ
(Осипенко)

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

(За матеріалами досліджень 1938—1948 рр.)

Геологічна структура Північного Приазов'я характерна такими особливостями: потужні шари осадочних порід, які утворюють берег Азовського моря і досягають 20—30-метрової товщини, поступово, в міру віддалення берегової лінії на північ, замінюються виходами кристалічних порід Азово-Подільської плити.

У далекому минулому виходи кристалічних порід на денну поверхню на Приазов'ї досягали значної височини. Про це красномовно свідчать величезні горби відламкових розсипів, що збереглись тут (Корсак-Могила, Токмак-Могила), а також своєрідна і неповторна конфігурація берегової лінії північного узбережжя Азовського моря, що, як відомо, багата на ряд величезних піщаних кіс. Ці коси, як доведено геологами, є результат виносу приазовськими річками в море величезної кількості кварцового піску.

Річки Північного Приазов'я — Берда, Обиточна, Куца-Бердинка, Лозоватка та ін. стикають з південно-східних схилів Азово-Подільської плити. У верхній і середній течії приазовські річки, розмивши кристалічний масив, утворили великі навіси і печери. Археологічне дослідження долин річок Приазов'я, особливо їх верхніх і середніх течій, проведене автором цієї статті, дало обширний археологічний матеріал, на якому спинимося далі. Але перш ніж розпочати опис конкретних знахідок, слід додати до вищевикладеного ось що: на території Північного Приазов'я, в зв'язку з особливостями геологічної будови, відсутній кремінь. Крім того, територія Північного Приазов'я по басейнах зазначених річок археологічно зовсім не вивчена. З розкопок дореволюційного часу можна лише вказати на розкопки курганів часу бронзи і скіфського в 1889 р. М. І. Веселовським та М. Ю. Бранденбургом.

Грецька Балка

Урочище Грецька Балка розташовано на лівому березі річки Берди, за 5,5 км вище за течією від с. Миколаївки, Осипенківського району. Воно являє собою типову для середньої течії річки балку, де на поверхні виходить Азова-Подільська кристалічна плита.

Скупчення кременю, що привернуло увагу автора, було виявлено в 1946 р. на північному схилі балки на відстані 250 м від р. Берди.

Культурний шар цього місцезнаходження зруйновано деглювіальними потоками. Частину кременю було знесено в балку, де її виявлено у виносах, а також на березі річки.

Кремінь однорідний, прозорожовтого забарвлення, дуже патинізований.

Серед підібраного на поверхні кременю (площа місцезнаходження 200 м²) переважають відщепи і поперечні перерізи мікролітичних пластинок. Закінчених знарядь мало: скребачки (2), різці (2), малих розмірів пластинки з крутим ретушованим краєм (2), виїмчаста скребачка (1), трапеція (1) (рис. 1). Кераміки немає.

Кремінний інвентар Гречкої Балки нагадує кремінь ранньонеолітичного шару Кам'яної Могили (розкопки В. М. Даниленка), що дає підставу до цього ж часу віднести і описуваний матеріал.

Косолапова Балка

Стоянка розташована на надзаплавній терасі правого берега р. Берди, за 6,5 км вище за течією від с. Миколаївки, Осипенківського району, проти урочища лівого берега — Косолапової Балки.

З південного сходу стоянка облямована скелястим лівим берегом р. Берди. На північний захід від неї рівний степ (рис. 2).

Заплава в районі стоянки — піщана, лежить низько над рівнем води і заливається весняними водами.

Територія стоянки задернована слабо, стокові води порізали її неглибокими каналами і балочками. Загальна площа стоянки 350—450 м².

Кремінь Косолапової Балки різноманітний, найчастіше трапляється темний, сірого і яснооранжового забарвлення і, очевидно, походить з Донбасу.

У кремінному інвентарі Косолапової Балки намічаються три відособлених комплекси.

Перший комплекс включає кремінь двох видів: прозорооранжового і темного забарвлення; на прозорооранжовому кремені патинізації немає, а на темному є.

Серед кременю першого комплексу переважають відламки ножовидних пластинок (блізько 50 екз.). Зібрано такі закінчені знаряддя: скребачки на короткій пластинці (3), скребачка на пластинці, виїмчасті скобельки на пластинці (2), різці (3), пластинка з крутим ретушованим краєм, нуклеус (рис. 3, 1—5).

Цей комплекс кременю слід віднести до раннього неоліту. Про це свідчить схожість інвентаря місцезнаходження із знахідками попереднього місцезнаходження.

Другий комплекс включає кремінь тільки темного, різної інтенсивності забарвлення. Незначна частина кременю слабко патинізована.

Серед кременю другого комплексу найчастіше трапляються відщепи (блізько 40), уламки пластинок (12), крайові ребристі сколи від нуклеусів (3). Закінчені знаряддя: трапеції з ретушованою спинкою (2), віджимник, пластина-ніж з ретушшю обох країв, пластинка з ретушшю з черевця, проколка, трикутний наконечник стріли, оброблений двобічною віджимною ретушшю (рис. 3, 6, 7, 9, 10, 11, 12).

Весь інвентар другого комплексу, а особливо окремі його екземпляри, наприклад, пластинка з ретушшю з черевця, цілком аналогічні кре-

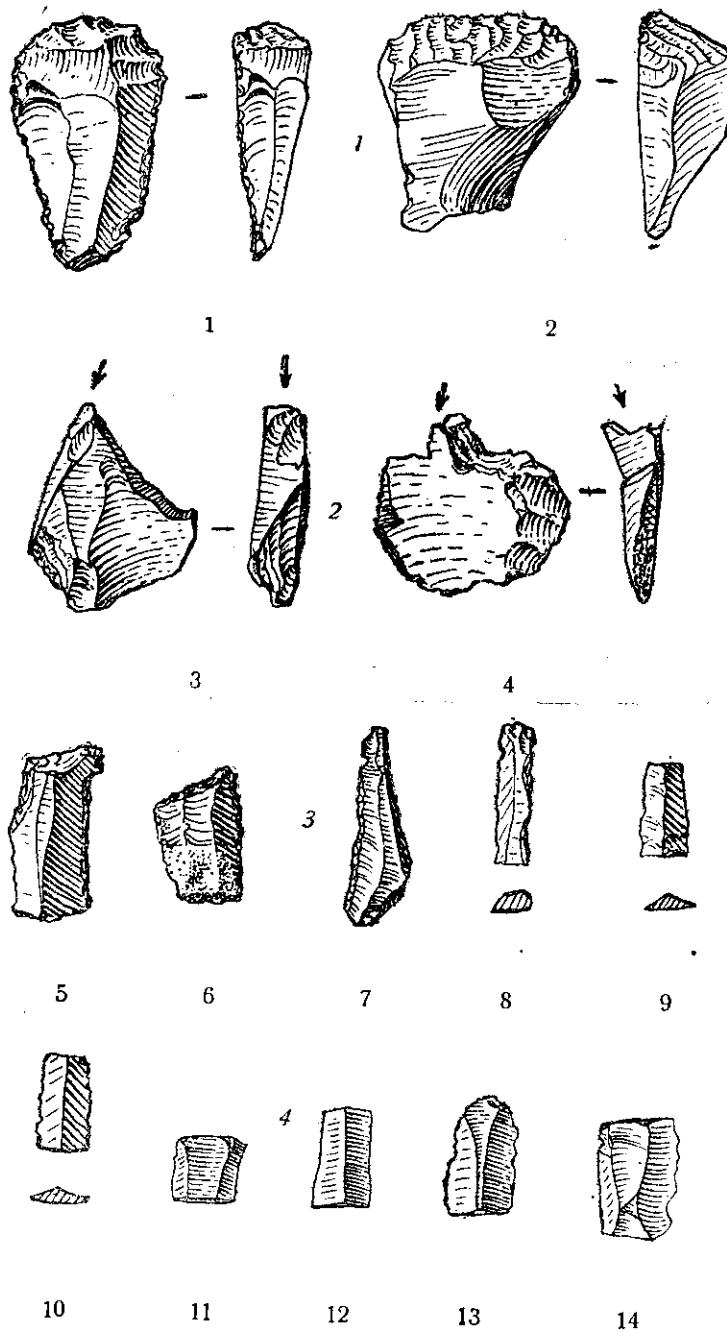

Рис. 1. Кремінний інвентар з Грецької Балки (н. в.).

мінному інвентарю із стоянки на Малому Дубовому острові (порожиста частина Дніпра) середнього періоду неоліту. Це дає нам право віднести до цього ж періоду інвентар другого комплексу.

Кремінь третього комплексу різномірдний: найчастіше сірого і блідо-сірого забарвлення. Патинізації немає. Відщепів мало. Уламків пластинок 7 екземплярів. З решти знарядь вкажемо на скребачки на відщепах і пластинках (5), віджимник, фрагмент нижньої частини наконечника стріли, відбійник, пластинку з ретушшю одного краю, вимчайстий скобелець на пластинці, обушкову частину сокирки (?), уламок пластинки з ретушшю обох країв, при цьому один край ретушовано овально (рис. 3, 8, 13—21).

Рис. 2. Неолітична стоянка Косолапова Балка. X — стоянка.

Порівнюючи третій комплекс кременю Косолапової Балки з кремінним інвентарем пізньонеолітичного шару Кам'яної Могили, аналогічних місцевознаходжень з Нижнього Дніпра, автор приходить до висновку про пізньонеолітичне датування описаного комплексу.

Цікаво відзначити випадкову знахідку кам'яної булави на недалекій відстані від вищезгаданої стоянки, коло так званих Рясних Могил. Булаву було знайдено на поверхні землі після глибокої оранки; очевидно, вона зв'язана з оранкою курганів або ж з існуванням тут більш давнього могильника. Ця булава своїм розміром і формою нагадує нам булави відомого маріупольського могильника¹. Булава з Рясних Могил має сферичну форму з чотирма півкулями, що лежать навхрест. Матеріал — порфір. Цю знахідку автор за аналогією із знахідками маріупольського могильника датує пізнім неолітом (рис. 4).

¹ М. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933.

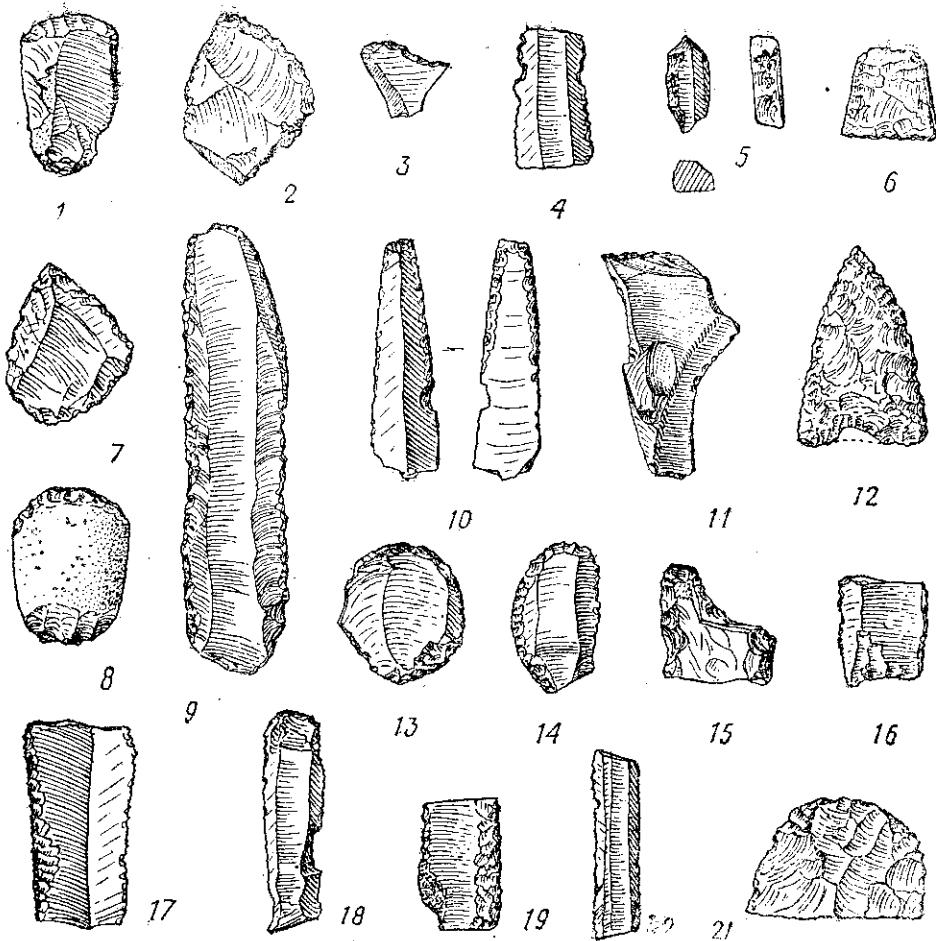

Рис. 3. Кремінний інвентар з Косолапової Балки ($2/3$ н. в.).

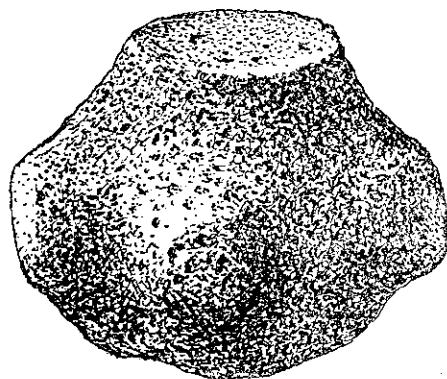

Рис. 4. Кам'яна булава ($2/3$ н. в.).

с. Орлівка

Влітку 1938 р. колгоспник с. Орлівки повідомив автора, що в районі Горбатого Моста було розкрито місце поховання людини і коло кістяка виявлені якісь „ножі з каменю“.

Автор, що прибув на місце знахідки, встановив таке. Розкрите колгоспниками поховання було розташоване на лівому березі р. Лозоватки за 1,5 км від с. Орлівки, вверх за течією річки, коло так званого Горбатого Моста. З розповідей колгоспників з'ясувалось, що вони провадили земляні роботи, зв'язані з улаштуванням поливного городу. Землю, пістрібну для загачення річки, брали з невеличкого кургану. Коли верхній шар кургану, приблизно в 1,5 м, було знято, на „підошві“ виявили людський кістяк.

Дослідження цього кургану в 1938 р. дало такі результати.

Розкритий колгоспниками курган був насипаний з суглинку, накопаного на місці, що складає тут верхні шари лівого берега річки. Насип мав круглу півкулясту форму таких розмірів: висота 1,2 м, діаметр 6,5 м. В кургані ясно позначилася ґрунтовна яма, що мала завдовжки 2,3 м, завширшки 1,1 м і завглибшки 0,6 м. Перекриття не виявлено або ж воно було знищено під час земляних робіт. В ямі був кістяк дорослої людини, що лежав на лівому боці, у випростаному стані, орієнтований головою за течією річки, тобто на південний захід. Руки витягнені вздовж тулуба. Кістки погано збереглися, череп зовсім зруйнований; це пояснюється тим, що кістяк зберігався весь час у вогкому ґрунті¹.

Інвентар поховання складався з кремінних кинджала, наконечника списа і п'ятьох заготовок з двобічною обробкою (рис. 5). Розміщався інвентар так: кинджал біля кисті правої руки, наконечник списа коло ніг, чотири грубо обтесані заготовки — віялом навколо голови. Кераміки не було. Помітно, що узголов'я посыпане вохрою.

Кремінний кинджал має такі розміри: загальна довжина 21,1 см, ширина найширшої частини клинка 5,2 см, довжина ручки 5,3 см (ручку загублено), ширина 3,1 см. Клинок кинджала старанно відретушовано. Поверхня його заполірувалася; краї з обох боків заново підправлені ретушшю².

Наконечник списа таких розмірів: довжина 10,2 см, ширина при основі 4,9 см, стержень для прикріплення до ратища 3,1 см. Загальна форма наконечника — правильний гострокутний трикутник з держаком. Заготовки мають такі розміри: довжина від 7,8 до 12,7 см; ширина від 4,1 до 5,2 см.

Ближній Шпиль

На велику увагу заслуговують також розкопки Ближнього Шпilia, які провадились у літньо-осінній період 1946 р.

Ближній Шпиль, що знаходиться за 6 км на схід від м. Осипенко, являє собою стрімкий суглинистий мис, який є пунктом, де води р. Берди

¹ Матеріал антропологічно не визначено. Зберігається в Осипенківському краєзнавчому музеї.

² Цей кинджал (з ручкою) описаний також О. М. Бадером у статті „Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции“, КСИИМК, вып. XXXI, стр. 180, рис. 68.

свого часу вливалися в Азовське море. Тепер внаслідок виносів річкою великої кількості піску берег моря „відсунувся“ на 1,5 км, а колишня дельта р. Берди перетворилася на мілководний, густо порос-

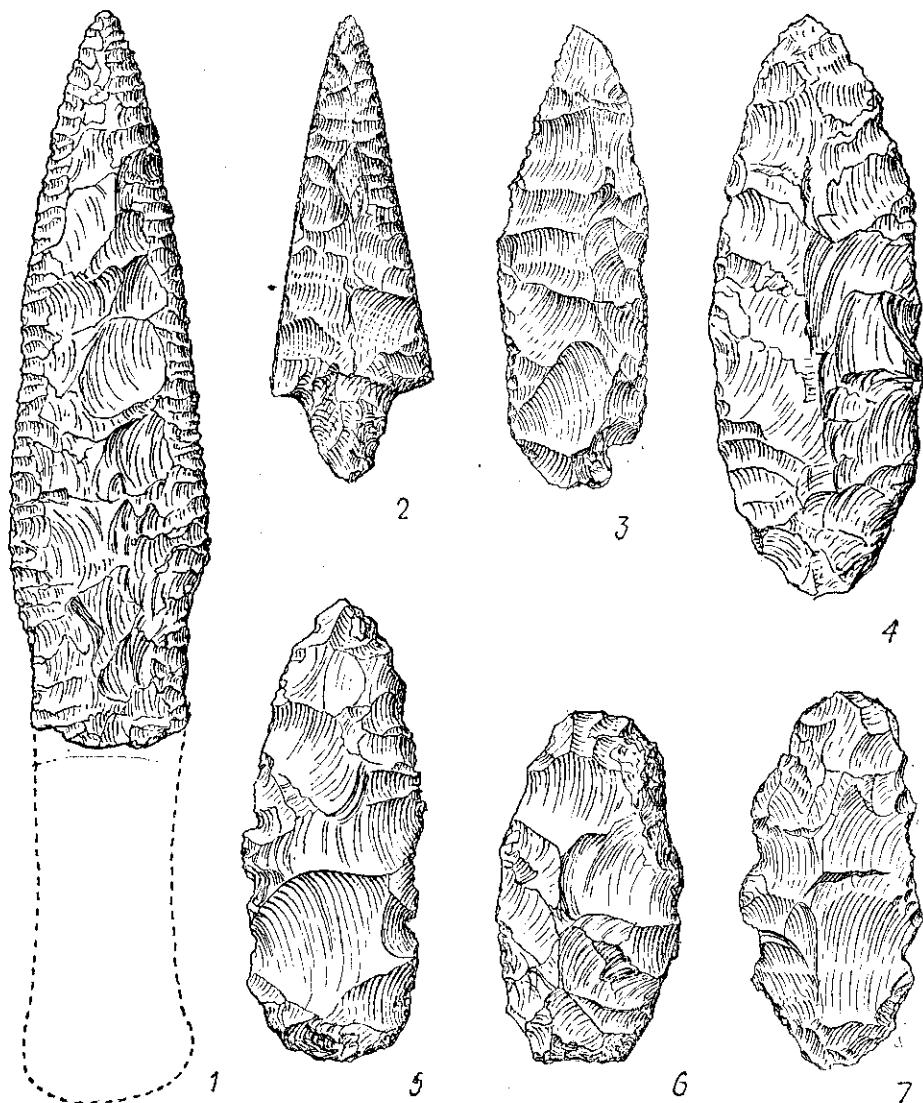

Рис. 5. Кремінний інвентар з поховання (2/3 н. в.).

лий очеретом лиман, що має тепер назву Солодкий лиман. Височина мису 12 м.

Розкопки провадились Осипенківським музеєм в найбільш кінцевій частині мису — в його основі.

Спочатку тут був виявленій бивень мастодонта (3,45 м завдовжки) поганої збереженості. Бивень було виявлено в 1,5-метровій товщі кварцового піску, змішаного з галькою.

В дальшому розкопки провадилися в суглинках, тобто вище піща-ного шару. Тут був виявленій уламок трубчастої кістки мамонта. На кістці були помітні сліди тупих ударів. Тут же були виявлені відщепи кременю, сильно патинізовані. Вище від згаданої знахідки, в суглинку було викопано посудину, що добре збереглася (рис. 6). Виявлена посу-

Рис. 6. Глиняна посудина ($\frac{2}{3}$ п. в.).

дина має сферичну форму з кулястим дном і прямою невисокою шийкою. Значна частина поверхні посудини покрита шнуром орнаментом. Орнамент являє собою пересічні ламані прямі. Для підвішування посудини використовувалися прикріплені по боках вушка, що мають верти-кальні отвори і густо орнаментовані мотузочком, покладеним вертикаль-ними смужками.

Ця посудина може бути датована давньоюмним часом.

А. Я. ОГУЛЬЧАНСКИЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ СЕВЕРНОГО ПРИАЗОВЬЯ

(По материалам исследований 1938—1948 гг.)

Резюме

С 1938 г. Осипенковским краеведческим музеем проводились архео-логические разведки в Северном Приазовье.

По реке Берде, близ урочища Греческая Балка, была обнаружена ранненеолитическая стоянка с разрушенным культурным слоем. У Косолаповой Балки по той же реке была обнаружена стоянка с кремневым инвентарем, которая содержала три хронологически разновременных культурных комплекса, а именно: времена раннего, среднего и развитого

неолита. Тут же, в урочище Рясные Могилы, была найдена каменная булава, аналогичная подобным находкам мариупольского могильника.

Большого внимания заслуживает курган, обнаруженный возле с. Орловки. Здесь под курганной насыпью, в грунтовой яме было обнаружено погребение в вытянутом положении, которое сопровождалось богатым кремневым инвентарем (пять заготовок с двухсторонней обработкой, кремневый кинжал и наконечник копья).

Особо следует отметить случайную находку у мыса Ближний Шпиль, в 6 км к востоку от г. Осиенко, круглоголового сосуда с веревочным орнаментом.

ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЙ

С. Н. ЗАМЯТНИН

(Ленинград)

О ХАРАКТЕРЕ КУЛЬТУРНЫХ ОСТАТКОВ В ПЕЩЕРЕ У с. ИЛЬИНКИ, ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

В 1938 г. Т. Г. Грицаем, начальником палеонтологической экспедиции Академии наук Украинской ССР, на берегу Куюльницкого лимана у села Ильинки, Одесской области, было открыто скопление костей пещерного медведя. При дальнейшем исследовании здесь же вместе с костями животных были обнаружены палеолитические орудия. Нахodka эта, безусловно, явилась заметным событием в изучении культуры четвертичного человека на территории Украинской ССР. Ведший в 1939 и 1940 гг. раскопки в Ильинке сотрудник экспедиции палеозоолог А. Д. Рошин совершенно правильно оценил это местонахождение, подчеркивая именно археологический его интерес¹.

Уже самые условия залегания находки (древняя, обвалившаяся пещера карстового происхождения, прорезанная впоследствии небольшой выработкой для добычи строительного камня), а равно четвертичный возраст обнаруженных остатков, позволяли исследователю предполагать здесь следы деятельности первобытного человека.

Собранные в ходе работ 1939 г., хотя и единичные, но несомненно оббитые человеком кремни придали этому предположению полную достоверность. Немногочисленные находки 1939 г., изданные А. Д. Рошиным в цитированной выше публикации, в 1940 г. были дополнены рядом находок оббитых человеком кремней, хотя попрежнему немногочисленных, но содержащих ряд характерных орудий, достаточных, чтобы дать заключение об их возрасте.

Осенью 1940 г. А. Д. Рошин, оставивший за собой обработку лишь палеонтологического материала, обратился к автору этой статьи с просьбой дать заключение о найденных в Ильинке оббитых кремнях, на что автор, разумеется, охотно согласился, и через некоторое время археологическая часть коллекций из Ильинки была переслана в Ленинград, в Институт истории материальной культуры.

В течение зимы и весны 1940—1941 гг. присланные материалы были внимательно рассмотрены; с наиболее характерных кремневых изделий под нашим наблюдением лучшим в то время рисовальщиком кремня

¹ А. Д. Рошин, Нові місця знаходження кісток печерного ведмедя з залишками палеоліту, Вісті Академії наук Української РСР, № 9-10, 1939, стор. 68—71.

в Ленинграде Н. Н. Чернягиным были изготовлены рисунки. Таблица рисунков была приложена к нашему заключению.

Присланные вместе с кремнями некоторые костные остатки (относительно которых предполагалась обработка их человеком) были, кроме автора, просмотрены еще и В. В. Каракаровским. На одном из заседаний сектора палеолита ИИМК весной 1941 г. нами было сделано сообщение об Ильинке с демонстрацией находок. Предполагалось наше участие в раскопках Ильинского местонахождения в 1941 г.

Начавшаяся Великая Отечественная война оборвала на ряд лет дальнейшие работы в Ильинке. Они возобновились почти тотчас же после изгнания фашистских захватчиков — в 1945 г. и широко развернулись в 1946 и 1947 гг.¹.

Как выяснилось в процессе этих работ, Ильинское местонахождение оказалось в значительной мере исчерпанным произведенными ранее работами. Маловыразительными оказались и немногочисленные археологические материалы, собранные дополнительно².

Таким образом, небольшая, но характерная коллекция, находившаяся у нас на определении зимой 1940—1941 гг., является основным материалом для характеристики культуры этого важного по своему географическому положению местонахождения.

К сожалению, коллекция эта, будучи переслана в Одессу перед самой Великой Отечественной войной, в настоящее время утрачена. Та же участь, видимо, постигла и написанное нами заключение, к которому был приложен оригинал рисунков Н. Н. Чернягина. Не сохранился и черновик этого заключения, так как наш рукописный архив пострадал во время блокады Ленинграда.

Можно было опасаться, что эти интересные материалы утрачены полностью. Однако в результате тщательных поисков нам посчастливилось отыскать негатив фотографического снимка с таблицы рисунков Н. Н. Чернягина, изготовленный по нашему заказу перед отсылкой оригинала³.

Кроме того, нашлись случайно сохранившиеся несколько листков черновых карандашных заметок, которые вместе с рисунками позволяют дать достаточно полное описание всех наиболее характерных из приславшихся вещей и восстановить содержание нашего заключения, данного в 1941 г.

Автор счастлив, что этот интересный материал из раскопок в Ильинке в 1939 и 1940 гг., утраченный во время войны, все же сможет войти в научное обозрение.

Присланные на просмотр материалы из Ильинки были заключены в небольшом фанерном коробке, содержимое которого состояло:

1) из картонного планшета, на котором были нашиты шесть кремней и один осколок кости, видимо, из раскопок 1939 г., так как этот осколок

¹ В 1946 г. работы велись П. П. Ефименко; в 1947 г. — С. Н. Бибиковым и П. И. Борисковским.

² П. П. Єфіменко, Стійбище мисливців на печерного ведмедя під Іллінкою, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 214—215.

³ Негатив этот передан на постоянное хранение в фототеку ИИМК в Ленинграде.

и три кремня были воспроизведены на рисунке в цитированной выше статье А. Д. Рошина;

2) из свертка, в котором заключались 33 оббитых кремня, из которых 24 представляли собой мелкие осколки и чешуйки, один довольно крупный осколок и восемь орудий и пластинок, описываемых ниже подробнее;

3) из свертка, в котором находилось одно кремневое орудие, два мелких осколка, небольшой, расколотый валунчик кварца и семь мелких осколков кости.

Кроме этих трех пакетов, содержащих в общей сложности 42 оббитых кремня, в коробке имелось несколько свертков с мелкими фрагментами костей (главным образом, раздробленные трубчатые кости и обломки зубов медведя) и два куска сталагмитового натека, имевших естественную, более или менее правильную, шаровидную форму (один размерами, примерно, как человеческая голова, другой, как крупное яблоко).

Два последние предмета, не связанные с деятельностью человека и возникшие значительно позднее заселения им пещеры в Ильинке, представляют разве только тот интерес, что характеризуют в известной мере условия залегания культурных остатков и объясняют характер сохранности некоторых из них, о чем ниже будет сказано несколько слов.

Из 42 бывших у нас кремней из Ильинки две трети представляли собой мелкие (меньше 1 см²) осколки и чешуйки, маловыразительные, но свидетельствующие о тщательности сортирования материала. Остальные полтора десятка характерных изделий состояли, главным образом, из законченных орудий, обломков их и немногих пластинок без вторичной обработки.

Необходимо подчеркнуть, что даже по этой небольшой серии обработанных кремней можно совершенно уверенно говорить о наличии среди них находок двух различных эпох, различающихся между собой как по технике изготовления, так и по сохранности (патина, заглаженность поверхности).

Первая, более многочисленная, имеет несомненно мустерский возраст и представлена всеми характерными формами орудий этой эпохи в типичных образцах (миниатюрное „ручное рубильце“, остроконечники, скребла и характерные отщепы), большей частью имеющих интенсивную патину и заглаженные ребра между гранями. К этой эпохе относятся, видимо, и встреченные в большом числе в Ильинке кости пещерного медведя, отличающиеся (насколько можно судить по немногим присланым образцам) сильной минерализацией и заглаженностью, порою зашлированностью поверхности и изломов.

Единичными экземплярами представлены остатки более поздней, верхнепалеолитической или, может быть, мезолитической эпохи. Кремни этой группы резко отличаются от более ранних как по форме, так и по степени изменения поверхности.

Переходим к подробному описанию ильинских кремней, воспроизведенных по сохранившейся таблице рисунков Н. Н. Чернягина, в порядке их нумерации.

Табл. I; рис. 1, 1а, 1б. Двусторонне обработанное (*biface*) орудье типа „миниатюрных ручных рубил“ Ильской стоянки, верхнего горизонта

пещеры Киик-Коба и сходных с ними местонахождений. Хорошо выражены характерные для этой группы орудий черты: нижняя сторона плоская, обработанная немногими крупными сколами; верхняя, также обработанная по всей поверхности, сильно выпуклая. На верхней выпуклой стороне, кроме оформляющих ее крупных сколов, имеется вторичная подправка по правому краю и (несколько более грубая) по нижней стороне, так что функционально это орудие использовалось как скребло. Кремень светлосерый, с прожилками, ямковидный, слабо просвечивающий по краям. Равномерная белая патина. Длина 58 мм, ширина 41 мм, толщина 21 мм.

Табл. I; рис. 2. Удлиненный осколок, фрагмент рабочего края верхнепалеолитического орудия, типа скобеля (*гработ*) или нуклевидного скребка. Кремень медового цвета, просвечивающийся. Патина в виде легкого налета имеется лишь на одной из граней. Длина 34 мм.

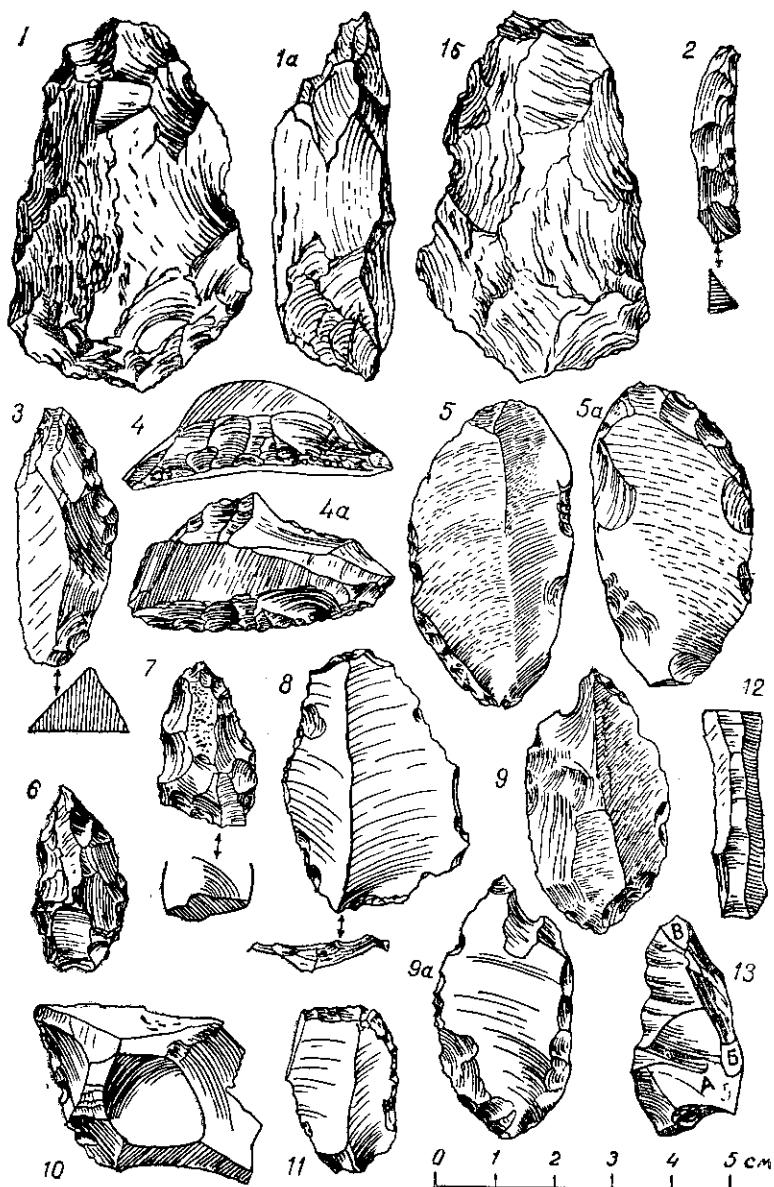
Табл. I; рис. 3. Остроконечник мустерьерский, приготовленный на массивном, трехугольном в сечении отщепе удлиненных очертаний. Ретушь, формующая рабочую часть орудия, имеется лишь у острия и по правому краю верхней его части. Ударный бугорок обломан в древности. Кремень темный, покрыт интенсивной белой, местами желтоватой патиной. Длина 41 мм, ширина 16 мм, толщина 11 мм.

Табл. I; рис. 4, 4а. Небольшое массивное мустерьерское скребло. Слегка выпуклый рабочий край оформлен тщательной ретушью, вся поверхность орудия покрыта интенсивной белой патиной, полностью маскирующей натуральный цвет кремня. Длина 44 мм, ширина 22 мм, толщина 19 мм.

Табл. I; рис. 5, 5а. Удлиненная, довольно широкая пластинка, сколотая, однако, не с призматического, а с дисковидного нуклеуса (ударная площадка хотя и небольшая, но широкая и расположена под углом, примерно, в 105° к нижней плоскости отщепа; длинная ось отщепа и ребро на его спинке образуют довольно значительный угол). Ретушь, нанесенная с нижней, плоской стороны, имеется на конце и прилегающем к нему участке правого края орудия; ниже, на участке, прилегающем к ударной площадке, ретушь нанесена уже со стороны спинки. Ретушированный край имеет дугообразные очертания, противоположный край прямой и ретуши не имеет [крупная фасетка по левому краю с нижней стороны (табл. I; рис. 5а) является результатом позднейшего повреждения]. Кремень просвечивающийся, медового цвета, с легким налетом белесоватой патины. Длина 49 мм, ширина 28 мм, толщина 6 мм.

Чрезвычайно интересна частичная заполировка поверхности орудия, резко делящая последнюю пополам. Верхний, рабочий конец орудия не подвергся изменению, поверхность его шероховатая, ребра, разделяющие фасетки ретуши, почти не сглажены. Наоборот, нижняя, прилегающая к ударной площадке, часть орудия чрезвычайно заглажена, почти до зеркального блеска. Ребро на спинке отщепа очень стерто и заполировано, что хорошо показано на рисунке; столь же сильно стерт и притуплен весь левый край отщепа. Если бы подобные изменения имела вся поверхность орудия, то они, без сомнения, были бы объяснены окатыванием водой, может быть морем, в полосе прибоя. Но в данном случае подобное объяснение исключено. Единственное вероятное объяснение может быть то, что часть орудия, не подвергшаяся выглаживанию

ТАБЛИЦА I

Кременные орудия, найденные в пещере возле с. Ильинки.

и заполировке, была включена в плотные отложения (например, плотная глина или сталагмитовый натек), исключавшие доступ воды к поверхности кремния. Скорее всего, это была порода типа брекчии, сталагмитизированная пещерная глина, содержавшая в себе культурные остатки и залегавшая на дне пещеры, в верхней части отложений, таким образом, что выдававшиеся на поверхность участки отдельных кремней омывались струящейся по дну пещеры водой, несущей в себе песчинки кварца и других пород, выполнявшие механическую работу полировки.

Мы считаем нужным подробно остановиться на этих любопытных деталях, так как они документируют одновременное залегание в пещерных отложениях кремневых изделий и костных остатков вымерших животных.

Возвращаемся к описанию других кремней.

Табл. I; рис. 6. Небольшой мустерьерский остроконечник очень тщательной работы. На обороте острие подправлено небольшим косым резцовым сколом, подобно тому как это иногда встречается в упоминавшихся уже Ильской стоянке и верхнем горизонте пещеры Кийк-Коба. Судя по раковине, расположенной на нижней плоскости, там, где следовало ожидать, чтобы был бугорок, орудие изготовлено из фрагмента более крупного отщепа, причем вторичная обработка его, путем которой изготовлен остроконечник, велась со стороны брюшка. Сплошная интенсивная патина белого цвета, совершенно скрывающая натуральный цвет кремня. Длина 29 мм, ширина 14 мм, толщина 8 мм.

Табл. I; рис. 7. Маленький мустерьерский остроконечник, подобный предыдущему, но с хорошо выраженной широкой и гладкой площадкой, образующей с нижней плоскостью угол около 115°. Кремень темный, медовой, с включениями, покрыт желтоватосерой патиной. У рабочего острия расположено включение в виде однородной прослойки серого кварцита и участок известковой корки кремневого желвака. Длина 26 мм, ширина 16 мм, толщина 8 мм.

Табл. I; рис. 8. Характерный мустерьерский отщеп подтрехугольных очертаний. Типичная для дисковидного нуклеуса ударная площадка с несколькими фасетками. По всему кремню — равномерная белая, желтоватая патина. Выщербины по окружности отщепа являются результатом позднейших повреждений. Длина 41 мм, ширина 30 мм, толщина 6 мм.

Табл. I; рис. 9, 9а. Отщеп листовидного очертания из просвечивающего кремня медового цвета, без патины. В верхней части, у острия, выщерблен в древности. Вторичная обработка в виде довольно плоской ретуши сосредоточена преимущественно в нижней части орудия; на нижней, гладкой стороне этой ретушью почти полностью стесан ударный бугорок. По боковым сторонам и у верхнего конца имеется лишь легкая подправка, скорее — следы употребления. Крупная фасетка справа внизу (рис. 9а) и две нижние фасетки по правому краю (рис. 9) — результат позднейших повреждений. Этот кремень имеет и частичную заполировку, совершенно подобную той, которая подробно описана при рассмотрении орудия, изображенного на рис. 5, 5а. Заглаженность ребер и зеркальный блеск поверхности охватывают на этом кремне левую (если смотреть со стороны спинки) половину орудия. Длина 42 мм, ширина 25 мм, толщина 9 мм.

Табл. I; рис. 10. Обломок широкого отщепа с довольно небрежной ретушью по одному краю (фрагмент мустерьского скребла?). Сломан в древности; выщербина по правому краю — повреждение позднейшее. Кремень просвечивающийся, светлосерый, покрытый толстым слоем желтоватобелой патины. Натуральный цвет кремня виден лишь в свежем изломе. Длина 32 мм, ширина 26 мм, толщина 9 мм.

Табл. I; рис. 11. Небольшой отщеп кремня, покрытого густой белой патиной. Ретушь на конце и по правому краю. Длина 27 мм, ширина 19 мм, толщина 4 мм. По очертанию — скребок. Характер ударной площадки, размеры изъянца на бугорке, равно как и патина, говорят, скорее всего, за мустерьский возраст орудия.

Табл. I; рис. 12. Узкая удлиненная пластинка темносерого, просвечивающегося кремня, без патины. Следов окатывания или выглаживания ребер нет. Вторичной обработки не имеется. Нижний конец слегка обломан. Спинка на три грани, ребра параллельные. Длина 34 мм, ширина 10 мм, толщина 3 мм. Вероятное время — конец верхнего палеолита или мезолит.

Табл. I; рис. 13. Небольшое, массивное и грубое орудие типа стамески с плоским стесыванием рабочего конца (*pièce écaillée*) из темносерого, просвечивающегося кремня. Длина 35 мм, ширина 19 мм, толщина 12 мм. Время — конец верхнего палеолита.

Интересной особенностью этого орудия является то, что оно изготовлено из какого-то более древнего изделия, т. е. что кремень этот подвергался обработке неоднократно, в различные эпохи. Это обнаруживается наличием разных патин на поверхности кремня. Большая часть орудия не патинизирована и имеет обычную для верхнемелового кремня темную поверхность; три фасетки, отмеченные на рисунке буквами *A*, *B*, *B*, покрыты патиной, причем степень патинизации их неодинакова. Фасетки *A* и *B* покрыты плотной голубоватобелой патиной, сходной с патиной мустерьских орудий, составляющих большинство находок в Ильинке. Фасетка *B* имеет совершенно иную, гораздо более плотную патину желтокоричневого, табачного цвета и блестящую поверхность, напоминающую „пустынный загар“, которым нередко бывает покрыта поверхность нижнепалеолитических орудий. Таким образом, не исключено, что этот кремень подвергался обработке трижды, в разные эпохи.

Кроме рассмотренных выше кремней, воспроизведенных на рисунке, в числе несомненно обработанных имелось еще 2—3 обломка мелких удлиненных пластинок и один небольшой фрагмент рабочей части мустерьского скребла. Как намеренно расколотый можно рассматривать и упоминавшийся выше валунчик белого кварца, разбитый пополам, и в месте раскола имеющий неглубокую выемку — результат многократных ударов. Размеры сохранившейся части валунчика — несколько более греческого ореха.

К человеческой деятельности, возможно, надо отнести раскальвание некоторых трубчатых костей (добычивание костного мозга), а также самое сосредоточение в пещере костей, принадлежащих различным видам животных. Мы не располагаем полным списком фауны, обнаруженной в Ильинке, но даже среди немногих мелких фрагментов, присланных нам вместе с кремнями, оказались, по определению В. В. Карапаровского, наряду с составляющими большинство остатков пещеры

Но́го мёдве́дя, та́кже трёхгранная кость (*tricuefrum*) быка, обломок большой берцовой кости лошади и две запястных косточки волка.

Наблюдаемую на большинстве костей из Ильинки сильную заглаженность выступающих участков, граней и изломов никоим образом нельзя отнести за счет человека. Это результат выветривания, совершенного так же, как и на кремнях. (Сюда нужно отнести и фрагмент кости, воспроизведенный в статье А. Д. Роцина под № 5, бывший в числе прочих находок у нас на просмотре). Подобного рода изменения костных остатков, возникающие, повидимому, после фоссилизации костей, обычны в культурных слоях ранних (мустырских) стоянок, как открытых (например, Ильская), так и пещерных (например, Ахштырь, Навалишино, Хоста), причем они, обыкновенно, имеются на всех без исключения костях.

Другой вид изменений, также не связанных с деятельностью человека, был представлен в находках из Ильинки клыками пещерного медведя и их фрагментами, с разного вида стертостью. Эти последние изменения, в противоположность первым, очень стары и возникли еще при жизни животного в результате трения клыка о клык.

Таким образом, каких-либо изделий из кости в коллекции из Ильинки, просмотренных нами, не было встречено.

Подводя итоги, можно считать установленным следующее. Карстовая пещера в Ильинке была, несомненно, заселена человеком в древности, причем на протяжении четвертичного периода это заселение происходило не один раз, но, по меньшей мере, дважды, а возможно, что и три раза.

Первое заселение относится к среднечетвертичному времени (археологически развитое мустыре). К этому времени относится большинство каменных орудий (табл. I; рис. 1, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11) и, повидимому, большая часть остатков пещерного медведя.

К самому концу четвертичного периода, на грани с геологической современностью, имело место незначительное, вероятно кратковременное, заселение, на которое указывают немногочисленные кремни без следов выветривания (табл. I; рис. 2, 12 и еще два-три сходных, не воспроизведенных на рисунке).

На третий культурный горизонт, занимающий промежуточное положение между двумя первыми, до некоторой степени указывают частично заполированные кремни из сталагмитового слоя, описанные выше (табл. I; рис. 5 и 9). Их сохранность, как мы видели, указывает на стратиграфически иное положение, нежели основная масса мустырских кремней, интенсивно патинизированных и не подвергшихся заполировке.

Кроме степени сохранности, на хронологические различия дает некоторое указание и листовидная форма обоих отщепов (табл. I; рис. 5 и 9), отличающаяся от подтреугольных очертаний кремней первой группы.

Конечно, наличных материалов недостаточно, чтобы с уверенностью говорить об этом промежуточном (финально-мустырском, „протосолютрейском“) слое; однако такую возможность следует подчеркнуть. Окончательное решение принесут дальнейшие раскопки.

Свое заключение, написанное весной 1941 г., мы закончили указанием на то, что дальнейшие раскопки в Ильинке необходимо вести с применением методики исследования археологических памятников, особенно тщательно наблюдая за стратиграфией, ибо также и для палеонтологической только оценки собранных здесь костных остатков животных, составляющих основную массу находок, необходимо их разделить на два (а может быть, и более) горизонта, весьма различных хронологически.

Хотя пещера, доставившая рассмотренные находки, как теперь установлено, может считаться исчерпанной, однако, мы думаем, будет не лишним повторить это напоминание, имея в виду дальнейшие раскопки подобных памятников. Указания на наличие местонахождений сходного типа в окрестностях Ильинки уже имеются, и продолжать работы, доставившие такие интересные материалы, можно и нужно.

С. Н. ЗАМЯТНИН

О ХАРАКТЕРЕ КУЛЬТУРНЫХ ОСТАТКОВ В ПЕЩЕРЕ у с. ИЛЬИНКИ, ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Автор описывает археологические материалы из раскопок 1940 г. в Ильинке, ныне утраченные и находившиеся у него на определении зимой 1940—1941 гг.

Небольшая количественно, но выразительная коллекция позволила установить, что на протяжении четвертичного периода карстовая пещера в Ильинке заселялась первобытным человеком по меньшей мере два, а возможно, и три раза.

Первое по времени заселение пещеры относится к среднечетвертичному периоду и документируется рядом характерных орудий типа развитого мустье (остроконечники, скребло, миниатюрное „ручное рубильце“, отщепы трехугольной формы с подправленной на нуклеусе площадкой; все орудия сильно патинизированные). К этому же времени, повидимому, относится и большая часть найденных в пещере костей животных.

К самому концу верхнего палеолита (может быть, мезолиту) относятся немногочисленные кремни, резко выделяющиеся как по форме, так и по сохранности.

Повидимому, стратиграфически промежуточное положение занимали два кремневых орудия с резкими различиями в сохранности отдельных участков их поверхности, возникшими от того, что эти орудия частью были включены в корку сталагмитового натека, частью торчали наружу.

Эти два кремня, несколько отличные от залегавших глубже остаточных мустьевских камней не только отсутствием патины, но и формой, возможно, могут быть датированы не развитым, а финальным мустье.

Условия залегания последних двух кремней, очевидные из характера их сохранности, документируют одновременность попадания в пещерные отложения оббитых человеком кремней и костей вымерших животных.

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ)

ПЕЧЕРА КОЛО с. ІЛЛІНКИ, ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 1938 р. в одній із одеських газет з'явилась замітка про те, що в с. Іллінці відкрито печеру, в якій знайдено кістки викопних тварин, і що для дослідження цієї печери Академією наук Української РСР організовано палеонтологічну експедицію під керівництвом акад. Д. К. Третьякова.

У 1940 р. автор цієї статті відвідав місце розкопок і дізнався від начальника експедиції Т. Г. Грицая, що в ґрунті, який заповнював печеру, крім кісток викопних тварин, було знайдено також і два обробленіх кремені, які в попередній статті С. М. Замятніна подані на табл. I; рис. 5 і 9.

У той же день коло лівого виходу печери, на схилі яру, автор знайшов ще й уламок пластини, поданий у статті С. М. Замятніна на табл. I; рис. 12, який, звичайно, пов'язувати з печерою не можна.

В палеонтологічному кабінеті Одеського університету автор оглянув упорядковані кістки тварин, здобуті в печері, і дістав від О. Д. Роцина інформацію про розкопки печери. Тоді ж ми висловили думку про можливість заселення Іллінської печери людиною мустєєрського часу. Цю думку підтримав і О. Д. Роцин, який написав коротку інформацію про наслідки палеонтологічних досліджень в Іллінській печері.

Цю інформацію ми і зачитали, за його дорученням, на 3-й археологічній конференції в Києві, причому були продемонстровані і знайдені в печері кремені.

На конференції нашу думку про заселення Іллінської печери людиною мустєєрського часу підтримав І. Г. Підоплічко, але інші спеціалісти з палеоліту (Воєводський, Полікарпович) поставились до цих знахідок досить скептично. Можливо, в зв'язку з цим, конференція, хоч і винесла постанову про необхідність нагляду за подальшими розкопками в Іллінській печері, особисто нікому з археологів не доручила доглядати за палеонтологічними дослідженнями печери.

Тільки в червні 1941 р. Т. Г. Грицай вручив нам відкритого листа Інституту археології Академії наук Української РСР з пропозицією увійти до складу Іллінської палеонтологічної експедиції з метою археологічного догляду за розкопками.

Тоді ж ми довідалися від Т. Г. Грицая, що під час розкопок Іллінської печери було знайдено щось із 40 різних кременів, які він переслав С. М. Замятніну.

С. М. Замятін у своєму листі сповіщав, що ці кремені, як він віддавав, частково мустєрського часу, а частково верхньопалеолітичні, а можливо, навіть і епіпалеолітичні. Такий висновок С. М. Замятіна, звичайно, надавав Іллінській печері особливого значення.

Т. Г. Грицай вжив усіх заходів до того, щоб автор успішно міг виконати доручення Інституту археології Академії наук Української РСР, і 13 червня 1941 р. розкопки печери вже продовжувалися за нашим доглядом.

У цей час від печери лишились тільки два „кармані“ в її східній частині. Один із цих „карманів“, правий, і був досліджений автором¹.

Приблизно посередині правого „кармана“ в ущільненому плитняку, що служив стелею печери, є заглибина у вигляді воронки, заповнена чорноземом. Відповідно їй є вигнутість у стелі печери. Можливо, що в цьому місці через щілини й просочувалась вода у печеру. Про це ніби свідчить і те, що верхній шар південної частини заповнений чорноземом (рис. 1).

Цей „карман“ був заповнений суглинкуватим ґрунтом, в якому траплялася щебінка, що іноді залягалася у вигляді прошарка і утворилася внаслідок лущення плитняка стелі. Внизу траплялися уламки сталагмітів, сталагмітові затоки помічалися і на стінках печери.

У ґрунті були й кротовини, діаметром до 0,09 м, заповнені чорноземом (рис. 1). Чим більше до долу печери, тим щебінки ставало більше, а ґрунт, що заповнював самий низ печери, був дуже насичений дресвою і вологіший.

Загальна площа „кармана“, дослідженого в нашій присутності, становила 4,5 м², а по кубатурі ґрунту 7,5 м³. Незважаючи на таку невелику кубатуру „кармана“, тут було знайдено 836 окремих кісток викопних тварин. Цей факт свідчить про велику насиченість ґрунту кістками, яких в деяких місцях скупчувалось особливо багато, як, наприклад, під південною стінкою печери.

Деякі кістки були окатані водою, на деяких були сліди зубів хижаків, але жодної кістки, на якій можна було б пізнати сліди обробки їх людиною, не було знайдено.

Між тим трубчасті кістки викопних тварин були розбиті, кістковий матеріал являв собою завжди тільки окремі кістки і жодного разу не було знайдено не тільки цілого кістяка тварини, а навіть і його частини; у товщі ґрунту поруч з кістками було знайдено і десять щелепів. Отже, ці факти дають підставу припускати, що цю печеру оселявала давня людина.

Під час розкопок були здобуті знахідки, які ще більше стверджують цю думку.

В межах 1—1,2 м у південній частині „кармана“ знайдено щелепу ведмедя, що стояла руба на чотирьох плитках валняка вверх зубами і була уперта в звід печери. В такому положенні, на нашу думку, кістка природно опинитися не могла.

---

¹ Такий же „карман“ у північно-східній частині печери лишився недослідженним у зв'язку з початком Великої Бітвічизняної війни.

В останній частині „кармана“ траплялися тільки окремі, поодинокі кістки тварин. У межах 0,8—1 м у північній частині розкопу зустрічалася щебінка, серед якої були і дрібні уламки кісток тварин. У південній частині розкопу кісток було значно більше; серед них траплялися і голіші.

Починаючи від висоти 0,8 м кістки залягали по всій площині розкопу вже рівномірніше. Під південною стінкою трапляються плитки вапняку, що стояли сторч на ребрі; деякі з них були притиснуті до стінки печери. Навряд, щоб у такому положенні плитки могли опинитися природно. Тут були знайдені і два безформні кусочки кременю.

У межах 0,5—0,7 м кісток майже не було, але тут знайдено один безформний одщепок. Нижче ґрунт ставав більш насиченим дресвою, кістки були темнішого забарвлення і на зломі — попелястого кольору.

На глибині 0,5—0,6 м знайдено чотири кремені: три з них були просто безформні кусочки, а один являв собою знаряддя, вироблене з одщела. Долішня поверхня цього кременю являла собою площу сколу, а горішня була оброблена оббивкою і два суміжні краї підретушовані, внаслідок чого й був утворений вістрюватий кінець. Тут же знайдені плитки, що оточували череп ведмедя.

На висоті 0,4 м від долу печери знайдено ще три безформні кусочки кременю, вкриті білою патиною. В межах 0,3—0,4 м у ґрунті залягав прошарок щебінки, на якій траплялися кістки тварин.

На самій долівці, в ґрунті товщиною 0,1 м, якраз посередині, виявлено лінзовидна пляма овальної форми розміром 0,6—0,7 м, буромалинового кольору, завтовшки до 0,07 м. У цій плямі були кістки тварин.

У самій долішній частині ґрунту кістки всі були чорного кольору, вологі й від доторкування до них розсипалися.

На підставі таких невеликих розкопок, звичайно, робити певні археологічні висновки не можна, але все-таки, на нашу думку, деякі дані свідчать про те, що людина цю печеру оселювала.

Печера мала два виходи і обидва вони були частково обвалені ще за давніх часів; це й було причиною заповнення печери ґрунтом.

У зв'язку з тим, що кремені знайдено на різних горизонтах, можна думати, що людина перебувала в печері й під час її заповнення ґрунтом. Тільки тоді, коли в ній не можна було жити, тобто коли печера заповнилася ґрунтом до висоти 1—2 м, вона була залишена людиною.

Частина кременів С. М. Замятніним визначена мустєрськими, мустєрський вигляд ніби мав і кремінь, знайдений нами¹. Отже, як видно, Іллінську печеру людина оселювала за мустєрської епохи, але це, звичайно, не виключає можливості оселення печери людиною і пізніше. Про те, що людина мустєрської епохи оселювала цю печеру, на нашу думку, свідчать такі факти:

1. Наявність у товщі ґрунту, що заповнював печеру, кременів мустєрського вигляду. Проведеним шурфуванням місцевості над стелею печери і в околицях її ніяких культурних нашарувань не виявлено. Отже, кремені ці потрапили в печеру зверху разом з водою не могли.

2. Наявність щелепи ведмедя, поставленої на кам'яні плитки і упертої у звід стелі печери, що, на нашу думку, природно статися не могло.

¹ Всі кремневі знищені під час тимчасової окупації Одеси у період Великої Вітчизняної війни.

3. Обкладка камінням черепа ведмедя справляла враження штучного спорудження.

4. Можна припускати, що скупчення кісток під стінкою печери утворене також людиною.

5. Майже всі трубчасті кістки тварин розбиті впоперек.

6. Думаємо, що й голіші не можна пояснювати наслідком окатування щебінки водою в самій печері. Щебінка траплялась в печері досить тонка, а між тим деякі голіші досягали розмірів $0,35 \times 0,25 \times 0,2$ м.

Якщо наші припущення правильні, то в Іллінській печері ми маємо надзвичайно інтересну пам'ятку мустьєрської епохи, яка свідчить про заселення північного Причорномор'я ще за середнього ступеня дикунства.

А. В. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

ПЕЩЕРА у с. ИЛЬИНКИ, ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В 1938 г. у с. Ильинки, Одесской области, была открыта пещера, в отложениях которой находились в большом количестве кости ископаемых животных.

Палеонтологическая экспедиция Академии наук Украинской ССР, возглавленная Т. Г. Грицаем под руководством акад. Д. К. Третьякова, в течение нескольких лет добывала здесь кости ископаемых животных.

Во время работы экспедиции в пещере были найдены и кремни. К сожалению, на это обстоятельство поздно было обращено внимание, когда от пещеры ничего почти не осталось.

В 1941 г. по поручению Института археологии Академии наук Украинской ССР автор присутствовал при разработке правого „кармана“ пещеры.

Здесь были найдены вместе с костями животных и десять кремней, из которых один представлял собою законченное орудие в виде острия; остальные были бесформенными мелкими кусками кремня.

В связи с началом Великой Отечественной войны автору не удалось исследовать левый „карман“ пещеры.

Кремни, найденные в период раскопок с 1939 по 1941 гг. Т. Г. Грицаем, были отправлены С. Н. Замятину, который часть из них определил мустьерским, а часть верхнепалеолитическим временем.

Некоторые данные, полученные в результате исследования правого „кармана“, дают возможность думать, что и Ильинская пещера была заселена человеком в мустьерское время.

І. Ф. ЛЕВИЦЬКИЙ

(Харків)

ПРО ВІК СТОЯНКИ, ВІДКРИТОЇ В. В. ХВОЙКОМ В ІСКОРОСТІ

Стоянка, відкрита в 1911 р. В. В. Хвойком у м. Іскорості (нині м. Коростень), розташована на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Уші, між вулицями Урицького і Воровського, поблизу шляху на Хотинівку (рис. 1).

З північного боку схил тераси, що знижується, обмежений невеликим струмком. Нижче його за течією річки здіймається скелястий корінний берег, покритий на значному просторі четвертинними утвореннями (рис. 2).

В останні роки, внаслідок розробок піщаного кар'єру, площа стоянки дуже скоротилася. Її обривистий до заплави край поступово відступає на захід. Найбільш уціліла і доступна для дослідження площа, що становить не більш 650 m^2 , міститься в трикутнику, обмеженому вулицями Урицького і Воровського з півдня і південного сходу й садибою гр. Польського з північного заходу.

Влітку 1940 р., у кар'єрі, що знаходиться на відстані близько 17 м на схід від центра кургана, який почав розкопувати Хвойко, Коростенським краевизничим музеєм була проведена зачистка відслонення, завширшки 5 м. Характер і послідовність геологічних нашарувань у цьому місці відповідають в основному даним промірів 1930 р. Деяка невідповідність у позначенні потужності окремих напластувань зумовлюється положенням зачистки близче до північного схилу тераси, де спостерігається збільшення товщини шарів, часткова зміна їх складу і напрямів виклинювання.

За часом утворення тераса належить до пізньоаллювікового часу. В її основі, безпосередньо під діагональношаруватими пісками, залягає значна товщина ясноховтуватого з зеленуватим відтінком лесовидного суглинку (глей), яка є останком розмитої тераси більш високого рівня. Аллювіальні й аллювіально-делювіальні відкладення, що покривають шар лесовидного суглинку, можуть бути віднесені до періоду після максимуму Вюрма. Другий зверху, супіщаний шар відповідає заключній, неовюрмській стадії обледеніння і початку сучасної епохи. Синхронічні з ним нашарування першої надзаплавної тераси порожистої частини Дніпра в ряді пунктів (Осокорівка, Ямбург та ін.) відмічені знахідками

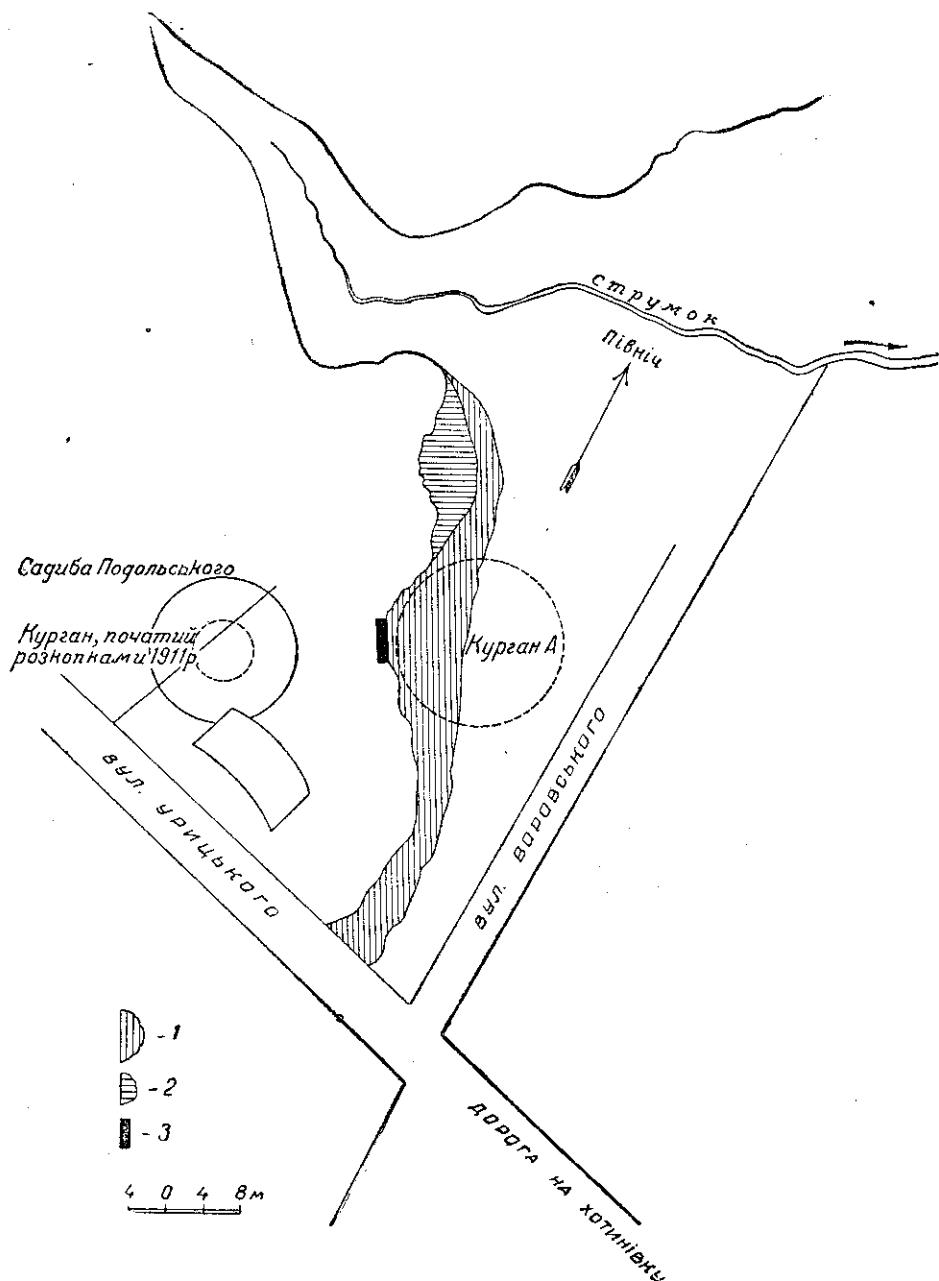

Рис. 1. План стоянки в м. Коростені.

Умовні позначення: 1 — відслонення основи першої надлугової тераси; 2 — підбій піщаного кар'єру; 3 — зачистка 1940 р.

тарденуазького часу, що змінюються наприкінці неовюрма формами, перехідними до неоліту.

Культурні залишки, виявлені при розкопках Хвойком, залягали в кількох горизонтах, на різній глибині — від 0,5 до 0,87 м. У зачистці 1940 р. також встановлюється залягання сколотих кремінних пластин і знарядь у кількох горизонтах, на глибині від 0,6 до 1,9 м, що свідчить про періодичне заселення стоянки в умовах поступового зниження рівня води в річці, коли тераса значний час року лишалась непокритою водами.

Рис. 2. м. Коростень: п. VII — місце, де знаходитьться стоянка, відкрита В. В. Хвойком; п. VI — місцезнаходження кремінних знарядь.

На жаль, і при розкопках Хвойка і під час робіт 1940 р. знахідки різних культурних горизонтів були змішані, що не дає тепер зможи з належною достовірністю говорити про типологічні відмінності й особливості техніки кремінних знарядь з горизонту того чи іншого періоду. Значна частина знарядь і покидьків виробництва з цієї стоянки, експонована у Коростенському музеї, має збережені у незмитому вигляді сліди ґрунту, в якому були кремені. Одні з них прикриті примазками білястожкового супіску (табл. I; рис. 7, 8), інші — брудними примазками сіропопелястого ґрунтового шару, що свідчить про їх тривале залягання в основі або ж у нижній частині шару (табл. I; рис. 4, 5).

Поряд із сколотими кремінними пластинами і скалками великих розмірів трапляються грубооббиті форми, що мають чітко виявлений ранньонеолітичний характер. Аналогічні за розмірами, призначенням і фізичними особливостями кременю знаряддя і покидьки виробництва відомі по знахідках у Коростені з ряду пунктів, що належать до різних періодів.

На щляху з Коростеня на Могильне, близьче до центра міста, значні скупчення покидьків і знарядь з кременю сірих і жовтуватих відтінків розкриті на поверхні першої, піщаної тераси (п. VI).

На городищі № 1, під час розкопок 1924—1925 рр. кремінні залишки, представлені, головним чином, нуклеусами і крупним пластинчастим матеріалом, були в шарі „живутуватого піску“.

Нижче від городища № 1, в урочищі Крем'янця, кремінні залишки, що належать до двох послідовних стадій раннього неоліту, залягають на оголених схилах першої тераси, а також у заплаві.

У межах городища № 3 коло „Ольжиної купальні“, на схилі правого берега Уші, грубо-оббиті знаряддя ранньонеолітичного типу ми знаходили під час будування школи і земляних робіт коло Хотинівського шляху, — в нижній частині і в основі грумусного шару.

У всіх згаданих випадках, при наявності знарядь з кількох послідовних відкладень, найкраще збереглися комплекси, що характеризуються великою кількістю нуклеусів, крупними сколотими пластинами, комбінованими скобелями і різцевими формами. Найбільш порушеними виявляються комплекси з крупними, грубообробленими знаряддями макролітичного типу, що відповідають ранньому часу неоліту (протокампіньєнська стадія). Таку картину дають стоянки в урочищі Крем'янця, в ряді пунктів, розташованих вздовж головної вулиці міста.

Є підстави думати, що найпізніші комплекси в поселеннях з переважаючим у них сколотим кременем макролітичного характеру належать до часу переходного від раннього неоліту до розвиненого. Цим часом можуть бути датовані верхні горизонти стоянки, відкритої Хвойком, які стратиграфічно відповідають нижній частині ґрутового шару зачистки 1940 р. і безпосередньо зв'язані із залишками поселення, що займає весь простір у районі вулиць Урицького і Воровського — на терасі та її схилах, повернених до заплави (п. VII).

Генетично ця відособлена група пам'яток, яка поєднується із знаряддями кампіньєнського віку, простежується у глибших горизонтах перших надзаплавних терас, що не називали руйнівної дії повені і що залягають, безсумнівно *in situ*. До цієї групи можуть бути віднесені також і знахідки городища № 1, на якому, разом із значною кількістю сколотого кременю, зрідка траплялися комбіновані знаряддя для рубання, виконані в „тесаній“ техніці. Крім знахідок, згаданих у „Записках про досліди археологічні коло Коростеня“, можуть бути відзначенні унікальні *coups de poing* та сікачі макролітичного вигляду, знайдені нами в 1925 р. коло піdnіжжя західного схилу городища у верхній частині супішано-глинистого шару. Наявність цих форм, що розвиваються у ранньому неоліті, в умовах переходу до осілого рибальсько-збраль-

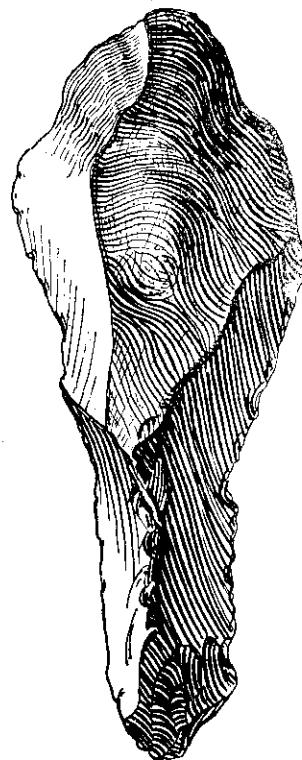
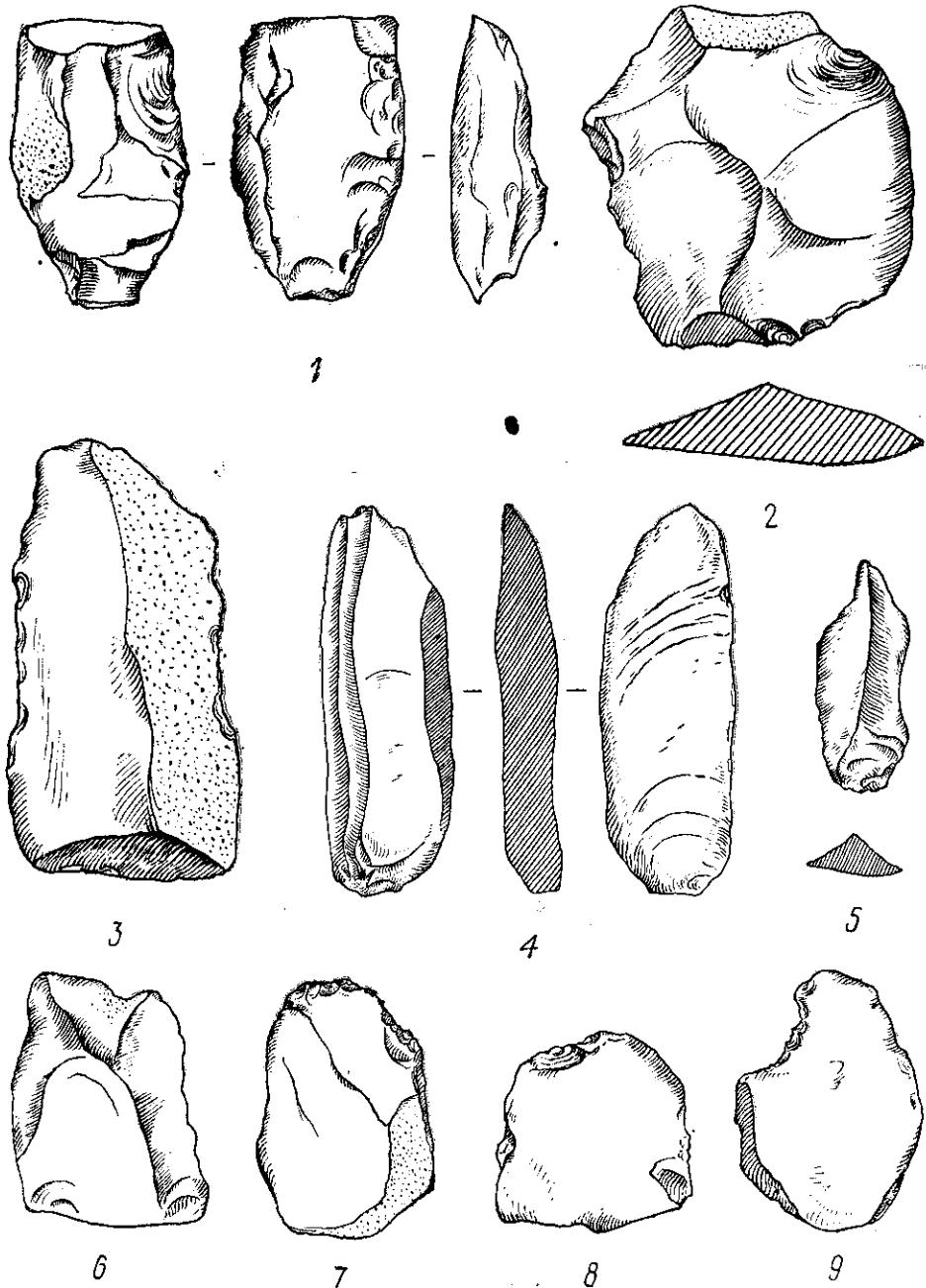

Рис. 3. Коростень, городище І. Рубило. Кремінь сироватуватий, зарястий (1/3 н. в.).

ТАБЛИЦЯ 1

Вироби з кременю ($\frac{1}{2}$ н. в.).

1 — кремінний різак, комбінований з долотцем, пункт VII; 2 — дископодібне скребло жовтого кременю, пункт VII; 3 — різак сірого зернистого кременю, пункт VII; 4, 5 — пластинки сірого, трохи патинізованого кременю, пункт VII; 6 — кремінний відщеп; 7 — скребачка на звуженому кінці відщепу; кремінъ жовтий, зернистий, пункт VII; 8 — різець-скребок чорного зернистого кременю; 9 — скребок сірого зернистого кременю, пункт VII.

ницького господарства, констатовано і в зачистці 1940 р. Це дає можливість датувати верхню частину шару стоянки 2, відкритої Хвойком, часом раннього неоліту, а горизонти, що знаходяться нижче, пізнім часом епіпалеоліту, часом, перехідним до неоліту. У відкладеннях „Пішаного“ коло Народичів вказаним горизонтам відповідають комплекси XVIII—XXI, що залягають у верхній частині, а також і на поверхні нижнього горизонту шару В, відразу ж під давнім ґрутовим шаром дюнні, що цілком узгоджується з даними стратиграфії епіпалеоліту в зоні стародавніх мисливсько-риболовецьких поселень по Північному Дніцю¹.

Залишки більш древніх поселень стоянки, що знаходяться в товщі делювіально-алювіальних відкладень верхньої частини тераси в Коростені, за аналогією з іншими місцевознаходженнями, можуть бути віднесені до початкової стадії епіпалеоліту. Синхронічні нижньому горизонту розкопок Хвойка поселення пізнішого азильсько-свідерського типу зв'язані стратиграфічно з нижнім рівнем дюнної стоянки „Пішаного“ (верхня частина шару С), що характеризується переживанням пізньопалеолітичних форм. Ці форми свідчать про побутування мисливсько-риболовецьких промислів у долині середньої частини Уші; поряд з ними намічався водночас перехід до осілого рибальсько-збиральницького господарства в сусідніх районах Коростеня, Могильного, Ушомира та ін. Цими особливостями розвитку первісного господарства в епоху епіпалеоліту і можна пояснити виключне переважання техніки макролітів і відсутність мікролітичних форм знарядь у західках із стоянок Коростеня та його околиць, а також і на стоянці, відкритій Хвойком, що з першого погляду нібито не відповідає нашому звичному уявленню про відмітні риси, властиві кремінній індустрії ранньої пори епіпалеоліту.

Висловлюване міркування про вік найбільш ранніх культурних відкладень стоянки в Коростені може бути підтверджено її дальшими поглибленими дослідженнями.

Стоянка, відома нам з розкопок В. В. Хвойка, є, поки що, єдиним у краї місцевознаходженням часу перехідного від пізнього палеоліту до неоліту і відзначається винятковою виразністю стратиграфії окремих, чітко розмежованих між собою культурних горизонтів.

Планові науково організовані дослідження стоянки можуть дати важливі спостереження для розв'язання питання про стратиграфію, хронологічну періодизацію і взаємний зв'язок ряду епіпалеолітичних і неолітичних культур Волинського Полісся. Зокрема це стосується визначення віку дюнних стоянок по річці Уші та її притоках.

Оголені кар'єром нижні суглинисти відкладення основи тераси необхідно перевірити глибокими шурфами до рівня кристалічних порід, оскільки не виключена можливість виявлення залишків більш давніх палеолітичних культур на стоянці в Коростені. Першою і головною умовою можливого вивчення вцілілих її ділянок повинно бути встановлення належності охорони пам'ятки.

¹ Н. В. Сибилев, Эпипалеолит Изюмщины и его отношение к позднейшим культурам, Советская археология, т. V, стр. 275—276.

И. Ф. ЛЕВИЦКИЙ

О ВОЗРАСТЕ СТОЯНКИ, ОТКРЫТОЙ В. В. ХВОЙКО В ИСКОРОСТИ

Р е з ию м е

Стоянка расположена на первой надпойменной террасе левого берега р. Уши. В основании террасы залегает толща светлохлебтоватого суглинка, перекрытого сверху аллювиальными и аллювиально-делювиальными отложениями, относимыми по времени образования к периоду после максимума Вюрма. Лежащий под современным почвенным слоем переходный супесчаный горизонт отвечает заключительной стадии оледенения и началу современной эпохи.

Кремневый инвентарь и костища, обнаруженные раскопками 1911 г., а также исследованиями 1940 г., отмечены на глубине 0,6—1,4 м и более в нескольких четко разграниченных горизонтах.

Остатки более древних поселений Коростенской стоянки, представленные большим количеством найденных В. В. Хвойко кремневых отщепов и орудий, связаны с песчано-глинистыми отложениями и могут быть, по аналогии с местонахождениями порожистой части Днепра и Северного Донца, относими к позднейшему азильскому времени и началу эпипалеолита. В следующем к верху слое, наряду со сколотыми кремневыми пластинами и отщепами, встречаются грубооббитые орудия макролитического характера. Среди последних отмечаются формы рубил, скребел и скобелей „тесаной“ техники. Наличие этих форм, получающих дальнейшее развитие в неолите, дает основание датировать нижнюю часть слоя поздней порой эпипалеолита и временем раннего неолита.

Отложения верхней части этого слоя и нижней части почвенного слоя заключают в себе остатки комплексов со значительным количеством призматических нуклеусов, скребков и резцевых форм, характерных для периода перехода к эпохе развитого неолита.

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ)

ТАЛЬКОВІ ЛИВАРНІ МАТРИЦІ БРОНЗОВОЇ ДОБИ З ХЕРСОНЩИНИ

Досить численна збірка ливарних матриць бронзової доби Херсонського музею у 1928 р. поповнилася цінною знахідкою з с. Ново-Олександрівки, Ново-Воронцовського району, Херсонської області — тальковими ливарними матрицями. Із усього асортименту цієї знахідки тільки одна половинка матриці була ціла; решта — фрагменти, які пощастило реставрувати.

На поверхнях цих матриць можна визначити негативи 16 різних речей: п'ятьох кельтів, браслета, трьох кинджалів, булавки, трубчастого списа, долота, двох шилець і двох речей, призначення яких невідоме.

Цю знахідку випадково виявив на своєму подвір'ї К. П. Бабенко, житель Ново-Олександрівки. Він обережно вийняв речі із землі і сповістив про знахідку Херсонський музей. Місце цієї знахідки, за дорученням Херсонського музею, було досліджено автором цієї статті.

Село Ново-Олександрівка, розташоване трохи нижче с. Качкарівки і на деякій віддалі від Дніпра, далі в степ, утворилося вже після революції.

Ці речі знайдено на місці стародавнього селища, на миску між двома балками, що впадають у Дніпро.

Одна з них — балка Скотовата — багнista і досі ще водоносна. Нею тече струмок, чим і можна пояснити виникнення на цьому місці стародавнього селища.

К. П. Бабенко, який знайшов матриці, оселився в с. Ново-Олександрівці у 1922 р. Розчищаючи і зарівнюючи перед хатою місце для току, він зняв ґрунт щось на 0,3 м. У цьому ж ґрунті він знаходив фрагменти стародавнього посуду. Шість років Бабенко молотив на току свій хліб, — лише в 1928 р., якось почавши після молотьби замітати долівку, майже посередині току помітив поверхню талькової матриці, що свою формую нагадувала підкову (табл. I; рис. 4). Бабенко обережно обкопав матрицю ножем. Поруч цієї матриці лежала пара до неї (табл. I; рис. 1). Під цими двома половинками він виявив ще дві фрагментовані матриці (табл. I; рис. 6, 9), під ними — ще одну фрагментовану матрицю (табл. I; рис. 5). На рівні середніх матриць, збоку, лежали ще два фрагменти — один на одному (табл. I; рис. 12, 13), а під ними — в фрагментарному стані решта матриць.

Частина матриць була попсована ще за давніх часів (табл. I; рис. 6, 8, 12, 13) і фрагментів від них невистачало. Решта матриць, крім однієї (табл. I; рис. 5), були побиті під час молотьби.

Розкопки, закладені на місці знахідки, дали тільки окремі фрагменти посуду примітивного виробу, серед яких були орнаментовані валком. Але шурфи, закладені на інших садибах села, встановили наявність тут стародавнього селища, яке і досі не досліджено.

З розповіді про те, як лежали ці матриці, можна зробити висновки, що їх знайдено *in situ*, в тому місці, де їх колись склав майстер-ливар. Згодом вони запливли ґрунтом, що намулювався з гори та надувався вітром.

Використання поверхень матриць до кінця, непридатність матриць до вживання свідчить про те, що вони для майстра вже не становили майже ніякої цінності. Він їх склав і зберігав, мабуть, як речі, що можуть ще колись здатися.

З археологічного боку ця знахідка одна з найцікавіших: її знайдено на території стародавнього селища; вона дає можливість встановити місцеві форми знарядь та співіснування їх певних форм; виявити цікаві технічні прийоми, які свідчать про високий рівень місцевої ливарної техніки кінця бронзової доби степів Української РСР.

Подаємо опис талькових ливарних матриць.

Табл. I; рис. 1—4.

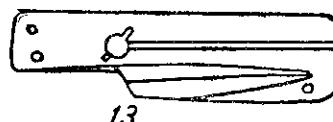
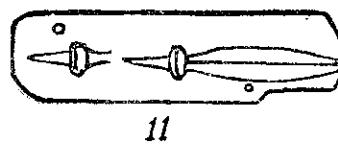
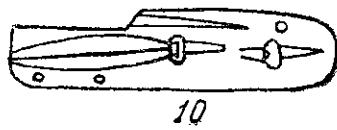
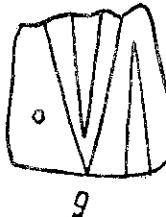
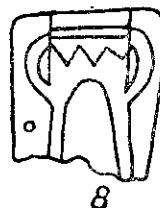
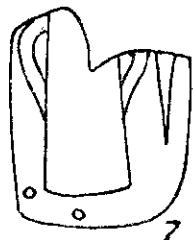
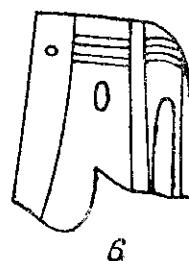
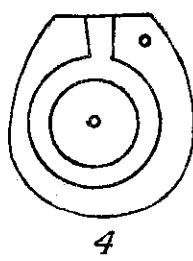
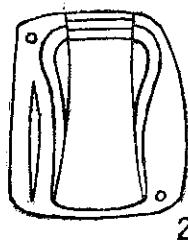
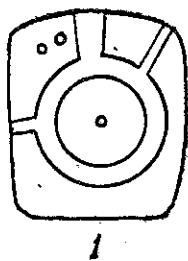
Рис. 1 — половинка талькової матриці. На одній поверхні вирізано негатив браслета (рис. 1), на другій — двовухого кельта (рис. 2), а на боковій поверхні — ще однієї речі, призначення якої не встановлено (рис. 3). Форма матриці трапецієвидна, із закругленими кутами.

Рис. 4 — пара до матриці з негативом браслета. Розміром і формою негативи браслета однакові. Путець і дірки для скріплювання — відповідають. Але коло путця є ще одна дірка, яка не відповідає дірці на матриці (рис. 1). Це свідчить про те, що цю матрицю зроблено пізніше. Про це також свідчить і те, що другу поверхню матриці (рис. 4) не використано. На матриці (рис. 1) є ще два жолобки-отвори; один з них у правому куті розташований діагонально, а другий посередині лівого краю — перпендикулярно до тіла браслета. Цих жолобків-отворів немає на матриці рис. 4. Ці жолобки мали технічне призначення — вони служили для виходу повітря з матриці під час виливання. Довжина путця 1,85 см, діаметр посередині 0,6 см. Середній діаметр браслета 6 см, зовнішній 7,85 см. Тіло браслета не кругле, а злегка еліпсовидне. В правому горішньому куті є дірка для скріплювання; така ж дірка є в центрі матриці. Довжина матриці 11,7 см, ширина (найбільша) 10,7 см, товщина 2,9 см. На матриці є сліди виливання в ній у вигляді чорних плям від огню (табл. I; рис. 2).

Рис. 2. На звороті — негатив для виливання двовухого кельта. На просторі між негативом кельта і лівим ребром матриці є вертикальний жолобок від глянсування дрібних, вістрюватих речей. В лівому горішньому куті і в правому долішньому є дірки для скріплювання.

Кельт двовухий, широкої форми. Його тіло шириною майже скрізь однакове, лезо злегка вигнуте. Нижче вух — бічні поверхні кутової

ТАБЛИЦЯ 1

Талькові ливарні матриці з с. Ново-Олександрівки (1/4 н. в.).

форми. Ширші поверхні злегка вигнуті, отже, переріз кельта впоперек шестибічний, а трубки — еліпсовидний.

Вуха починаються на віддалі 1,65 см від зрізу трубки і закінчуються на віддалі 5,8 см. Вгорі трубку оперізує валок поземно на рівні вух, а вище розташовано другий такий валок. Довжина кельта 11 см, ширина 4,4 см. Матриця має сліди виливання. Пари до неї немає.

Рис. 3. В горішній частині бокової поверхні цієї ж матриці, трохи близьче до одного її боку, є негатив речі еліпсовидної форми з круглою головкою. На цій поверхні є дві дірки для скріплювання, розташовані понад правим ребром. Довжина речі 5 см. Парі цьому негативу немає.

Загальні розміри матриці (рис. 1, 3): горішня основа 10 см, ширина 9,8 см, висота 11,4 см, товщина 4,2 см.

Отже, до матриці (рис. 1) є тільки одна друга половинка. Це — матриця рис. 4, зроблена пізніше. Парі же до негатива (рис. 2, 3) невистачає, тому одливати в цих двох половинках можна було тільки браслет.

Табл. I; рис. 5.

Половинка талькової матриці в плані трапецієвидної форми. Поземний перекрій — п'ятикутний, у зв'язку з тим, що спідня поверхня нерівна, а складається з двох похилих поверхень, що йдуть під тупим кутом. Під негатив використано тільки одну рівну поверхню. На негативі трубка двовухого кельта додори злегка конічно поширяється. Поширене лезо вигнуте. Широкі поверхні кельта також злегка вигнуті, а боки складаються з двох поверхень, що сходяться під кутом. Починаючи від нижнього кінця вух, перекрій кельта овальний. Вуха починаються на віддалі 1,6 см від зрізу трубки й закінчуються на віддалі 5,4 см, досить випукло виступають зовні і круто сполучаються з тілом кельта. Вуха безпосередньо переходять у валок, що оперізує трубку.

На широких поверхнях кельта по краях є тонкий валок, що обрамляє фігуру плоскої сокирки з заточеним і закругленим верхнім кінцем. Довжина кельта 12 см, ширина леза 4,25 см. У правому горішньому куті поруч розташовано дві дірки, третя дірка для скріплювання є внизу, майже посередині. Розміри матриці: горішня основа 8,5 см, нижня 6,5 см, довжина 14,5 см, товщина (найбільша) 3,7 см. Парі до цієї матриці немає.

Табл. I; рис. 6—7.

Половина фрагментованої в давні часи талькової матриці трапецієвидної форми. На одній поверхні — негативи безвухого кельта і жолобчастого долота (рис. 6), на другій — двовухого кельта (рис. 7). На одній з бокових поверхень є негатив речі, визначити яку важко.

Рис. 6. На поверхні два негативи: ліворуч — безвухого кельта; праворуч — жолобчастого долота. Путці обох — у горішній частині матриці.

Кельт донизу поширяється. Трубка вужча від леза. Широкі поверхні злегка випуклі й сходяться під кутом так, що поземний перекрій являє собою двояковипуклу лінзу. На віддалі 1,2 см від зрізу трубку оперізує поземно валок, а нижче на 6 см — такий самий валок. Ще нижче, на широкій поверхні посередині є поглиблення для виливання, можливо,rudimentарного вуха. Довжина кельта 11 см, ширина леза 4,7 см. Отвір трубки еліпсовидний $3,2 \times 2,4$ см.

У правій частині поверхні матриці вирізано негатив жолобчастого долота, що донизу весь час вужчає. Щоб виробити жолобок у долоті, в негативі вирізано відповідний випуклий виступ. На трубці долота є валок, у два рядки вигнутий догорі. В лівому горішньому куті матриці є дірка для скріплювання.

Рис. 7. Матриця для виливання двовухого кельта; горішньої частини невистачає. Тіло кельта поширюється донизу. Широкі поверхні злегка випуклі. Боки складаються з двох поверхень, що сходяться під кутом. В нижній частині лівого кута і внизу під лезом є по дірці для скріплювання.

На просторі між негативом кельта і правим краєм є жолобок кутового перекрою.

Табл. I; рис. 8—9.

Половина талькової матриці трапецієвидної форми, частину якої відбито. На одній поверхні є негатив двовухого кельта, на другій — короткого трубчастого списа та шильця.

Рис. 8. Негатив двовухого кельта; нижньої частини невистачає. Тіло кельта поширюється донизу. Боки складаються з двох злегка випуклих поверхень, що сходяться під кутом. Широкі поверхні мають форму плоскої клинуватої сокирки, що злегка виступає за край поверхні кельта.

На віддалі 1,5 см від зрізу трубки є два вуха, які безпосередньо переходят у валок, що оперізує трубку на віддалі 1,4 см від зрізу. Нижче верхнього валка є орнамент у вигляді тонкого валка, зигзагом у п'ять відрізків. Отвір трубки еліпсовидний $3,4 \times 4,6$ см. Посередині лівої частини матриці є дірка для скріплювання. На матриці — сліди впливу розтопленого металу.

Рис. 9. Посередині матриці — негатив трубчастого списа, який ніби не закінчено, тоді як трубку, що проходить майже до самого вістря, закінчено вирізуванням. Краї пір'я тільки позначені борозенками. Лезо списа листовидної форми, перекрій трубки ромбовидний, із закругленими ребрами. В правому куті є негатив для одливання шилець (табл. I; рис. 9), путці для одливання списа і шилець з різних боків.

Довжина горішньої основи матриці 9 см, ширина посередині 8,6 см, товщина 3,3 см.

Табл. I; рис. 10—11.

Це — парні фрагменти матриць у формі продовгуватих паралелепіпедів із закругленими кутами. На поверхнях фрагментів цих матриць вирізано негатив для відливання кинджала листовидної форми з нервюром по обох сторонах. Лезо кинджала донизу звужувалося і закінчувалося потовщенням у вигляді гудзика, від якого вниз відходив коротенький стержень. Майстер загладив поверхні, знищив старий негатив леза кинджала і вирізав вдруге негатив такої ж форми кинджала, але меншого розміру. У зв'язку з тим, що глибоку вирізку негатива нижньої частини першого кинджала він зачистити не міг, бо тоді б матриця стала дуже тонкою, вона так і лишилася в нижній частині поверхні матриці. Для скріплювання матриці майстер поробив і нові дірки, бо старі вже не відповідали одна одній. Довжина леза 9,6 см, діаметр гудзика 0,6 см, довжина стержня 2,6 см.

На поверхні однієї половинки, праворуч, є частина негатива для відливання шилець. Це свідчить про те, що майстер економив матеріал, який, очевидно, доставляли здалеку.

Табл. I; рис. 12, 13.

На поверхнях фрагментів цих матриць вирізано негативи такого ж кинджала і булавки з круглою головкою. На одній половинці матриці негатив кинджала зіпсований (рис. 13), отже в ній можна було відливати тільки булавки. Негатив булавки має круглу головку і довгий, круглого перекрою, стержень. Загальна довжина булавки 13,5 см, діаметр стержня 0,6 см, діаметр головки 1,5 см.

На матриці (рис. 13) від головки під кутом 45° відходять по діагоналі короткі поглиблення. На другій половинці матриці таких поглиблень немає (рис. 12). Це явище автора дуже зацікавило. У наших музеях такі булавки з дуплистими круглими головками були вже відомі. Їх вважали привозними. В Херсонському музеї зберігалися дві такі булавки, в головках яких було по дві діроочки, розташовані по діагоналі.

Це навело автора на думку, що поглиблення в негативі служили для відливання булавок з дуплистими головками. Їх зроблено для того, щоб закріплювати глиняну кульку на дерев'яному прутику під час відливання такої головки. Для цього робили глиняну кульку меншого розміру від діаметра негативу головки і протикали її свіжим прутиком. Кінці прутика закріплювали в цих поглибленнях, внаслідок чого кулька трималася на кінцях прутика. При складанні матриці краї прутика затискувалися, і глиняна кулька повисала на них у пустоті негатива. Під час відливання метал обходив цю глиняну кульку, і вона опинялася всередині головки булавки. Діагональне розташування кінців дерев'яного прутика в матриці мало особливе технічне призначення. Коли б кінці прутика в негативі були розташовані горизонтально, то головку не можна було б вилити дуплистою, бо розтоплений метал одночасно перепалив би обидва кінці прутика, і глиняна кулька впала б униз раніше, ніж метал встиг охопити її з усіх боків. Якщо ж кінці прутика закріпили діагонально, так, як це зроблено на матриці, то розтоплений метал, перепаливши верхній кінець прутика, охоплював кульку повністю раніше, ніж він перепалив би другий кінець, бо кулька якийсь момент затримувалася на другому, нижньому кінці прутика. Коли ж метал підходив до нижнього кінця прутика і перепалював його, то кулька не могла впасти вниз, бо під нею був уже метал, що потрапив сюди з боку раніше перепаленого прутика¹.

Після відливання частина прутика залишалась в глиняній кульці, а в стінках головки булавки стирчали його кінці, внаслідок чого в ній і утворилися дві, діагонально розташовані, діроочки. Через ці діроочки видаляли потім глиняну кульку з головки булавки і залишки прутика. Отже, ця матриця дала можливість з'ясувати один, дуже цікавий технічний прийом наших майстрів-степовиків кінця бронзової доби і довести, що такої форми булавки не довозилися з інших країн, а вироблялися на місці нашими ж майстрами. Цей спосіб виготовлення булавок простий,

¹ Автор у цій матриці таким способом відлив булавку з дуплистою головкою.

але дійти до нього людина могла тільки внаслідок розвитку ливарної техніки.

Дірки для скріплювання матриці сходяться тільки для відливання булавки, отже, очевидно, негатив булавки було вирізано пізніше, після того як матриця була розбита та був зіпсований негатив кинджала.

Отже, якщо скласти обидві половинки, то матриця набувала форми клина, що теж мало технічне призначення, бо талькові форми під час відливання затискувалися клинами, часто виробленими також з тальку, про що, наприклад, свідчить знахідка з с. Кардашинки на Херсонщині.

Довжина матриці 19,6 см, ширина 5,3 см, товщина з одного боку 2,4 см, з другого 1,7 см.

Зіпсованість матриць, відсутність пар до негативів, використання вдруге поверхень матриць — все це свідчить про те, що вартості ця знахідка в давні часи вже не становила. Тому, звичайно, вбачати в ній „скарб“ мандрівних чужих ливарів аж ніяк не можна — це просто речі, які зберігав місцевий майстер-ливар на місці свого проживання.

В останні часи такі знахідки кінця бронзової доби відомі з території селищ. Наприклад, відомий Бериславський „скарб“¹, як і „ скарб“ Маяцький², знайдено на території стародавнього селища. О. В. Бодянський на території такого стародавнього селища в с. Волоському, на правому березі Дніпра нижче Дніпропетровська, знайшов до семидесяти половиною талькових матриць (з яких уціліло тільки 16) для відливання бронзових речей. Під час розкопок він виявив і фундаменти та завали стіонок кам'яних жител, ліпну кераміку, орнаментовану валком, і кераміку чорнолощену, навіть розрисовану чорною фарбою, та асортимент інших речей, характерних для поселень цієї культури, що вже в достатній мірі виявлена і досліджена на території порожистої частини Дніпра, на Південному Бузі, на Інгульці та в Причорномор’ї.

Тепер уже не може бути сумніву в тому, що це землеробсько-скотарське населення існувало в наших степах за бронзової і на початку залізної доби під назвою кімерійців, а пізніше — скіфів. Для цієї культури характерним є валиковий орнамент, яким вкривали не тільки керамічні вироби, а й вироби з бронзи.

Ця нова, майже невідома для археологічної науки культура, що все більше виявляється в останні часи, відповідала тій території, на якій до цього часу було зафіксовано найбільше знахідок пізньої бронзової доби у вигляді так званих „скарбів“. Це — територія між південною частиною Дніпра і Дністра.

В ті часи тут сильно розвивається бронзова індустрія місцевих майстрів-ливарів, що проживали в цих же селищах землеробсько-скотарського населення; вони працювали на матеріалі, одержаному не тільки здалека, а й з наших степових мідяно-рудних центрів, таких як Донбас³.

¹ А. Добровольський, Бериславський скарб бронзової доби, Археологія, т. II, К., 1948.

² T. Sulimirski, Die Thrako-Kimmerische Periode, Wiener Prähistorische Zeitschrift, XXV, 1938.

³ А. С. Федоровский, Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне, Воронежский историко-археологический вестник, № 2, 1921.

У цей час в наші степи тільки зрідка потрапляли іноземні вироби, в основному ж потреби населення задовольнялися своїми майстрами.

Якщо переглянути уважно всі негативи матриць, знайдених на цій території, то в них ми пізнаємо майже всі форми знарядь, відомі з степів Української РСР.

А. В. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

ТАЛЬКОВЫЕ ЛИТЕЙНЫЕ МАТРИЦЫ БРОНЗОВОГО ВЕКА С ХЕРСОНЩИНЫ

Резюме

На месте древнего поселения, на территории которого возникло в 1922 г. с. Ново-Александровка, расположенное несколько в глубине степи, ниже с. Качкаревки, Херсонской области, по правому берегу Днепра, житель этого села К. П. Бабенко на своем дворе нашел фрагменты (которые позже удалось реставрировать) семи половинок тальковых литейных матриц, относящихся к позднему бронзовому веку.

Матрицы были переданы в Херсонский музей.

На поверхности матриц имеются негативы шестнадцати разных вещей: пяти кельтов, браслета, трех кинжалов, булавки, втульчатого копья, долота, двух шилец и еще двух вещей, назначение которых не известно. Матрицы были испорчены уже давно, поверхности их использованы для негативов отчасти даже повторно, — все это свидетельствует о том, что матрицы для мастера-литейщика особенной ценности уже не представляли.

В археологическом же отношении эта находка одна из самых интересных: она увязывается с древним поселением, дает возможность установить местные формы орудий и существование определенных типов орудий, отметить интересные технические приемы, которые говорят о высоком уровне литейной техники нашего местного степного населения. В этом отношении интересен негатив булавки с особыми диагонально расположеннымми желобками по сторонам головки, которые служили для закрепления глиняной шишечки на деревянном прутке, предназначенный для отливки полой головки в булавке. Это очень важно потому, что до сих пор такие булавки считались привозными.

В последнее время в юго-западной части Правобережья Украины открыто много поселений бронзового века, с которыми связаны такие „клады“ как, например, Бериславский, Маяцкий, Волошский и другие. Эти поселения принадлежали земледельческо-скотоводческому населению, которое жило в наших степях в бронзовом и в начале железного века под названием киммерийцев, а позднее — скифов.

АВТОРЕФЕРАТИ

В. М. ДАНИЛЕНКО
(Київ)

НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНЕ СТІЙБИЩЕ КРУГЛИК ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

В основу цієї роботи покладений археологічний матеріал, здобутий автором внаслідок розкопів виявленого ним в 1946 р. першого на території Української РСР нижньопалеолітичного стійбища Круглик.

Всебічне дослідження нових матеріалів і численні співставлення, зроблені автором, дали можливість поставити ряд загальних питань щодо історії нижнього палеоліту. Запропонована в роботі інтерпретація явищ нижнього палеоліту основана на історико-матеріалістичному дослідницькому методі. Вона по слідовно протиставляється расистським і формально-еволюціоністським побудовам буржуазних авторів.

Робота відкривається розділом „Расистські перекручення у питаннях дослідження нижнього палеоліту“ (замість передмови).

У цьому розділі автор піддає критиці існуючі у питанні нижнього палеоліту концепції буржуазних авторів (Брейля, Менгіна, Обермайера, Гаррод, Петерсона, Козловського та ін.) і показує антинауковий характер вихідних методологічних положень буржуазної археології щодо питань дослідження нижнього палеоліту. Так, наприклад, автор критикує і відкидає антинаукове твердження про походження найдавніших людей від різних форм приматів, викриває неспроможність „теорії“ про расову обумовленість і відокремленість локально-хронологічних виявів нижньопалеолітичної культури, критикує фальсифікаторський „європоцентризм“ у питаннях антропогенезу та ін. Зокрема, автор показує фантастичність і реакційність „теорії“ так званих культурних кругів, що немов існували у нижньому палеоліті і в наступних періодах первісної епохи.

У противагу таким твердженням буржуазної науки було показано, що „радянські дослідники палеоліту непохитно стоять на позиціях визнання єдності антропогенезу, що знайшов своє історичне виявлення в утворенні людського суспільства, яке спочатку жило в межах відносно вузької області Афре́вразії і мало однomanітну техніку. В рівній мірі вони (радянські археологи — В. Д.) пов'язують явища походження нинішніх рас з відносно пізнім періодом, що настав слідом за освоєнням на етапі неандертальця всіх ландшафтних зон Старого світу, що до деякої міри сприяло самому расогенезу і призводило до деякого госпо-

дарського відокремлення племен віддалених територій, але аж ніяк не свідчить про утворення расововідокремлених і расововизначаючих культур“.

„Вступ“ містить історіографічний матеріал, виклад історії відкриття, опис застосованого методу польових досліджень, поставу питання, що включає перелік головних фактичних утруднень, які стоять перед дослідником нижнього палеоліту.

Автор указує на рідкісність нижньопалеолітичних знахідок, що їх можна було б встановити в надійних геологічних умовах і що супроводжувались, якщо не людськими останками, то хоча б такими залишками фауни і флори, які безпомилково можна було б зв'язувати з археологічним матеріалом. Указано на відсутність досить повно встановлених регіональних характеристик давньочетвертинної фауни і флори. Тому геологічні датування нижньопалеолітичного матеріалу дуже умовні.

Визначена неясність питання про вихідні форми людської індустрії (питання про так звані еоліти) та ін. Але головним утрудненням, яке повинен подолати історично мислячий дослідник нижнього палеоліту, автор вважає засилля расизму, біологізму і формально-топологічного методу в буржуазній археології та пережитки їх у вітчизняній науці. Таким антинауковим побудовам він переконано протиставляє метод історичного аналізу, основаного на функціонально-виробничому дослідженні нижньопалеолітичного інвентаря.

Розділ I „Основні риси геологічної і стратиграфічної характеристики місцевознаходження“ присвячений питанням датування місцевознаходження за матеріалами аналізу гео-топографічних умов, археологічній та геологічній стратиграфії. У зв’язку з цим поставлене питання про комплекс фауни, який міг би відповідати Круглику (фауна тут не збереглась).

Піддавши аналізу сукупність зазначених даних, автор робить висновок, що тераса Круглика відповідає найдавнішій ерозійній терасі порожистого Дніпра („останець плато“, висота близько 30 м).

Відкладення археологічних залишків почалося в той час, коли закінчилась акумуляція типових краснобурих глин і вони внаслідок дельтовального перероблення перетворились на краснобурі суглинки, поверхня яких почала вивітрюватись.

Археологічні матеріали пізніше були перекриті сіроzemеліми суглинками давньорисського часу. Все це дало можливість датувати Круглик дорисським віком четвертинного періоду й синхронізувати археологічний матеріал його з пізньою „фауною древнього слона“. Крім того, зроблені автором спостереження дали можливість зробити висновок про середньочетвертинний вік порожистої частини долини Дніпра.

Розділ II „Техніка розколювання й обробки сировини“ присвячений короткій літологічній характеристиці сировини і, що найістотніше, аналізу прийомів техніки обробки кам’яної сировини.

Встановлені типи і прийоми одержання заготовок, а так само різноманітні, але характерні нуклеуси, з яких ці заготовки сколювались. Визначені віdbiйники.

На основі аналізу й широких співставлень, зроблених автором, він встановлює пізньоашельський (або так званий пізньоклектонський) характер техніки обробки сировини, застосовуваний на місцевознаходженні.

Вказано, що так званий клектон відповідає особливостям ашельської техніки обробки кам'яної сировини. Особливістю цієї обробки було розщеплення желваків, що у поєднанні з технікою ручних рубил робило їх менш масивними, обумовлювало плоскоovalний переріз, а разом з тим — правильність і гостроту робочих країв. У випадку з нуклеусами це призводило до вироблення власне нуклеусів — із спеціально підготовленими відбивними площинами.

Розділ III „Опис і аналіз виробничого інвентаря стійбища Круглик“ присвячений пропонуваній автором класифікації нижньопалеолітичного знаряддя.

Класифікація ця основана на врахуванні трьох ознак: характеру заготовок, робочого краю і функціонально-виробничих його можливостей. У комплексі встановлюється наявність ручних рубил — рубаючого знаряддя, головним чином для деревообробки; ножі із пластин — для різання і розрізання, знаряддя, переважно побутового: гострокінцевих ножів із відщепів (серед них — виконані прийомами техніки двосторонньої обивки) — для розсікання, затесування і розрізання (ті й інші мали бути застосовані під час виготовлення дерев'яного мисливського знаряддя і в побуті — переважно при розбиранні мисливської здобичі); скребачок і стругів — скребучого і скоблячого знаряддя, призначеного для загострювання дерев'яного і, можливо, кістяного знаряддя, а також виготовлення одягу з шкур; відбійників — для виготовлення знаряддя з каменю.

Автор підкреслює думку про те, що основною формою застосування всього нижньопалеолітичного, і в тому числі пізнього нижньопалеолітичного кам'яного інвентаря, було виготовлення з дерева безпосереднього знаряддя полювання, головним чином рогатин.

Побутове використання цього інвентаря (для розбирання туш, при виготовленні одяжі), використання при збиранні (для копання землі, для нанесення насічок на стовбурах дерев), а так само безпосередньо на полюванні, відігравало другорядну роль.

Численні співставлення, зроблені автором для комплексу в цілому і кожного типу знаряддя зокрема, дають підстави встановити в інвентарі Круглика ряд середньоашельських і пізньоашельських рис.

Розділ „Висновки“ містить висновки і ряд загальних положень. Вказуючи на те, що аналіз складу палеолітичного інвентаря дає матеріали для міркувань про функціонально-виробничий характер конкретних місцезнаходжень (місця добування сировини; місця його первинної обробки; печери у періоді освоєння як місця полювання і розбирання туш; тимчасові стійбища; місця довгочасного загального проживання та ін.), автор робить висновок про те, що археологічні залишки місцезнаходження Круглика відповідають місцю тимчасового кочовища — стійбищу.

На основі аналізу ряду геологічних і геоморфологічних особливостей нижньопалеолітичного місцезнаходження Круглик, розгляду сукупності ознак відзначеної тут техніки обробки знарядь, встановлюваних функціональних і морфологічних особливостей цих знарядь, а також на основі великого порівняльного матеріалу автор у питанні відносного датування відкритої і описаної ним пам'ятки робить висновок про пізньоашельську, домікокську дату цієї пам'ятки.

Керуючись рядом археологічних, історичних і геологічних спостережень, а також тим міркуванням, що розкриття умов матеріального виробництва повинно визначити особливості розглядуваного періоду первісної епохи, автор робить висновок про необхідність ретроспективного розгляду питання про металеві знаряддя як провідної лінії в розвитку первісної техніки.

Оформлення полювання як нормально функціонуючого промислу, винахід архетипів кидального знаряддя, широке використання вогню, винайдення одягу, освоєння печер і зв'язане з усім цим розселення за межі субтропіків, початок етапу неандертальця, а з ним — періоду людських общин, — такий, на думку автора, зміст історичного етапу, археологічно відбитого пізньоашельськими або премустьєрськими пам'ятками типу Круглик.

І. Г. ШОВКОПЛЯС
(Київ)

СУПОНЄВСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА

Супонєвська палеолітична стоянка знаходиться на північній околиці с. Супонєва, за 8 км на південь від м. Брянська.

Перші відомості про знахідки кісток викопних тварин, що супроводжувалися численними відщепами кременю, надійшли від селянина с. Супонєва В. І. Зайцева, який доставив ці знахідки в Брянський музей влітку 1925 р.

Місцевий краєзнавець, директор Брянського музею С. С. Дєев, вивчаючи ці знахідки, помітив на кістках мамонта та кременях сліди обробки їх рукою людини.

Пробні невеликі розкопки (площею 1 м²) С. С. Дєев провів на місці первинних знахідок наприкінці серпня 1925 р. Ці розкопки підтвердили припущення про існування тут палеолітичної стоянки.

Восени того ж року Г. Ф. Мирчинк, який робив геологічне обстеження берегів р. Десни, знову провів незначні розвідувальні розкопки, що також підтвердили наявність тут слідів стоянки з потужним культурним шаром, який складався із скупчення кісток тварин пізньольодовикової епохи і великої кількості кремінних виробів та покидьків виробництва.

Відкриття Супонєвської стоянки, що була єдиною на той час у межах кол. Брянської губернії (найближчою до неї була тоді Мезинська стоянка на Чернігівщині), привернуло увагу наукової громадськості Москви та Ленінграда. Дослідження стоянки було доручено спеціальній комісії музеїного відділу Наркомосу РРФСР та ГАІМК на чолі з П. П. Єфіменком, яка й провела перші великі розкопки в червні—липні 1926 р.

Уже перші дні розкопок показали винятково велику насиченість культурного шару залишками кісток тварин, виробами із кості та рогу, а також численними кремінними виробами¹.

Розкопки стоянки були продовжені далі в 1927 р. тією ж комісією під керівництвом Б. С. Жукова. Внаслідок цих розкопок був знайдений

¹ Речовий матеріал загальною кількістю понад 9000 предметів із розкопок 1926 р. зберігається в Музеї антропології та етнографії АН СРСР у Ленінграді, а документація — у рукописному архіві ІІМК (справи № 199, 218, 232 і 236 за 1926 р.).

дений ще численніший викопний матеріал¹. Під час робіт 1927 р. у сусідньому с. Тимоновці була відкрита ще одна пізньопалеолітична стоянка, яка стала потім об'єктом окремих досліджень на протязі ряду років².

У 1928 і 1929 рр. невеликі розкопки в Супоневі провів В. О. Городцов³.

Матеріали Супоневської стоянки не були науково опрацьовані та опубліковані, а тому залишились невідомими широкій науковій громадськості. Значна ж частина документації була втрачена або виявилась неприданою для вивчення.

Розкиданість речових матеріалів, а також недостатність документації утруднювали освітлення цієї пам'ятки. Трудність вивчення полягала ще й в тому, що стоянка розкопувалась без застосування нової методики дослідження археологічних пам'яток, згодом розробленої і близькуче застосованої П. П. Ефіменком під час його розкопок на палеолітичних стоянках коло с. Костенок, Воронезької області.

Проте численні зіставлення даних про глибину та умови знахідок окремих предметів і комплексів, виявлених в щоденниках, звітах, рисунках, польових і колекційних описах, дозволили відтворити конструкцію та розміри житлових і господарських споруд, що були розкопані на стоянці.

Село Супонево знаходиться на правому березі р. Десни, який, як і у більшості річок Північної півкулі, досить високий і різко обривається до долини, в той час як лівий — низький, непомітно підвищуючись до вододілу, простягається на багато кілометрів. Правий берег р. Десни в цьому місці являє собою крейдяне відслонення, яке в багатьох місцях перерізане короткими стрімкими балками та долинами невеликих річок.

Місцем проживання первісного людського колективу, який залишив після себе Супоневську стоянку, було усія однієї з найбільших давніх балок, що відома тепер під назвою Барабанячий Лог. Її лівий крейдяний схил дуже високий і стрімкий, у той час як правий — пологий і поступово знижується в напрямі до р. Десни.

Цей правий пологий схил балки, що захищався вищим лівим схилом від холодних північних вітрів, і був місцем розташування стоянки. Він являє собою другу надзаплавну терасу р. Десни, яка підноситься на 25 м над сучасним рівнем річки. В давнину стоянка знаходилась безпосередньо коло води, яка іноді заливала стоянку, про що свідчать залишки шару аллювіального піску, які місцями перекривають горизонт із знахідками.

Культурний шар лежав у нижній частині пізнього (вюрмського) лесу і був зв'язаний з горизонтом викопного ґрунту рісс-вюрмського міжльодовиков'я, що добре розвинутий на водорозділі в околицях с. Супонева. Лесовий покрив на місці стоянки дуже розмитий і зруйнований втручанням сучасної людини (площа стоянки перерізана глибокою

¹ Матеріал розкопок 1927 р. чисельністю понад 20 000 предметів зберігається у Музеї антропології МДУ (колекція № 346).

² М. В. Воеводский, Тимоновская палеолитическая стоянка, Русский антропологический журнал, 18, вып. I—II, 1929.

³ Матеріали розкопок 1928—1929 рр. зберігаються в Музеї антропології МДУ (колекції № 423 і 426).

дорогою). Тому знахідки місцями опинились на сучасній денній поверхні, що й було причиною відкриття самої стоянки.

Фауністичний комплекс стоянки звичайний для пізньопалеолітичних поселень Східно-Європейської рівнини. На відміну від Західної Європи з її фауною „північного оленя“ тут до самого кінця льодовикового періоду продовжує існувати так звана „мамонтова“ фауна.

Для пізнього палеоліту Східної Європи, в тому числі і для Супоневської стоянки, характерна „змішана фауна“, існування якої пов’язане з особливостями кліматичних та географічних умов, що сприяли зближенню ландшафтних зон в окремих районах.

Під час розкопок у Супоневі були виявлені численні залишки пізньопалеолітичних тварин, більшість з яких належить мамонту й пісцю. Крім того, виявлені залишки коня, північного оленя, росомахи, вовка, зайця, бика, носорога та ін. Кістки птахів, що дуже погано збереглися, були знайдені в меншій кількості, тому встановити видові ознаки їх майже неможливо¹. Кісток риб не було знайдено зовсім, хоч, поза всяким сумнівом, мешканці стоянки, які жили коло річки, займалися ловлею риби. Ймовірно, що кістки риб, як і значна кількість кісток птахів, не дійшли до нашого часу через свою порівняльну недовговічність і, особливо, через несприятливі умови залягання культурного шару, які привели до зруйнування навіть досить міцних і великих кісток тварин, у тому числі й кісток та бивнів мамонта.

Околиці стоянки являли собою в той час справжню тундуру. Деревна рослинність була дуже рідкою і зосереджувалась, головним чином, у захищених долинах річик та балок.

Загальна площа стоянки, розкритої розкопками, становить 200 м². Знахідки розподілялись на ній дуже нерівномірно. В окремих місцях були великі скupчення кісток та кременю при наявності заглиблень із великою кількістю золи та вугілля. Їх можна вважати залишками жител-напівземлянок, дуже поширених в епоху пізнього палеоліту та відомих і на ряді інших стоянок (Костенки I, Гагарино, Афонтова гора II, Гінці та ін.).

Поза такими скupченнями знахідки траплялися значно рідше і не являли собою будь-яких комплексів. Загальна площа поширення культурного шару не була точно встановлена розкопками, проте можна припустити, що стоянка розкопана лише частково.

Кремінні вироби в Супоневі становлять найчисленнішу групу знахідок. Кремінних плиток і гальок, відщепів і пластинок, закінчених знарядь і покидьків виробництва на розкопаній площині підібрано понад 30 000. Можливо, їх на стоянці було значно більше, якщо взяти до уваги, що деякі інші частини стоянки залишились нерозкопаними або були зруйновані.

Сировинний матеріал для кремінних виробів місцевого походження: його добували понад кручами р. Десни, у верхній течії р. Супоневки, що недалеко протікає, а також у балках, розташованих в околицях стоянки. Крім плиткового кременю, що залягав потужним прошарком у крейдяних відкладеннях, застосовувався також і галечниковий кремінъ. Поганою якістю заготовок пояснюються невеликі, а інколи зовсім

¹ Як повідомив В. І. Громов, вдалося встановити один із видів качки.

мініатюрні розміри виробів з кременю (рідко перевищують 6—7 см). Багато з них мають на собі залишки желвачної кірки. Кремінь, як правило, темний, непрозорий; сліди легкої голубуватої патини спостерігаються лише на невеликій кількості предметів. Зрідка траплялися кремені коричнюватого кольору; можливо, вони походять з інших місцевостей і були занесені на стоянку її мешканцями.

Для кремінної індустрії Супонева характерна надзвичайна різноманітність форм, серед яких переважають різні ріжучі інструменти (різці всіх типів, ріжучі вістря, пластинки з притупленим краєм), скребачки та численні проколки. Подібний характер кремінних знарядь свідчить про високий ступінь техніки обробки кості та рогу, що цілком підтверджується знахідками на стоянці великої кількості виробів з цих матеріалів.

Кремінна індустрія Супонева найближча до індустрії Мезинської, Тимоновської та Чулатовської I стоянок. Цілком особливу форму кремінних знарядь являють різці з поперечним сколом („різці супоневського типу“), окрім екземпляри яких знайдені тільки в Тимоновці, Чулатові I, а також у нижньому шарі Костенок I.

Наявність на стоянці великої кількості заготовок, пластинок, відщепів та осколків указує на те, що обробка кременю та виготовлення знарядь з нього в значній мірі провадилася безпосередньо на самій стоянці.

Вироби з кості та рогу, знайдені на стоянці, звичайні для пізнього палеоліту. Це — різноманітні проколки, голки, наконечники списів та дротиків, випрямлювачі („жезли начальників“), клини, прикраси та предмети культу (буси, діадеми, фрагменти браслетів та ін.).

Особливо численні уламки кості та рогу із слідами роботи на них. На ряді пластин з бивнів мамонта є вирізані зображення, серед яких можна виділити стилізовані зображення риб, подібні до знахідок на Тимоновській стоянці. Заслуговує на увагу уламок бивня мамонта з різним геометричним орнаментом в стилі меандра, аналогічний орнаменту мезинських „пташок“, та браслета.

З інших знахідок значну групу становлять куски червонобурої вохристої фарби, знайдені майже на всіх розкопках і від присутності яких культурний шар набув місцями відповідного офарблення.

Матеріали з Супоневської стоянки дають підставу для твердження про те, що одним із основних джерел існування її жителів було полювання на мамонтів, носорогів, коней та на інших тварин. Деякі кістки цих тварин мають на собі сліди використання у вигляді насічок, розколів, нарізів та ін.

Між тим значно більша кількість кісток, головним чином мамонта, не має ніяких слідів використання. Вони становлять досить велике скопчення, причому частина з них зберегла анатомічне положення суглобів, що вказує на повну нерозчленованість туш тварин або їх окремих великих частин.

Подібний стан залишків дає підставу припустити, що первісна людина, поряд з активним мисливством, досить часто використовувала також у замороженому стані трупи мамонтів. Скупчення великої кількості трупів цих тварин свідчить про те, що в значній своїй частині вони були наслідком їх природної загибелі.

Про можливість природного походження скупчень трупів тварин свідчать численні приклади, що їх наводять палеонтологи та геологи для різних періодів історії землі (скупчення третинних гіпаріонів під Павлодаром на р. Іртиші, слонів четвертинного періоду на Тамані або носорогів у с. Гамково коло Смоленська).

Ці скупчення, безумовно, ніякого відношення до діяльності людини не мали.

Зникаючий льодовиковий покрив створював необхідні умови для збереження трупів тварин у мерзлому ґрунті, біля скупчення яких охоче оселювалась людина пізньопалеолітичного часу. Використовуючи трупи мамонтів для їжі, людина одноразово полювала і на тварин, що її оточували, в тому числі на живих ще мамонтів, приносячи на стоянку окремі частини їх туш.

Місцями такі скупчення були, мабуть, досить значними. Це приваблювало первісних мисливців та збирачів різних за часом епох пізнього палеоліту. Вони оселювались коло таких скупчень мамонта, залишивши після себе групи стоянок, наприклад, Костенко-Боршевську на Дону, Новгород-Сіверську та Брянську на Десні та ін.

Отже, можна зробити висновок про те, що використання трупів мамонтів та інших тварин, які були своєрідним харчовим і виробничим запасом для жителів стоянок, поряд з мисливством, були характерною побутовою особливістю в господарському житті пізньопалеолітичної людини.

Наведені тут міркування в значній мірі підтверджуються характером культурних залишків на Супоневській стоянці. Для підтвердження викладеного вище можна послатися на вже давно висловлену Ф. Енгельсом думку про те, що народів, „...які живуть тільки з полювання, ніколи не існувало; для цього здобич від полювання надто ненадійна“¹.

Можна думати, що активне полювання не завжди могло задовольнити потреби груп первісних мисливців і не гарантувало їх від періодичних голодувань. Це примушувало їх, крім полювання, займатися ще збиральництвом досить бідних дарів тундрової природи прильдовикових просторів та вдаватись до інших промислів, що доповнювали харчові запаси під час невдалого полювання.

Як і на інших стоянках цього часу, об'єктом полювання для жителів стоянки був також песець, залишків якого знайдено на ній дуже багато (понад 300 кісток, скупчених в невеликому заглибленні). Наявність серед цих залишків значної кількості відрізаних лапок песця, які зберегли анатомічне положення суглобів, свідчить про те, що на песця полювали, мабуть, головним чином, заради хутра.

Збирання їстівних рослин, плодів і коріння, морських та річкових черепашок також мало важливе значення в житті мешканців стоянок пізнього палеоліту. Подібну картину можна спостерігати в побуті народів крайньої Півночі до недавнього часу.

Такий спосіб життя первісної людини і його господарської діяльності в галузі збиральництва в період середнього ступеня дикунства, до якого повністю належить і увесь пізній палеоліт, знаходить повну і яскраву характеристику у Ф. Енгельса, який вказує, що „заселення нових місць

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 22.

і безупинне діяльне шукання у зв'язку з оволодінням вогнем, що його добували тертям, дали такі нові засоби харчування, як спечені в гарячому попелі або пекарних ямах (земляних печах) коріння і бульби, що містять у собі крохмаль...”¹.

Рибна ловля, безсумнівно, була відома жителям стоянки і відігравала певну роль в їх житті, будучи, по суті, одним з видів полювання; вона здійснювалася тими ж знаряддями праці.

Вивчення матеріалів та документів розкопок дало можливість встановити, що на Супоневській стоянці були житлові і господарські споруди. При цьому вони можуть бути розподілені на два типи: на міцні, довгочасні та легкі, як видно — літні, сезонні.

Міцні, постійні житла-напівземлянки, що мали вогнища, пов'язані з скученнями спеціально відсортованих кісток та бивнів мамонта, значна частина яких входила в конструкцію самих жителів (розміщені по краю черепи та довгі трубчасті кістки, скучення бивнів зверху заповнення житла та ін.).

Усі ці житла були зруйновані водою пра-Десни, що розлилася і розмила вміст вогнищ та відкладала темний вугільний прошарок поза житлами, нижче по схилу тераси. Зруйновані міцні житла були перекриті алювіальним піском, зверху якого знову оселилася людина, що залишила після себе легкі літні житла у вигляді неглибоких ям з незначним вмістом кісткових залишків. Ями ці не мають добре виявленіх вогнищ. Можна думати, що такі житла мали перекриття у вигляді легких куренів.

Вивчення кремінного та кісткового матеріалу з усієї розкопаної частини стоянки дає підставу твердити про те, що обидва типи жителі були близькі між собою в часі і що вони належать до одного культурного комплексу, штучно розділеного розливом ріки, тривалість якого була, як видно, дуже незначною. Вони належать одному і тому ж первісному колективу, що залишив зруйновані міцні житла і повернувся потім на своє колишнє місце проживання після спаду води, влаштувавши поверх відкладеного піску нові легкі житла. Встановлена на стоянці і наявність господарських споруд, які служили місцем зберігання запасів їжі та матеріалів для виробів у вигляді численних бивнів, кісток і навіть великих частин туш тварин, головним чином мамонтів.

У дослідженні Супоневської стоянки в різні роки брав участь ряд радянських археологів і геологів, які по-різному сприймали і пояснювали здобутий на стоянці численний і дуже цікавий речовий матеріал. Тому природно, що, хоч цей матеріал і не був науково опрацьований, стоянка все ж потрапила в усі зведені праці по палеоліту нашої країни, а для порівняння з іншими стоянками згадується в ряді спеціальних робіт, присвячених іншим пам'яткам пізнього палеоліту.

Проте досі не існує єдиного погляду в питанні датування стоянки. Різні автори, виходячи часто з якоїсь однієї особливості, відносять її до тієї чи іншої епохи, причому датування це має межі від орин'яку до пізнього мадлену. Аналіз знахідок у Супоневі і зіставлення їх із знахідками на інших пізньопалеолітичних стоянках дають повну

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 22.

підставу віднести Супоневську стоянку до самого початку мадленської епохи.

Порівняння кремінних знарядь Мезина та Супонєва виявило їх разочу схожість як надзвичайно великою кількістю знарядь, так і характером їх форми. Наявність ряду схожих виробів із кісток та бивнів мамонта, особливо з характерним геометричним орнаментом, ще більше зближує ці стоянки і дає підставу гадати, що вони близькі між собою в часі, а можливо, навіть одночасні. Приналежність їх, особливо супоневської, до самого початку мадленської епохи досить переконливо доведена П. П. Єфіменком¹.

На підтвердження цього можна вказати на знахідки в Супоневі деяких форм знарядь, що характерні для індустрії стоянок пізньоорін'яцького часу (вістря типу гравет, багатофасеткові різці та ін.), які можна розглядати як елементи переживання старих форм знарядь праці на новому, мадленському етапі розвитку первісного суспільства. Кількість подібних знарядь на стоянці досить незначна і тому не може бути підставою для датування її більш раннім часом.

Наявність на стоянці знахідок, прикрашених лінійним геометричним орнаментом, який є характерною особливістю ранньомадленських стоянок Східної Європи — Кирилівської, Мезина та Єлісеєвичів ще раз підтверджує ранньомадленський вік Супонєва. Знахідки в Тимоновці та Чулатові I окремих екземплярів кремінних знарядь, які є характерною рисою Супонєва (різці з поперечним сколом), дають підставу припускати, що ці стоянки були близькі в часі до нього, проте дещо трохи пізніші. Щодо подібності і зв'язку Супонєва з більш пізніми пам'ятками, то найближче до нього стоять Гінцівська та Боршевська II (нижній горизонт) стоянки, що належать, як відомо, до середньої доби мадленської епохи.

До числа найбільш подібних знарядь із кременю можна віднести численні короткі скребачки на уламках пластинок, короткі подвійні та округлі скребачки геометричних обрисів, маленькі бокові різці, пластиночки з притупленим краєм і ряд інших. На близькість у часі Супоневської стоянки до нижнього горизонту Боршево II вказує і подібність орнаментальних мотивів на виробах з кості та бивнів.

Для мадленських стоянок Східної Європи можна встановити таку послідовність: Мезин—Супонєво—Тимоновка—Боршево II (нижній горизонт) — Гінці.

¹ П. П. Єфіменко, Первобытное общество, стр. 554.

В. А. ІЛЛІНСЬКА
(Київ)

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОСУЛЛІ

Скіфський період у Північному Причорномор'ї позначився величезними зрушеннями у розвитку суспільства — відбувся перехід від бронзи до заліза, перехід від середнього до вищого ступеня варварства. „Людині стало служити залізо, останній і найважливіший з усіх видів сировини, що відіграли революційну роль в історії... Залізо зробило можливим рільництво на великих площах, розчищення під ріллю широких лісних просторів; воно дало ремісникам знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з відомих тоді металів”¹.

Всесоюзна археологічна нарада 1945 р. у Москві підкреслила важливість скіфської проблеми для вивчення історії народів СРСР і відзначила, що скіфська культура зв'язує добу бронзи з усією наступною історією кочових та землеробських племен, а також має істотне значення в питанні слов'янського етногенезу.

Вивчення культури і встановлення границь скіфських та інших сучасних їм племен було визнано одним з основних завдань у дослідженні скіфського періоду. В перспективному плані цих досліджень Інститут археології Академії наук Української РСР головним завданням поставив — встановити соціальні, економічні та культурні особливості різних племінних етнічних груп скіфського населення шляхом виявлення локальних варіантів скіфської культури і тим самим підготувати умови для вивчення історико-географічної карти Геродотової Скіфії.

Ця робота є однією з ряду намічених Інститутом археології Академії наук Української РСР робіт, присвячених вивченю окремих територіальних груп скіфської культури в межах Геродотової Скіфії.

Метою роботи є дослідження групи пам'яток скіфського часу в басейні р. Сули, які вивчались раніше разом з іншими пам'ятками лісостепової смуги Дніпровського Лівобережжя (кол. Полтавська губернія, за визначенням М. І. Ростовцева — „Полтавська група“; О. А. Спицина — „Полтавський район“).

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 126.

Вже попереднє ознайомлення з пам'ятками цієї території переконало нас у тому, що скіфська культура Полтавщини неоднорідна. Тут досить чітко виділяються дві основні територіальні групи. Ядро першої групи зосереджено в басейні верхньої і середньої течії р. Сули, другої — в басейні лісостепової течії р. Ворскли. Проміжний між ними басейн р. Псла залишається мало вивченим, і аспект скіфської культури тут не з'ясований.

Розкопки курганних могильників на території Посулля почалися у 70-х роках минулого століття і тривали майже безперервно близько 30 років. Серед дослідників посульських курганів були і відомі археологи того часу — Д. Я. Самоквасов, М. Ю. Бранденбург, В. В. Хвойко, М. О. Макаренко, І. А. Линниченко і місцеві аматори-колекціонери: Т. В. Кібальчич, Ф. І. Камінський, К. М. Скаржинська, С. А. Мазаракі, М. П. Авенаріус, В. Ф. Беспальчев.

На жаль, багатий археологічний матеріал, здобутий внаслідок багатьох розкопок, не був належно висвітлений; значна частина його, в тому числі і такі видатні колекції, як зібрання Д. Я. Самоквасова, М. Ю. Бранденбурга, І. А. Линниченка, залишилися неопублікованими. Тому одним з основних завдань було зведення археологічних джерел, розрізнених в окремих виданнях, колекціях та архівах, і систематизація їх. Разом з тим було використано дані нових археологічних досліджень скіфських городищ на Сулі, проведених Інститутом археології Академії наук Української РСР в 1945—1947 рр.

Зіставлення даних про поширення лісів на цій території в давнину з картою розміщення скіфських курганних груп і городищ дає можливість встановити, що всі ці пам'ятки локалізуються в зоні лісу. Це, крім інших даних, є переконливим доказом того, що осіле населення скіфського часу на цій території проживало переважно в лісах, а не на відкритих степових просторах.

Вивчення особливостей пам'яток цієї групи показує, що Посулля є зоною розвитку особливої і в багатьох відношеннях самобутної парості скіфської культури. Своєрідність скіфських пам'яток цієї місцевості дає підставу виділити їх в особливу самостійну групу і розглядати окремо від інших скіфських пам'яток Середньої Наддніпрянщини.

Для Посулля характерний сталий і одноманітний тип поховань у прямокутних ямах під центром курганного насипу, орієнтованих по довжині з півночі на південь, з дерев'яними спорудами всередині.

Встановлюється певна залежність між висотою курганного насипу, розмірами могильної ями і конструкцією споруд всередині могили. В найбільших курганах з багатими похованнями виявлені дерев'яні склепи у вигляді зрубів з товстих дубових колод, покладених горизонтально вздовж стін могильної ями, з стовпами по кутах, а іноді й по серединах сторін.

У курганах середнього розміру, а іноді й у великих курганах, склепи зроблені з вертикально поставлених дерев'яних брусів, закріплених нижніми кінцями в канавки, викопані вздовж стінок могильної ями. Наявність канавок можна вважати основною ознакою дерев'яних скlepів цього типу, хоч у будові їх залишається ще багато неясностей.

У курганах малого, а іноді і середнього розміру, могильні ями мають звичайно тільки дерев'яні перекриття.

В окремих випадках дерев'яні склепи побудовані в насипах курганів, але, як вдалось з'ясувати, більшість з них є влускними похованнями в насипах більш ранніх курганів.

Переважає обряд тілопокладення. Померлі лежать на дні ями у випростаному стані на спині, головою на південь. Поховання здебільшого одиночні; трапляються і парні, але не регулярно. Коли поховання парні, обидва небіжчики мають однакове орієнтування: тіло чоловіка лежить з східної сторони, жінки — з західної, тобто наліво від чоловіка. Навіть у найбагатших похованнях „царського“ типу відсутні жертвоприношення півладних небіжчикові рабів-служників і супроводжуючі кінські поховання.

Великого поширення набув у населення Посулля звичай посыпти дно могильної ями валном, червоною фарбою, золою, які вважалися символами вогню.

Після поховання над дерев'яним накатом могильної ями справлялася тризна, про що свідчать залишки вогнищ, кісток тварин, уламки посуду. Іноді, мабуть, для того, щоб ізолювати вогонь від дерев'яного перекриття, влаштовувались спеціальні глиняні площинки.

Можливо, тризна по померлу справлялася також і під час спорудження курганного насипу, на що вказують знахідки в ньому дерев'яного угілля, кісток тварин, уламків кераміки та інших предметів.

Поховання з тілоспаленням трапляються значно рідше і не мають такого сталого і визначеного обряду. Серед видів спалення розрізняються: 1) спалення дерев'яних склепів, у яких були померлі та речі; втім спалення склепів могло бути наслідком пожеж, які виникали від вогнищ над дерев'яним перекриттям; 2) спалення поза межами могильної ями, з перенесенням потім до могили останків і речей небіжчика; 3) спалення в могильній ямі.

Склад інвентаря поховань з тілопокладенням і тілоспаленням вказує на одночасне існування цих обрядів при явній перевазі першого.

Типи похоронного обряду та обладнання могил у курганах Правобережжя значно різноманітніші, ніж у курганах Посулля. На Суліні відомий характерний для Тяминської та Канівської (Пороської) груп склеп з дев'ятьма стовпами і дромосом, який веде до могильної ями. Відсутні супровідні кінські та людські поховання. Здебільшого іншим є і орієнтування небіжчиків.

На Ворсклі ми не зустрічаємо звичайного для Посулля дерев'яного склепу. Місцевою особливістю ворсклинських поховань є луб'яний чи дерев'яний настил долівки ями. Чотирикутні ями цієї групи часто мають заокруглені кути й орієнтовані переважно по лінії південний захід — північний схід; причому небіжчики мають орієнтування на південний захід. Над дерев'яними накатами ям траплялися сліди вогнищ з соломи.

Місцеві особливості можуть бути виділені і в інвентарі посульських поховань. В групі зброї треба відзначити велике поширення бойових сокир двох основних типів: клиновидної проушної сокири та сокири-молотка. Всього тут знайдено 20 бойових сокир, що становить більшу частину всіх відомих нам бойових сокир, знайдених на території Геродотової Скіфії. Тут же були знайдені оригінальні художньо виконані бронзові сокири, які служили, мабуть, жезлами — знаками влади воєначаль-

ників. Звідси ж походять відомі золоті бляшки із зображенням скіфського царської в сидячому положенні з ритоном в одній руці та жезловидною сокирою — скіпетром у другій. Очевидно, ця зброя була в особливій шані у місцевого населення.

Дуже характерним для знахідок у басейні р. Сули, особливо в архаїчний період, є масове поширення виробів з кості, головним чином серед предметів кінської зброй (кістяне різьблене оздоблення в звіриному стилі, псалії з трьома отворами, пряжки для перехресних ременів у вигляді кубиків або циліндриків з поперечно-наскрізними отворами), а також серед зброї (кістяні наконечники стріл, обкладки кіпців луків, кістяні панцирі), предметів начиння (рукоятки, гребені). Треба думати, що кість у цей період використовувалася широко через нестачу металу. Пізніше кістяні вироби були майже повністю витиснуті металевими.

Місцевою особливістю інвентаря багатих чоловічих поховань є порожнисті прорізні шумливі бронзові (рідше залізні) навершя з прикрасами у звіриному стилі, що мали певне релігійно-магічне значення і служили, мабуть, частиною балдахіна або переносного катафалка.

На території українського Лісостепу лише на Посуллі виявлені у великій кількості навершя цього типу. Різноманітні бронзові навершя, в тому числі і близькі до посульського типу, дуже поширені в архаїчних курганах Кубані. Можливо, що Кубань, як припускає О. О. Їессен, була тим центром, звідки в архаїчний період імпортуються в Середню Наддніпрянщину металеві вироби. Зокрема, на Сулу у великій кількості потрапляли навершя та, мабуть, ряд інших металевих виробів.

Ще більші локальний характер мають бронзові ножні браслети, які трапляються переважно в жіночих, рідше — в чоловічих похованнях. Ці браслети масивні, круглі в перерізі, частіше рубчасті. Кінці їх звичайно сплющені та орнаментовані зображеннями вухастих тварин. Знайдено також і гладкі браслети. Ножні браслети часто трапляються у сполученні з подібними ж ручними, становлячи єдиний комплект оздоблення. Поширення ножних браслетів на території Причорноморської Скіфії обмежується, головним чином, районом Посулля. Ручні браслети подібного типу відомі значно західніше, у пам'ятках так званої висоцької культури. Можливо, що в дальшому пощастило встановити певні зв'язки між цими центрами культури ранньозалізної доби.

Риси місцевих відмін можна визначити і для такого масового місцевого матеріалу, як ліпна кераміка. На Сулі дуже мало чернолощеної інкрустованої кераміки в її характерних формах: круглотілих, у вигляді черпаків, кубків з високими ручками, посудин з „низьким плечем“. Окремі знахідки посуду цих типів швидше занесені внаслідок обміну з сусідніми районами, ніж з предметами місцевого виробництва. Переважає грубий „кухонний“ посуд у формі горщиків різних типів і мисок. Звичайний орнамент — пальцево-нігтівий натиск по краю вінець і проколи чи наколи з горошинами нижче краю. Наліпний валик із зашипами зустрічається рідко. Дуже поширені горщики з гладким неорнаментованим краєм вінець і невеликі посудини у формі горщечків та мисочок. Рідкою місцевою формою є посудини у вигляді кухля з пельчастими ручками.

Перелічені ознаки локалізуються на території верхньої і середньої течії р. Сули і об'єднують всі скіфські пам'ятки цієї території в єдину групу.

Сталість культурних традицій, що зберегли свої особливості протягом кількох століть, може бути пояснена тільки принадлежністю їх до певної групи скіфського населення, яке мало замкнену суспільну організацію. Такою організацією в той час могло бути тільки родоплемінне об'єднання, що зберегло свої звичаї і особливості побуту протягом довгого періоду.

Хронологічно кургани пам'ятки басейну р. Сули розподіляються на два основних періоди: архаїчний (VI — початок V ст. ст. до н. е.) і класичний (середина V—IV ст. ст. до н. е.).

Ранній період характеризується рядом сталих ознак матеріальної культури. В комплексах цього періоду зустрічаються наконечники стріл ранньо- і пізньоархаїчних типів, наконечники списів лавролистової форми з втулкою, що переходить у ребро, мечі та қинджали з овально-серцевидним перехрестям ефеса і овальною або прямою перекладиною ручки.

Дуже поширені бойові сокири, а також вироби з кості, особливо кістяні псалії. Поряд з залізними вудилами звичайного типу із зігнутими в кільце петлями трапляються бронзові вудила з „стременем“ і залізні вудила тієї ж форми. Часто зустрічаються залізні псалії з трьома петлями або отворами і трохи зігнутим верхнім кінцем. Порівняно бідний бронзовий набір вуздечкових прикрас.

Переважають певні типи бляшок: у вигляді просвердлених біля основи дзьоба або кігтя птаха, у вигляді травоїдної тварини з підігнутими лапами і повернутою назад мордою, хрестовидні прорізі та до них подібні бляхи з зображенням подвійної орлиної голівки на одному кінці. Часто зустрічаються бронзові навершя.

У жіночих похованнях трапляються кам'яні блюда, дзеркала з ручками у вигляді петлі, прикріпленими на зворотній стороні, часто прикрашеними зображеннями тварини; великі бронзові масивні шпильки; багаті набори різноманітних бус: пастових, сердолікових, кам'яних, янтарних, просвердлених черепашок-каурі. Характерне намисто з численних дрібних пастових бус. Часто зустрічається сірка та червона фарба.

У цей період риси місцевих відмін виступають з найбільшою виразністю.

Предметів грецького імпорту та предметів із слідами грецького впливу дуже мало.

До найвизначніших пам'яток архаїчного періоду належать величезні кургани біля х. Шумейка та Старша Могила. До цього ж часу належить і значна кількість звичайних поховань.

Важливо відзначити, що на цьому етапі розвитку суспільства поховання знаті відрізняється від поховань рядових членів тільки розмірами курганного насипу, складністю похоронного спорудження та кількістю, а не якістю або складом інвентаря. Особиста власність представників племінної верхівки не виділилась ще з складу майна роду, не набула ще вигляду скарбів.

У наступний хронологічний період відбуваються істотні зміни в житті суспільства, які виявляються у зміні складу інвентаря поховань. Зни-

кають ознаки архаїки, нівелюються і згладжуються риси місцевих відмін.

Трохи видозмінюються форми основної зброї: набувають поширення бронзові тригранні довгасті наконечники стріл; довгасті плоскі списи з слабко виявленою середньою гранню та з пером, що звужується від основи до вістря; мечі і кинджали з бабочковидним перекриттям ефесу. Рідше трапляються бойові сокири; з'являються металеві дротики. Метал остаточно витиснює кістку.

Змінюється склад кінського убору: з'являються багаті набори бронзових бляшок, начільники, прикрашені зображеннями у звіриному стилі, пластиначасті напісники, орнаментовані псалії з двома отворами, фігурні пряжки різних типів; поширяються оздоблення кінського убору із золота за типом степових. Зникають кам'яні блюда, сірка і фарба.

З'являються золоті бляшки, сережки, намисто, браслети грецької роботи. Збільшується грецький імпорт. На предметах оздоблення, кінського убору, оздобленні і посуді відчувається відбиток грецького впливу. З'являються нові категорії інвентаря, запозичені з степу: бронзові казани, срібні чаши.

Збільшується розкіш і багатство поховань знаті. Комплекси інвентаря поховань зближаються з степовими комплексами V—IV ст. ст.

Всі ці зміни є проявом того внутрішнього економічного і соціального процесу, який відбувався у житті племінного об'єднання басейну р. Сули і був пов'язаний із загальним розвитком скіфського світу, що в цей період вступив у тісний контакт з північнопричорноморськими містами-колоніями.

До числа ранніх курганів класичного періоду належить курган № 2 коло с. Вовківців (розкопки С. А. Мазаракі в 1897—1898 рр.) та курган № 4 коло с. Вовківців (розкопки І. А. Линниченка), курган № 1 коло с. Аксютинців (розкопки С. А. Мазаракі в 1886 р.). Про дальнє наближення до „царських“ степових курганів V—IV ст. ст. свідчать кургани № 2 коло с. Аксютинців (розкопки С. А. Мазаракі), кургани № 2 та 3 в урочищі Стайкин Верх коло с. Аксютинців (розкопки Д. Я. Самоквасова), курган № 1 коло с. Вовківців та коло с. Будки (розкопки С. А. Мазаракі в 1897—1898 рр.).

При дослідженні пам'яток Посулля в 1945—1946 рр. виявлено сім городищ, які належать до скіфського часу. Вони розташовані близько курганних могильників. Розкопки Басовського городища в 1947 р. уточнили зв'язок цих поселень з некрополями і довели єдність часу й культури городищ та поховань. Глиняний ліпний посуд городищ виявив ті ж особливості, що й кераміка поховань, і це було новим важливим доказом своєрідності місцевої кераміки посульської групи.

Дані досліджень городищ дають підставу вважати, що економічною основою життя суспільства цього періоду було землеробство та пастушаче скотарство. Допоміжну роль відігравало полювання на диких лісових тварин. Був розвинений також ряд галузей домашнього ремесла: гончарське, ткацьке, обробка шерсті, шкіри, кості, дерева. Є вказівки на існування ковальського та ливарного ремесла.

Починаючи з архаїчного періоду, курганні поховання відтворюють картину воєнно-демократичного ладу вищого ступеня варварства, патріархальну родову організацію на стадії її розкладу. В типах могиль-

них споруджень, у розмірах насипу курганів, у складності будови все-редині могли не можна не вбачати елементів суспільної нерівності, обумовленої положенням тієї чи іншої особи в племені, роді, сім'ї. Суспільство складалося з вільних членів, організованих в патріархальні сім'ї, які входили до складу роду.

Величезне значення в житті суспільства на цій стадії розвитку відіграє війна, яка „є тим важливим загальним завданням, тією великою загальною роботою, яка потрібна або для того, щоб захопити об'єктивні умови існування, або для того, щоб захоплення це охороняти і увіковічнити. Ось чому община, яка складається з сімей, на перших порах організована по-воєнному, як воєнна і військова організація, і така організація є однією з умов її існування як власниці“¹.

Судячи по похованнях, у Посуллі воєнна організація суспільства виступає з усією очевидністю: кожний чоловік є воїном, на чолі суспільства стоять вожді-воєначальники, яким споруджувались величні надгробні пам'ятники.

В ранній період суспільство ще далеко від розпаду родових відносин під впливом приватносімейної власності, що відокремлюється. На це вказує слабкий розвиток торгового обміну, незначна майнова диференціація навіть між вождями і рядовими членами суспільства.

Певну патріархальність суспільних відносин можна вбачати в тому, що представники племінної знаті хovalись без рабів-служників, а це свідчить про відсутність або незначний розвиток рабовласництва. У цих рисах посульське суспільство виступає більш замкнутим і відсталим у порівнянні з соціальною організацією племінних об'єднань скіфського часу на Кубані, в Криму, на Тамані, Тясмині, Пороссі, не кажучи вже про степову Наддніпрянщину.

Дальший процес суспільного розвитку відбувається шляхом збільшення майнової нерівності, виділення багатства окремих сімей, зосередження його в руках племінних вождів і родової верхівки. Джерелом багатства є вже не так воєнна здобич, як торговий обмін. Це свідчить про відчуження продуктів місцевого виробництва, які місцева знать обмінювала на предмети імпорту.

Змінюється весь характер поховання знаті. В цій зміні відбувається суть зміни влади вождя, яка поступово втрачає свій демократичний характер.

У зв'язку з посиленням торгового обміну, зростанням приватної власності та соціальної нерівності відбувається дальший розклад родових відносин. Проте на території Сули цей процес не досягає ступеня переходу до класового суспільства, до зачатків державної організації, як це було з племінними об'єднаннями степових скіфів, які були в найтіснішому контакті з містами-колоніями Північного Причорномор'я.

Найвищого розквіту скіфська культура басейну р. Сули досягає наприкінці V—IV ст. ст. до н. е., тобто в час найвищого розвитку скіфської культури у степу. В цей же період помічається занепад місцевої скіфської культури ряду інших місцевостей лісостепової смуги, наприклад тясминської і ворсклинської, що переживали розквіт у першій половині V ст. до н. е.

¹ К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, Парт-издат, 1940, стр. 8.

Ці особливості розвитку різних місцевостей Скіфії можуть служити вказівкою про особливий хід історичних подій і, зокрема, про збереження племінним об'єднанням району р. Сули своєї незалежності в період найбільшої експансії степових кочівників. Цьому могли сприяти, з одного боку, географічна віддаленість, а з другого, — збереження посульським племенем сильної воєнно-родової демократичної організації, здатної протистояти міщному воєнному натиску.

Ми не маємо на меті вияснити, якому з етнічних утворень, названих Геродотом, може належати культура Посулля. В порядку постановки питання автор висловлює деякі міркування щодо можливої приналежності культури Посулля тому народові, який Геродот описово назвав меланхленами.

Автор також не зміг приділити достатньої уваги проблемі формування скіфської культури Посулля та її зв'язків з попереднім періодом.

Відомі археологічні матеріали досліджені території не дають достатніх даних для цієї мети.

Тепер увага дослідників культури населення скіфського періоду на Сулі, як і дослідників ранньослов'янського періоду цієї території, скеровується на з'ясування генетичних зв'язків цих найважливіших історико-культурних етапів.

Нові розкопки скіфських городищ, поселень, могильників, а також вивчення слов'янських пам'яток відкривають перспективи для позитивного розв'язання цього питання.

ХРОНИКА

І. Г. ШОВКОПЛЯС
(Київ)

НАУКОВЕ ЖИТТЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ у 1949 р.

Інститут археології Академії наук Української РСР як провідна археологічна науково-дослідна установа республіки має своїм завданням вивчення пам'яток матеріальної культури, які є важливими, а іноді й єдиними джерелами для вивчення древньої історії нашої республіки. Багато з них мають загальносоюзне значення (пам'ятки епохи первісного суспільства та періоду Київської Русі). Вивчення цих пам'яток шляхом проведення археологічних експедицій та створення на основі цих вивчень узагальнюючих робіт по древній історії є основою щорічних тематичних планів інституту.

Минулий 1949 р. був роком напруженої праці колективу інституту над виконанням свого тематичного плану. Результати цієї праці позитивно оцінені Відділом суспільних наук і Президією Академії наук Української РСР.

Провідне місце в роботі займала колективна науково-дослідна тема „Підсумки історико-археологічного дослідження території УРСР“, у виконанні якої беруть участь майже всі співробітники інституту. Зібраний протягом десятиліть речовий матеріал та одержані наукові спостереження, основна маса яких припадає на роки радянської влади, дали можливість колективу інституту взятися за виконання цього великого й почесного завдання — створити повноцінний марксистсько-ленінський курс з древньої історії населення території Української РСР. Ця праця складається з дев'яти розділів, які охоплюють період від появи людини на території сучасної України і до епохи Київської Русі IX—XIII ст. ст.

Протягом минулого року виконана основна авторська робота з головніших розділів, яку в 1950 р. буде підготовлене до друку (авторське редактування окремих розділів, ілюстрування, картографування, рецензування та попередня загальна редакція). Основними авторами розділів є провідні наукові співробітники інституту (В. М. Даниленко, А. В. Добропольський, О. Ф. Лагодовська, О. І. Тереножкін, І. В. Фабрициус, Л. М. Славін, Л. Д. Дмитров, В. А. Богусевич, В. Й. Довженок, М. Ю. Смішко, М. Ю. Брайчевський та ін.). Загальне керівництво здійснює дійсний член Академії наук Української РСР П. П. Єфіменко.

Проте в процесі роботи над цією темою в 1949 р. мали місце значні недоліки, які полягали в тому, що окремі співробітники (С. А. Семенов-Зусер, Ф. Б. Копилов, М. І. Вязьмітіна) виконали свої підрозділи на недостатньому якісному рівні і змушені були знову переробляти їх після обговорення на засіданнях відділів та Вченої ради інституту.

Успішне виконання цієї важливої роботи — серйозний іспит на наукову зрілість для всього колективу наукових працівників інституту.

Повністю були виконані у запланованому обсязі всі інші науково-дослідні теми, передбачені тематичним планом 1949 р. Серед них можна відзначити для прикладу тему молодшого наукового співробітника Ю. М. Захарука „Могильник ранньобронзової доби біля с. Софіївки як історичне джерело“, присвячену детальному аналізу та характеристиці речового матеріалу унікальної пам'ятки доби раннього металу — могильника з тілоспаленням. Ці матеріали мають значення як найважливіше джерело для вивчення історії племен цієї доби на території всього півдня Європейської частини СРСР.

Між тим, незважаючи на важливість і актуальність теми, вона не була доведена до стану оформлення в кандидатську дисертацію, як це було передбачено за планом.

Тема молодшого наукового співробітника О. В. Феніна „Пам'ятки населення скіфського часу на території західних областей УРСР“ також має важливе значення для вивчення історії племен, що населяли територію західних областей УРСР в I тисячолітті до н. е.

Поза планом співробітниками інституту виконано 23 наукових праці, які мають актуальне значення. Частина з них друкується у цьому та буде надрукована в наступних томах „Археології“.

Так, у статті старшого наукового співробітника В. М. Даниленка „До питання про скіфо-сарматську писемність“, присвяченій розшифруванню епіграфічних (письмо на камені) пам'яток III ст. до н. е. — I ст. н. е., що походять з Ольвії, встановлюється факт існування писемності у місцевого скіфо-сарматського населення північного Причорномор'я уже в цей період.

Робота ст. наукового співробітника А. В. Добровольського „Печера в с. Іллінці на Одещині“ присвячена дослідженням карстової печери в околицях Одеси і встановленню факту її заселення первісною людиною ще в мустієрську епоху (понад 100 тисяч років тому).

Робота старшого наукового співробітника В. А. Богусевича „Протопографію древнього Чернігова“ присвячена вивченням топографії одного з найважливіших міських центрів Київської Русі.

У роботі старшого наукового співробітника В. Й. Довженка „Землеробство у древніх слов'ян“ висвітлюється рівень розвитку землеробства у східних слов'ян на території Української РСР ще до утворення Київської держави. Дається спроба реконструкції рільничого знаряддя та його агротехнічних властивостей на основі археологічних і етнографічних матеріалів.

Розпочата робота над виконанням комплексної проблеми по Відділу суспільних наук „Історія народного господарства Української РСР“, виконання якої покладено на інститути археології, історії України та економіки. У минулому році було закінчено складання детальної програми за розділами, які виконує Інститут археології (історія господарства населення території Української РСР від палеоліту до доби Київської Русі). Відповідає за виконання цієї роботи старший науковий співробітник В. Й. Довженок.

Закінчено складання повних звітів та коротких статей для друку по всіх експедиціях 1948 р. Одночасно з науковим вивченням експедиційних матеріалів провадилася їх камеральна обробка.

Проте необхідно відзначити, що значним недоліком роботи інституту в цій галузі є ще надто повільне опрацювання матеріалів багаторічних експедицій, необхідне для підготовки монографічних досліджень, прикладом яких можуть бути роботи В. К. Гончарова „Райковецьке городище“ та М. К. Каргера „Археологические исследования в Киеве“. Частина виконаних звітів та статей, призначених до друку, ще не має достатніх історичних узагальнень.

Вчасно були виконані також передбачені за планом науково-популярні статті, як наприклад, „Походження східних слов'ян“ В. А. Богусевича, „Культура племен ранньої бронзи“ Ю. М. Захарука, „Древній Київ“ групи авторів (у запланованому на 1949 р. обсязі) та ін. Ці статті були використані як матеріал для читання лекцій для широкої аудиторії слухачів на заводах і фабриках, установах і школах м. Києва, а також для населення районів роботи експедицій.

Певних успіхів досяг інститут і в підготовці наукових кадрів. В минулому році двом науковим співробітникам за захищенні ними дисертацій був присуждений вченій ступінь доктора історичних наук, п'ятьом іншим — кандидата історичних наук.

Вперше за всі післявоєнні роки успішно проведений набір до аспірантури.

Одним з найважливіших досягнень інституту в минулому році було здійснення широкої програми польових археологічних досліджень. Замість запланованих 30 проведено 35 експедицій, які працювали майже на всій території Української РСР (22 області). В їх роботах брали участь представники інших наукових установ, вузів, музеїв Української РСР, Москви та Ленінграда, у тому числі й представники провідної археологічної установи нашої країни — Інституту історії матеріальної культури ім. М. Я. Марка АН СРСР.

Центральне місце в експедиційній роботі займало вивчення пам'яток, що освітлюють найважливішу проблему радянської історичної науки про походження і ранню історію східного слов'янства та утворення древньоруської держави — Київської Русі — спільнотої історичної основи трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Цій тематиці була присвячена робота майже половини всіх експедицій. Розглянемо деякі з них.

Значні роботи були проведені насамперед на території самого Києва, де організовані інститутом спостереження за траншеями газопроводу виявили наявність культурного шару Х—XIII ст. ст. на великій площі Подолу. Завдяки високому рівню стояння ґрунтових вод добре збереглися залишки житлових та господарських споруд з дерева.

На вулиці Жертв Революції, 4, а також на подвір'ї Історичного музею (вул. Володимирська, 2) розкопками (М. К. Каргер) були відкриті й досліджені залишки жител-напівземлянок XIII ст. з великою кількістю господарського та побутового інвентаря, що характеризує господарство і побут ремісників та міської бідноти, яка жила в межах князівського двору.

Надзвичайно цікавою була знахідка скарбу X ст. із золотих і срібних речей при прокладанні траншеї газопроводу на вулиці Жертв Революції. Ці речі є яскравим показником високохудожньої роботи місцевих київських майстрів-ювелірів.

Під час розкопок древнього Переяслава (М. К. Каргер) виявлено залишки стін і підлоги дуже важливої пам'ятки древньоруської архітектури XI ст. — Михайлівського собору, багато прикрашених фресковим живописом і мозаїкою. Ця видатна будова XI ст. — нове свідчення високого рівня розвитку культури і мистецтва в епоху Київської Русі. Великі роботи були здійснені у Чернігові (В. А. Богусевич), де виявлені дуже ранні культурні шари з ліпним глинняним посудом, які належать до доміського періоду існування чернігівського поселення. Важливим є також відкриття залишків жител Х ст., які до цього часу були майже невідомими для більшості міст Київської Русі.

Дослідження у Чернігові були доповнені розкопками його далекої периферії по течії р. Білоус (Д. І. Бліфельд), зокрема — літописного міста Орош (сучасне с. Рогоща, Ріпкінського району), де також виявлені залишки жител Х ст. з великою кількістю речей та древнього курганного могильника шестовицького типу.

Надзвичайно важливими за своїми наслідками виявилися і розкопки древньоруського міста Колодяжина на території Житомирської області (В. К. Гончаров). Місто, що його героїчно захищали жителі, було зруйноване татарами в 1241 р. після жорстокої битви. Під завалами обгорілих стін розкопками були розкриті непорушенні внутрішні приміщення житлових і господарських споруд з численними речовими знахідками, які характеризують господарство і побут населення древньоруського міста в домонгольський період. З них можна відмітити насамперед залишки запасів зерна в дерев'яних бочках та спеціальних зернових ямах, сільськогосподарські знаряддя праці із заліза (сокири, лопати, коси, серпи та ін.), різні прикраси, обгорілу тканину, зброю та ін. Виявлені також залишки спеціальних ремісничих майстерень (кузня, ювелірна), з набором інструментів.

Розкопками древньоруського міста Пліснеська на території Львівської області (І. Д. Старчук) встановлена наявність більш древнього шару із залишками жител і глиняного ліпного посуду, який належить до VIII—IX ст. ст.

На Путівльщині тривало вивчення ранньослов'янського поселення VII—VIII ст. ст. біля с. Волинцевого (Д. Т. Березовець), що розкрило перед дослідниками яскраву картину господарства і побуту одного із східнослов'янських племен — попередників Київської Русі. Експедиції був переданий великий скарб тодішніх золотих та срібних прикрас, знайдений в околицях поселення.

Подібний скарб ранньослов'янських металевих прикрас був здобутий також експедицією, що працювала на стародавньому городищі в с. Пастирському, Кіровоградської області (М. Ю. Брайчевський). Там було відкрито і залишки житлових споруд того ж часу (VII—VIII ст. ст.).

Експедиція, що працювала в басейні р. Росі (В. Й. Довженок), провела розкопки древньослов'янського поселення біля с. Сахнівки, Корсунь-Шевченківського району, яке належить до середини I тисячоліття н. е. Найдений тут залізний наконечник (наральник) рільничого знаряддя вказує на високо розвинене землеробство у східних слов'ян.

Діяльність Ольвійського заповідника, керованого членом-кореспондентом Академії наук Української РСР Л. М. Славіним, вперше в минулому році значною мірою була спрямована на вивчення пам'яток

місцевого населення. Виявлені тут ранньослов'янські поселення і могильники II—IV ст. ст. н. е. вказують на те, що процес формування східнослов'янських племен проходив і на території Нижнього Подніпров'я і Побужжя.

Вивчення пам'яток скіфо-сарматського і ранньослов'янського часу, розташованих навколо Ольвії, є одним з основних завдань інституту та заповідника і буде провадитись і в наступні роки.

Важливі відкриття були зроблені і в самій Ольвії: відкрито кілька будинків V—III ст. ст. до н. е., що дуже добре збереглися, а також нову епіграфічну пам'ятку.

Ізмаїльська експедиція (Л. Д. Дмитров), крім широких розвідок, провела значні розкопки древнього скіфо-античного міста Тіри (сучасний Білгород-Дністровський), в процесі яких виявлені залишки житлових будинків з каменю, численні монети й керамічний посуд, які датуються першими століттями н. е. Робота цієї експедиції буде спрямована також на вивчення слов'янських пам'яток древньослов'янського міста Білгорода, що вже й передбачається за планом інституту на 1950 р.

Продовжувались розкопки на одному із найбільших центрів степової Скіфії — Каменському городищі біля м. Нікополя (Б. М. Граков). Основну увагу було приділено вивченню металургійного виробництва, добре представленого багатьма майстернями, в середині яких збереглися інструменти та готові вироби із заліза.

Кілька окремих експедицій вивчали пам'ятки північних скіфських племен. Одна з них — Полтавська (І. І. Ляпушкін) провадила розкопки залишків ранньоскіфського поселення VII—VI ст. ст. до н. е. в околицях м. Полтави, до складу якого входить кілька курганоподібних зольників і великий курганний могильник. Дослідженням було встановлено, що зольники в ряді випадків мають виразно культове призначення.

Друга експедиція розпочала дослідження ранньоскіфського городища VII ст. до н. е. в районі Чорного Лісу на Кіровоградщині (О. І. Тереножкін). Одночасно під керівництвом дійсного члена Академії наук Української РСР П. С. Погребняка там провадилося вивчення древнього ґрунту під насипами курганів, що має важливе значення для історії залісення степу.

Розпочаті великі стаціонарні розкопки скіфського городища та могильника біля с. В. Гомолища, Зміївського району, Харківської області (С. А. Семенов-Зусер). Вони мають важливе значення для проблеми походження слов'ян, тому що осілі поселення скіфських племен Лісостепу України до останнього часу були вивчені дуже мало.

На березі Дністра біля м. Кам'янця-Подільського (с. Лука-Врублівецька) автор вивчав ранньоскіфські поховання у курганах з кам'яними насипами.

З числа експедицій, які досліджували пам'ятки первісного суспільства, важливо відзначити дослідження великого скупчення залишків європейського бізона (зубра) біля м. Амвросіївки, Сталінської області (І. Г. Підоплічко та П. Й. Борисковський). Тут, у невеликій древній балці було виявлено місце полювання (шляхом загону) первісної людини на табуни цих тварин. Зібрани кісткові рештки, що належать не менше, як 400 особинам бізонів, часто у вигляді частин кістяків, і значна кількість кістяних наконечників списів, кремінні знаряддя праці та ін. Це —

одна з найбільш рідкісних пам'яток палеолітичної епохи в світі і єдина на території нашої країни.

Були проведені також значні роботи над вивченням неолітичних землеробських поселень — Саврані, Мельничної Кручі, Гарда та ін. у басейні середньої течії р. Південного Бугу (В. М. Даниленко), які безпосередньо передують трипільській культурі і, очевидно, є її основою.

Трипільська експедиція (Т. С. Пассек) продовжувала розкопки поселення в урочищі Поливанів Яр (Чернівецька область), цікавого залишками спеціальних майстерень для масового виробництва кремінних знарядь праці (сокир, мотик, серпів, ножів та ін.).

Верхньобузька експедиція (О. Ф. Лагодовська) дослідженням пізньотрипільського поселення біля с. Сандраків, Вінницької області, встановила, що „глинобитні площаадки“ (залишки житлових будинків) існували до останнього етапу трипільської культури, тобто значно довше, ніж вважали до цього часу.

Навіть такий короткий перелік тільки частини експедицій, здійснених інститутом, показує велике коло різноманітних питань, поставлених, а в деяких випадках уже і вирішених ними. Зібрані речові матеріали та одержані наукові спостереження є цінним вкладом Інституту археології в радянську історичну науку. Вони допомагають їй викривати ворожі расистські та міграційні теорії, що їх проповідують ідеологи реакційної археології Заходу і які мають своєю метою заперечити самостійність історичного розвитку древнього населення радянських територій, зокрема півдня Європейської частини СРСР.

З навчальною метою інститут провів спеціальну експедицію в районі м. Канева, в якій відбували практику студенти-археологи Київського державного університету.

Недоліком експедиційної роботи інституту в минулому році була її роздрібненість. Значна кількість дрібних експедицій і окремих загонів іноді перешкоджала проведенню широких досліджень окремих пам'яток. Інститут нині перебудовує свою роботу — організовуються великі комплексні експедиції.

В окремих випадках керівники експедицій (І. Д. Старчук та ін.) не забезпечували належного методичного керівництва і наукової фіксації під час проведення розкопок. Інститут оперативно виправлює ці недоліки, командируючи в такі експедиції досвідчених спеціалістів.

Для контролю за методикою польових археологічних розкопок та для допомоги молодим дослідникам при інституті створено Комітет польових досліджень, до складу якого входять найдосвідченіші наукові співробітники.

Основною ланкою науково-організаційної роботи інституту були його відділи. На їх засіданнях обговорювалися всі виконані роботи, звіти експедицій, дисертацій, плани робіт, аспірантські плани, реферати та звіти і т. д. Усього протягом року по всіх чотирьох відділах (включаючи і Львівський) проведено понад 100 засідань, на яких розглянуто понад 200 різних питань.

У засіданнях відділів брали участь наукові працівники ряду інших наукових установ Академії наук Української РСР, музеїв і вузів, а також аспіранти та студенти.

Недоліком роботи інституту в цій галузі є те, що Львівський відділ провів мало наукових засідань (усього 11 за рік), і це істотно відбилося на його діяльності — частина виконаних співробітниками відділу робіт залишилася на кінець року не апробована і була перенесена для обговорення на 1950 р.

Протягом року наукові співробітники інституту подали практичну допомогу (шляхом консультацій, розробкою та рецензуванням експозиційних планів і експозицій, визначенням матеріалів та участю в побудові експозицій) 34 музеям Української РСР. Крім того, створено два шкільні археологічні музеї (у м. Каневі, Київської області та в с. Ст. Котельня, Житомирської області).

Істотних успіхів досяг інститут і в своїй видавничій діяльності. Здано до друку 29 наукових праць загальним обсягом 59,5 друкованих аркуша. Серед них: „Археологія“, т. III і IV, монографії В. Й Довженка „Військова справа в Київській Русі“, М. К. Каргера „Археологічні дослідження древнього Києва“ та В. К. Гончарова „Райковецьке городище“.

Вийшли з друку збірники „Археологічні пам'ятки УРСР“, т. I і II, присвячені підсумкам археологічних досліджень інституту за 1945—1946 рр., загальним обсягом 45,5 друкованих аркуша.

Проте видавнича діяльність ще не може задовольнити ні інститут, ні наших читачів. Кількість і якість друкованої продукції все ще відстає від можливостей інституту. Це, поруч з відсутністю за останні роки наукових сесій та конференцій, приводить до того, що значний науковий матеріал, здобутий експедиціями, залишається у великій мірі невідомим для наукової громадськості та широких мас читачів.

Належна увага була приділена науково-популяризаторській діяльності інституту. Протягом року в газетах і журналах було надруковано близько 70 науково-популярних статей з тематики, зв'язаної з профілем інституту та його експедиційними роботами, у тому числі — у „Віснику АН УРСР“ (№ 2, 8). На підприємствах, установах і навчальних закладах Києва та на місцях роботи експедицій прочитано 185 доповідей та лекцій, на яких було 6874 чол. присутніх. На місця роботи експедицій та на виставку інституту проведено 71 екскурсію, якими охоплено 2325 чол. Найбільша кількість статей, доповідей, лекцій та екскурсій припадає на тт. Ф. Б. Копилова, Д. Т. Березовця, Є. В. Махно, Ф. М. Штительман, М. Ю. Брайчевського, А. Т. Сміленко, Р. І. Виїжева та В. А. Богусевича.

Цілком задовільно працювала бібліотека інституту (Є. О. Дзбановський). Протягом року було зареєстровано 4188 відвідувань, під час яких видано науковцям, аспірантам і студентам 8586 книжкових одиниць та 519 номерів архівних матеріалів; влаштовано 6 книжкових виставок, присвячених видатним датам і подіям.

По камеральній лабораторії (Н. П. Амбургер) проведена значна робота по впорядкуванню та обліку матеріалів (39 627 предметів), а також по реставрації посудин (117) та консервації металічних предметів (42).

Окремо слід відзначити добру і злагоджену роботу адміністративно-гospодарської та фінансової частини інституту (А. М. Гохман, Л. А. Тверської), яка безперебійно фінансувала і забезпечувала матеріалами всі

наукові, видавничі та експедиційні роботи, що сприяло їх своєчасному виконанню.

Поряд з цими досягненнями, які дозволили позитивно оцінити роботу інституту, в ній протягом 1949 р. був і цілий ряд істотних хиб та недоліків, виправлення яких є першочерговим завданням для всього колективу. Найголовнішими з них, крім уже відзначених вище, були недостатня робота Вченої ради, яка ще не стала основним науково-методичним і контролюючим органом інституту, слабий зв'язок і керівництво Львівським відділом, все ще недостатній розмах науково-популяризаційної діяльності та недостатній зв'язок з периферією, особливо з музеями.

Колектив інституту добре усвідомлює важливість всіх завдань, поставлених перед ним партією, урядом та радянською історичною наукою і докладе всіх зусиль, щоб вчасно й якісно їх виконати.

**СПИСОК СКОРОЧЕНЬ,
що зустрічаються в „Археології“, т. IV.**

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России.
АС — Археологический съезд.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вопросы истории.
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения.
ЗРАО, н. с. — Записки русского Археологического общества, новая серия.
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
им. Н. Я. Марра.
ИЖ — Исторический журнал.
ИРАИМК — Известия Российской академии истории материальной культуры.
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
им. Н. Я. Марра АН СССР.
МАР — Материалы по археологии России.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
ОАК — Отчеты Археологической комиссии.
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
РАНИОН — Российская ассоциация научно-исследоват. институтов обществ. наук.
СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
им. Н. Я. Марра.
-

ЗМІСТ

Новий загін лауреатів Сталінських премій	3
СТАТТИ І ДОСЛІДЖЕННЯ	
В. Й. Довженок, До питання про техніку орного землеробства на півдні древньої Русі	9
М. Ю. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VII ст. ст.	27
Є. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу	56
В. М. Даниленко, Про наскельні зображення Кам'яної Могили	78
М. Ю. Брайчевський, Про датування шиферних пряслиць	91
[М. В. Сібільов], Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського	99
МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР	
П. Й. Борисковський, Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністриянщини	117
О. Я. Огульчанський, Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я	132
ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ	
С. М. Замятнін, Про характер культурних залишків у печері коло с. Іллінки, Одеської області	143
А. В. Добровольський, Печера коло с. Іллінки, Одеської області	152
I. Ф. Левицький, Про вік стоянки, відкритої В. В. Хвойком в Іскорості	156
А. В. Добровольський, Талькові ливарні матриці бронзової доби з Херсонщини	163
АВТОРЕФЕРАТИ	
В. М. Даниленко, Нижньопалеолітичне стійбище Круглик як історичне джерело	173
I. Г. Шовкопляс, Супоневська палеолітична стоянка	177
В. А. Іллінська, Пам'ятки скіфського часу на Посуллі	184
ХРОНІКА	
I. Г. Шовкопляс, Наукове життя Інституту археології у 1949 р.	195
Список скорочень, що зустрічаються в „Археології“, т. IV.	203

О ГЛАВЛЕНИЕ

Новый отряд лауреатов Сталинских премий	3
СТАТЬИ И ИССЛЕДОВАНИЯ	

В. И. Довженок, К вопросу о технике пашенного земледелия на юге древней Руси	26
М. Ю. Брайчевский, Археологические материалы к изучению культуры восточнославянских племен VI—VIII вв.	54
Е. В. Махно, Памятники культуры полей погребений черняховского типа	76
В. Н. Даниленко, О наскальных изображениях Каменной Могилы	89
М. Ю. Брайчевский, О датировке шиферных пряслиц	98
[Н. В. Сибилев] Археологические памятники на Донце в связи с походами Владимира Мономаха и Игоря Северского	112
МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ УКРАИНСКОЙ ССР	
П. И. Борисковский, Некоторые дополнения к археологической карте Среднего Поднестровья	131
А. Я. Огульчанский, Археологические памятники Северного Приазовья	139

СООБЩЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ

С. Н. Замятин, О характере культурных остатков в пещере у с. Ильинки, Одесской области	151
А. В. Добровольский, Пещера у с. Ильинки, Одесской области	155
И. Ф. Левицкий, О возрасте стоянки, открытой В. В. Хвойко в Искорости	162
А. В. Добровольский, Тальковые литейные матрицы бронзового века с Херсонщины	170

АВТОРЕФЕРАТЫ

В. Н. Даниленко, Нижнепалеолитическое стойбище Круглик как исторический источник	173
И. Г. Шовкопляс, Супоневская палеолитическая стоянка	177
В. А. Ильинская, Памятники скифского времени на Песчанье	184

ХРОНИКА

И. Г. Шовкопляс, Научная жизнь Института археологии в 1949 г.	193
Список сокращений, которые встречаются в „Археології“, т. IV.	203

ИЗДАНИЯ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР

ВЫШЛИ И ИМЕЮТСЯ В ПРОДАЖЕ

Б. Грakov, Скіфи, 1947, 95 стр. с рис. и картой, ц. 10 руб.

Археология, т. I, Под ред. П. П. Ефименко, Л. М. Славина, М. Я. Рудинского, 1947, 200 стр., с илл., ц. 25 руб.

Археология, т. II, Под ред. П. П. Ефименко, Л. М. Славина, М. Я. Рудинского, 1948, 227 стр., с илл., ц. 25 руб.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, Под ред. П. П. Ефименко, Л. М. Славина, М. Я. Рудинского, 1949, 264 стр., с илл., ц. 25 руб.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, Под ред. П. П. Ефименко, Л. М. Славина, М. Я. Рудинского, 1949, 335 стр., с илл., ц. 35 руб.

Том содержит отчеты об экспедициях Института археологии, проведенных в 1945—1946 гг.

Археология, т. III, Отв. редактор действ. член АН УССР П. П. Ефименко, 1950, 190 стр., с илл., ц. 20 руб. в пер.

Содержание: I. *Статьи и исследования*. Е. Ю. Кричевский, Об относительной хронологии памятников трипольской культуры; В. А. Гринченко, Памятник VIII в. у с. Вознесенки на Запорожье; В. И. Довженок, Обзор археологического изучения древнего Вышгорода за 1934—1937 гг.; М. Ю. Брайчевский, Находки римских монет на территории УССР; Д. И. Блифельд, Вислая печать из Белгородки; Б. А. Рыбаков, Печати черниговских князей; В. Н. Даниленко, К вопросу о раннем неолите южного Поднепровья. II. *Материалы к археологической карте УССР*. Л. Д. Дмитров, Археологическое изучение Никопольщины в 1935—1936 гг.; А. В. Добровольский, Земледельческое поселение первых веков н. э. на р. Ингульце. III. *Сообщения и публикации*. И. М. Самойловский, Славянский могильник в Киеве над Днепром; И. Г. Пидопличко, По поводу работы А. П. Васьковского и А. П. Окладникова о находке дерева, обработанного палеолитическим человеком.

В. И. Довженок, Військова справа в Київській Русі, 1950, 85 стр., с илл., ц. 3 р. 50 к.

Книга является научно-популярным очерком, освещющим исторические корни военного дела в древней Руси, социальный состав и организацию войск, их стратегию и тактику, систему и конструкцию оборонительных сооружений.

НАХОДЯТСЯ В ПЕЧАТИ

Археология, т. V, Отв. редактор действ. член АН УССР П. П. Ефименко, 1950, 15 печ. л., с илл.

Содержание: I. *Статьи и исследования*. В. А. Богусевич, О происхождении и характере древнерусских городов Приднепровья; И. В. Фабрициус, К вопросу о топографизации племен Скифии; М. Ю. Брайчевский, К вопросу о так наз. римском влиянии в культуре полей погребений; А. В. Фенин, Находки римских монет в Прикарпатье; Э. А. Симонович, Памятники культуры полей погребений на Подолии; В. А. Богусевич, О топографии древнего Чернигова; И. Г. Шовкопляс, Жилища Супоневской палеолитической стоянки; П. И. Борисковский, Палеолитическое местонахождение близ Амвросиевки. II. *Материалы к археологической карте УССР*. А. В. Бодянский, Неолитический могильник возле Ненасытецкого порога; А. И. Тереножкин, Поселение Белогрудовского типа возле Умань; А. И. Тереножкин, Сторожевая Могила; Е. Ф. Покровская, Поселение пред斯基фского времени бассейна р. Тясмина; В. А. Ильинская, Старшая Могила, — памятник архаической Скифии. III. *Сообщения и публикации*. С. Н. Бибиков, Изображение животного на костяной пластинке из Озаринцев; В. Н. Даниленко, К киммерийской проблеме (в связи с опубликованием стелы из с. Натальевки); Ф. М. Штительман, Мраморная надгробная стела из Ольвии; Ф. Б. Конышов, Срубное погребение возле Десятинной церкви в Киеве. IV. *Хроника*. И. Г. Шовкопляс, Тернопольский областной историко-краеведческий музей.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, Отв. редактор действ. член АН УССР П. П. Ефименко, 1950, 25 печ. л., с илл.

Содержанием тома являются научные отчеты об исследованиях памятников эпохи ранних славян и времени Киевской Руси, произведенных экспедициями Института археологии в 1947 и 1948 гг.

Содержание: I. Исследования в Киеве и его окрестностях. М. К. Каргер, Раскопки на усадьбе Киевского исторического музея; В. И. Довженок, Раскопки древнего Вышгорода; Д. И. Блифельд, Исследования древнего Белгорода. II. Работы экспедиции „Большой Киев“. Н. В. Линка, Работа экспедиции за 1947 г.; А. В. Добровольский, Разведка местности от с. Вышгорода до с. Бирки; М. Ю. Брайчевский, Славянские памятники Среднего Поросья; В. А. Богусевич, Раскопки на горе Киселевке; И. М. Самойловский, Разведки и раскопки в Киеве и его окрестностях; Ф. Б. Конылов, С. Н. Одинцова, О. Г. Харченко, Разведки в районе нижнего течения р. Десны; Н. В. Линка, Разведка по Каневскому району. III. Исследования в Чернигове и его окрестностях. В. А. Богусевич, Работы Черниговской экспедиции; Д. И. Блифельд, Исследования в с. Шестовицах; В. К. Гончаров, Раскопки древнего Любеча. IV. Работы на Днепровском Правобережье. В. А. Богусевич, Каневская экспедиция; Е. В. Махно, Ягнятинская экспедиция; В. К. Гончаров, Работы Волынской экспедиции; В. К. Гончаров, Раскопки древнего Городска; М. Ю. Брайчевский, Раскопки на III Городском городище. V. Работы на Днепровском Левобережье. В. Н. Даниленко, А. Д. Столяр, Работы Переяславской экспедиции; Е. В. Махно, Кантемировское поселение и могильник культуры полей погребений; Д. Т. Березовец, Археологические исследования на Путильщине; В. И. Довженок, Раскопки у с. Волынцева; С. А. Семенов-Зуссер, Салтовские катакомбы. VI. Работы в Прикарпатье и Поднестровье. М. Ю. Сминко, Два курганных могильника в окрестностях с. Изы; М. Ю. Сминко, Исследование памятников культуры полей погребений в 1947 г.; И. Д. Старчук, Раскопки городища Плиснеек; Б. А. Тимошук, Археологические памятники в с. Василиве. VII. Маршрутные экспедиции. М. Ю. Брайчевский, Разведка славянских памятников на Волынь-Подольском пограничье; Р. И. Выезжев, Археологические памятники нижнего течения р. Гнилопяти; Д. Т. Березовец, Разведка в верховьях р. Южного Буга; И. И. Ляшушкин, Исследования днепровской левобережной экспедиции; Ф. Б. Конылов, Посульская экспедиция; Б. А. Тимошук, Разведка в бассейне р. Прута.

Археология, т. VI, Отв. редактор действ. член АН УССР П. П. Ефименко, 1950, 15 печ. л., с илл.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, Отв. редактор действ. член АН УССР П. П. Ефименко, 1950, 25 печ. л., с илл.

Том содержит публикации отчетов о полевых исследованиях памятников скифо-сарматского времени и эпохи первобытного общества на территории УССР, проведенных экспедициями института в 1947—1948 гг. Публикуемые материалы являются цennыми историческими источниками.

В. К. Гончаров, Райковецкое городище, 1950, 12 печ. л., с илл.

Книга посвящена итогам археологических исследований на Райковецком городище, проведенных в течение 1929—1946 гг.

М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938—1948 гг.), 1950, 18 печ. л., с илл.

Книга представляет собой научную публикацию археологических памятников эпохи ранних славян и Киевской Руси, открытых в Киеве в течение последнего десятилетия.

П. Ефименко, Первобытное общество, 1950, 60 печ. л., с илл.

Монография является обобщающим руководством по истории первобытного общества в эпоху дикости.

И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. I, 1950, 15 печ. л., с илл.

Книга представляет собой монографию, содержащую описание всех археологических памятников, начиная от эпохи каменного века, расположенных на украинском Причерноморье между Днепром и Дунаем.

АРХЕОЛОГИЯ
том IV
(На украинском языке)

*

Редактор *M. O. Артеменко.*

Техредактор *H. Й. Мусник.*

Коректор *M. С. Кирилова.*

*

БФ 01110 Зам. № 165. Тираж 1000.
Форм. паперу 84×108/16. Пап. аркушів 6,5
Друк. арк. 21,92.
Підписано до друку 20/VI 1950 р.
Ціна 25 крб.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, вул. Стефаника, 11.

Помилки

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
48	3 зн.	Матеріали Київського історичного музею	В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье. ЗРАО, н. с., т. XII, 1901, стр. 190.
59	17 зв.	описаній	описовій
107	7 зв.	половці були	половці повинні були
153	1 зв.	С. М. Замятін	С М. Замятнін

